

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav pro dějiny umění

dizertační práce

*Pražská meziválečná architektura
německy mluvících architektů*

*Prague interwar architecture of
German-speaking architects*

řešitelka:

Mgr. et MgA. Lenka Kerdová

vedoucí práce:

PhDr. Richard Biegel, Ph.D.

2020

PODĚKOVÁNÍ

Touto cestou bych chtěla poděkovat **panu PhDr. Richradu Biegelovi, Ph.D.** za pomoc, podporu, důvěru a za cenné připomínky při vedení této dizertační práce.

Za další cenné rady a konzultace bych ráda poděkovala **Prof. PhDr. et PaedDr. Jindřichu Vybíralovi, CSc., Prof. PhDr. Rostislavu Šváchovi, CSc., Dr. Zuzaně Güllendi-Cimprichové a Mgr. Vendule Hnídkové, PhD.**

Rovněž bych zde chtěla poděkovat mému vídeňskému školiteli panu **ao. Univ.-Prof. Matthiasovi Boecklovi, Mag.phil. Dr.phil.** za přijetí a pomoc se zpracováním dizertační práce ve Vídni a **dr. Frankovi Schmitzovi** za téže přijetí a cenné rady v Hamburku. Děkuji za mnohá doporučení a přátelské přijetí v Budapešti, jmenovitě Dr. Andrási Ferkaiovi, Pal Ritookovi a Ágnes Anně Sebestyen i za pomoc s překlady z maďarštiny. Za pomoc ve Frankfurtu děkuji dr. Helen Barr. Za konzultace v Bratislavě děkuji Mgr. Peteru Szalayovi, PhD. a Ing. arch. Eleně Stoličné, PhD. za poskytnutí její dizertační práce. Děkuji Dr. Ireně Žantovské Murray za pomoc v RIBA v Londýně. Dále děkuji za pomoc Dr. Robertu Habelovi a Prof. Dr. Michaela Marek z Berlína.

Děkuji i všem ochotným pracovníkům archivů a knihoven v České republice, Rakousku, Německu, Maďarsku, Francii, Anglii a na Slovensku se kterými jsem byla v kontaktu.

V neposlední řadě bych ráda poděkovala prof. Mileně Bartlové, Mgr. Anežce Bartlové, CSc., Mgr. et Mgr. Heleně Doudové, Mgr. Jakubu Trnkovi, PhD., Mgr. Jakubu Hauserovi, Mgr. Anně Smékalové, Mgr. Lence Váňové, PhD., Ing. Lence Kerdové, Davidovi Vaughanovi, Martinu Tománkovi, Cécile Poulot, Mgr. Martině Hrabové, Ph.D., PhDr. et Mgr. Evě Janáčové, Ph.D., PhDr. Josefu Holečkovi a Pavlu Frišovi.

Dizertační projekt byl podpořen stipendiem AKTION, DAAD, Stipendiem Dr. Alfreda Badera a jeho zpracování do knižní podoby bude v následujícím roce podpořeno Patočkovým stipendiem. Vřelý dík za tyto velkorysé finanční podpory předloženého projektu.

Za další podporu při zpracování této práce bych ráda poděkovala své rodině, přátelům a rodině Poštulkových.

Tato práce vznikla za finanční podpory stipendia AKTION Česká republika – Rakousko.
Diese Arbeit wurde finanziert durch ein Stipendium der Aktion Österreich-Tschechische Republik.

This thesis was financially supported by program AKTION Austria – Czech Republic.

Prohlašuji, že jsem tuto dizertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. 7. 2020

podpis

Abstrakt

Předkládaná práce se snaží komplexně zhodnotit pražskou meziválečnou architekturu německy mluvících architektů. Pracuje s metodologickým rámcem vystavěným na třech vzájemně se prostupujících či prolínajících vrstvách. První vrstva přibližuje socio-politicko-historicko-kulturní podmínky vzniku architektury v Praze. Prahu představuje jako hlavní centrum ČSR, specifikuje roli pražského magistrátu, přibližuje židovskou otázku, pražský bilingvismus a hlavní platformy pro německojazyčné architekty. Druhá vrstva dělí heterogenní skupinu německy mluvících architektů dle kulturních okruhů a specifika každého kulturního okruhu dokládá na několika případových studiích. Pro německý kulturní okruh byli vybráni architekti Rudolf Hildebrand, Adolf Foehr a Fritz Lehmann. V okruhu na pomezí českého a německého kulturního prostředí jsou představeni architekti vždy po dvojicích: Erwin Katona – Berthold Schwarz, Ernst Mühlstein/ Viktor Fürth – Otto a Karl Kohnovi a Rudolf Wels – Martin Reiner. Třetí vrstva práce se pokouší pražskou německou architekturu nahlédnout v širší perspektivě a zasazuje ji do evropského rámce německé architektury. Představena jsou města Hamburg, Frankfurt, Berlín, Mnichov, Vídeň, Bratislava a Budapešť. V následných průnicích a překryvech jednotlivých vrstev se vyjevují jistá specifika pražské německé architektury a zároveň se vytváří model sítě vztahů, které byly pro pražskou německou architekturu zcela klíčové.

Klíčová slova

architektura dvacátých a třicátých let 20. století, Praha, německy mluvící architekti, židovští architekti, identita, národnost

Abstract

The present work undertakes a comprehensive evaluation of Prague's interwar architecture made by German-speaking architects. It works with a methodological framework built on three overlapping and intertwining layers. The first layer introduces the socio-political-historical-cultural conditions of the origin of architecture in Prague. It presents Prague as the main centre of the Czechoslovak Republic, specifies the role of the Prague City Hall, approaches the Jewish question, discusses Prague bilingualism and details the main platforms for German-speaking architects. The second layer divides the heterogeneous group of German-speaking architects according to their cultural circles and demonstrates the specifics of each cultural circle based on several case studies. Architects Rudolf Hildebrand, Adolf Foehr and Fritz Lehmann were chosen for the German cultural circle. In the circuit on the borderline between the Czech and German cultural environments, the architects are always presented in pairs: Erwin Katona – Berthold Schwarz, Ernst Mühlstein / Viktor Fürth – Otto and Karl Kohn and Rudolf Wels – Martin Reiner. The third layer of the work discusses Prague's German architecture in a broader perspective and places it within the European framework of German architecture. This framework is based on the cities of Hamburg, Frankfurt, Berlin, Munich, Vienna, Bratislava and Budapest. Subsequent intersections and overlaps of individual layers reveal certain specifics of Prague's German architecture and at the same time create a model for a network of relationships that were absolutely crucial to Prague's German architecture.

Keywords

architecture of the 1920s and 1930s, Prague, German-speaking architects, Jewish architects, identity, nationality

Obsah:

Úvod	9
<i>Nástin metodologie</i>	14
I. VRSTVA: Situace v Praze v meziválečném období z historického, politického, sociologického a národnostního hlediska	17
1.1 <i>Historický kontext česko-německých vztahů</i>	17
1.1.1 Československá legislativa týkající se národnostních menšin	19
1.1.2 Tripolis Praha	21
1.1.3 Praha: Hlavní město jako jeviště nového politického uspořádání.	22
1.1.4 Problematika pojetí národa, národnosti a židovské národnosti	25
1.1.5 Konstanta české a německé kultury – fenomén bilingvismu	28
1.2 <i>Terminologie: „německy mluvící architekt“</i>	28
1.3 <i>Společenské a vzdělávací platformy související s německy mluvícími architekty</i>	30
1.3.1 Školy	30
1.3.2 Spolky	33
1.3.3 Periodika	35
1.3.4 Teoretici	40
II. VRSTVA: Německojazyční architekti v meziválečné Praze	44
1. <i>Případová studie – Rudolf Hildebrand</i>	47
2. <i>Případová studie – Adolf Foehr</i>	69
3. <i>Případová studie – Friedrich/ Fritz Lehmann</i>	98
1. <i>Případová studie – Erwin (Ervín/Ervin) Katona a Berthold Schwarz</i>	124
2. <i>Případová studie – duo Ernst Mühlstein – Viktor Fürth a bratři Kohnovi</i>	157
3. <i>Případová studie – Rudolf Wels a Martin Reiner</i>	176
III. VRSTVA: evropský kontext	189
<i>Hamburk</i>	190
<i>Frankfurt</i>	202
<i>Berlín</i>	212
<i>Mnichov</i>	227
<i>Vídeň</i>	236
<i>Budapešť</i>	252
<i>Bratislava</i>	268
Závěr	293
Seznam použité literatury a pramenů	301
Seznam vyobrazení	314
Příloha I_seznam členů GDA	324
Příloha II_seznam domů PVWV	325
Příloha III_seznam studentů DTH	326

Seznam použitých zkratk

DSAP	Německá sociálně demokratická strana dělnická
BdL	Bund der Landwirte, Německý svaz zemědělců
SdP	Sudetendeutsche Partei
ČSR	Československá republika
TU Wien	Technische Universität Wien
AKBILD	Akademie der bildenden Künste Wien
DTH	Deutsche Technische Hochschule
VŠUP	Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze
AVU	Akademie výtvarných umění v Praze
GDA	Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik
ENSBA	Böhmische Eskompte Bank und Creditanstalt, Praha-Příkopy
RH	Rudolf Hildebrand
AzW	Architekturzentrum Wien
TUM	Technische Universität München
T.O.	Technische Organismus
LK	Lenka Kerdová
SHP	stavebně historický průzkum
PVWV	Prager Volkswohnungverein
DDFP	Deutsche Demokratische
DAWG	Deutsches Arbeit und Wirtschaftsgemeinschaft
RIBA	Royal Institute of British Architects
CIRPAC	Comité international pour la résolution des problèmes de l'architecture contemporaine
CIAM	Congrès International d'Architecture Moderne
MARS	Modern Architectural Research Group
USČSVU	Ústředního svazu československých výtvarných umělců
KSČ	Komunistická strana Československa
GEHAG	Gemeinnützige Heimstätten-, Spar- und Bau-Aktiengesellschaft
GSW	Gemeinnützige Siedlungs- und Wohnungsbaugesellschaft
DEGEWO	Deutsche Gesellschaft zur Förderung des Wohnungsbaues
GAGFAH	Gemeinnützige Aktiengesellschaft für Angestellten-Heimstätten
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
MKV/R	Ministerstvo kultu a vyučování Vídeň
MÚA AV ČR	Masarykův ústav a Archiv akademie věd České republiky
IPR	Institut plánování a rozvoje hl. m. Prahy

Úvod

Proč se zabývat více jak sto let starou a víceméně průměrnou architekturou od „bezejmenných“ architektů?

Klíč k odpovědi na tuto na první pohled banální a lehce provokativní otázku zkusím ukázat na příkladu stálé expozice „Von der Urhütte zum Wolkenkratzer“ (od chatrče k mrakodrapu) v německém muzeu architektury (DAM) ve Frankfurtu nad Mohanem.¹ Vývoj lidského osídlení a architektury je prezentován několika prostorovými modely pro danou dobu typické sídlení čtvrti. Tato jednoduchá koncepce ve velké časoprostorové zkratce, kterou modely nabízí, dá vyniknout bezprostřední souvislosti mezi vývojem dané společnosti – jejími geografickými, technickými, ale i myšlenkovými možnostmi, a způsobem stavění – architekturou. Především díky prostorovému měřítku vystavených celků (tj. částí měst) je evidentní zvrat, který nastal v době osvícenství a je patrný v architektuře od 18. století. Architektura přestala být vnímána z lidského měřítka, ale zprvu z měřítka jedoucího kočáru, poté auta a v posledku z pohledu letícího letadla, jak dosvědčuje model novodobého Frankfurtu.

1. Výřez z modelu Frankfurtu 21. století, DAM

2. Model Nového Frankfurtu, DAM

Frankfurtská expozice dle mého názoru zdařile demonstruje těsné propojení lidského života a prostoru, ve kterém se odehrává. Text k expozici mluví o architektuře jako o „třetí kůži“.² Z hlediska pražské meziválečné architektury považuji za důležité toto uvědomění i s přesahem do současnosti. Tedy k odpovědi na úvodní otázku, proč se zabývat německou meziválečnou architekturou v Praze – protože nás i dnes tento urbánní prostor ze značné části obklopuje, působí na nás, determinuje naše životy.³

¹ <https://dam-online.de/bildung/natur-kultur-architektur/>, vyhledáno 24.4.2020.

² Ibidem.

³ Především v některých čtvrtích jako je např. Praha 7 – Bubny a centrum.

Frankfurt bylo jedno z mých studijních zastavení na ročních cestách po historicky německojazyčném evropském prostoru. V rovině reflexe cestovních zkušeností jsem se ptala, proč je to někde zrovna takové. Už jen v samotném Německu jsou patrné obrovské rozdíly mezi jednotlivými městy, rozdíly jsou ale i v tom, jak jednotlivá města prezentují svou minulost – v případě mého tématu meziválečnou architekturu. Co jsou determinanty našeho životního prostoru a potažmo kulturních výtvorů v něm vznikajících? Existuje pro tento prostor, jehož hranice se zároveň velmi těžko určují jak dnes, tak historicky, něco společného? Pokud ano, co to je? Jazyk? Národnost? Mentalita? Sdílená privilegia či újmy? Přírodní či geografické podmínky? Přesně tento typ otázek vztahený primárně k Praze je hlavním meritem mého výzkumu pražské meziválečné architektury od německy mluvících architektů.

Na část z nich v obecné rovině hledá odpovědi současná *geografie umění*⁴ či *kulturní geografie*, na kterou měli vliv francouzští epistemologové Jaques Derrida a Michel Foucault. V rámci geografie umění byl také přerámován koncept *identity*, který se výrazně rozšířil. Identitu z pohledu geografie tvoří hory, moře, oceány apod., které vytvářejí fyzickou geografii místa, kulturní geografii pak vytváří koncept kulturní krajiny, která je podmíněná jak klimatem, geologií, topografií, tak tím, co zde bylo vyrobeno lidmi. Otázka definice identity je do značné míry v mé práci klíčová. V nejobecnější rovině mě zajímalo, zda má pražská „německá“ architektura svou vlastní identitu – tj. zda je něčím specifická, jak v rámci pražské, potažmo české architektury, tak i v mezinárodním srovnání se zaměřením na německý kulturní prostor. Problematika identity byla v meziválečné Praze v mnoha rovinách velmi aktuální – nejčastěji byla dávána do souvztahnosti s národností, tedy s národní identitou.⁵ Dělo se tak ve státě, který v prvních letech své existence také velmi usilovně hledal svou vlastní identitu podpořenou konceptem „československé národnosti“. A dělo se tak především v místě, které bylo z historického hlediska dlouhou dobu průsečnicí více kultur, jazyků, vyznání.⁶ Praha navíc z českého pohledu dlouhá století trpěla ve stínu Vídně a habsburské nadvlády. Jak práce dále ukáže, složitou otázku národní, ale i kulturní identity lze sledovat a snad i nově promýšlet právě na velmi heterogenní „skupině“ německy mluvících architektů. Ostrý historický stříh roku 1918 mezi nadnárodní formou dynastické moci Habsburků a novým pojetím moderního

⁴ Např. Thomas DaCosta Kaufmann, *Toward a Geography of Art*, Chicago 2004. – James Elkins, *Is Art History Global?*, New York 2007.

⁵ Zde bych ráda upozornila na rozdílné chápání identity z dobového a dnešního úhlu pohledu. Jak bude v práci dále rozebráno – dobově byla identita vnímána především jako věc předem daná. Nicméně v průběhu meziválečných let se např. identita nového státu konstituovala skrze kulturu – identita tedy mohla být získána či zvolena. O identitě pražské německé architektury v práci smýšlím již z pozice rozšířeného konceptu identity kulturní geografie.

⁶ Ines Koeltzsch přichází s termínem *integrovaná historie města*, více k tématu v následující kapitole. In: Ines Koeltzsch, *Praha rozdělená i sdílená: Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938*, Praha 2016.

národa je z národnostního hlediska nanejvýš zajímavý, ale také komplikovaný.⁷ Pokusila jsem se tedy pro tuto práci vytvořit vlastní metodologický rámec založený na třech⁸ vzájemně se prostupujících vrstvách, který detailněji představím níže.

S výše naznačenou tezí po otázce specifičnosti pražské architektury souvisí i otázka *centra*. Ginzburgova a Castelnouva studie z roku 1977 na základě poznatků z kulturní geografie (Kunstgeografie) předkládá model vztahu centra a periferie.⁹ Umělecká metropole byla definována jako místo inovací, kde prvně vzniká paradigma. Jako místo, kde nejen umění vzniká, ale kde je také dostatečně heterogenní publikum pro jeho konzumaci. Centrum je typické svou komplexní situací – jsou zde školy, instituce, publikum, peníze ad. Prahu lze v tomto ohledu vnímat jako skutečné centrum Československa, v čemž spočívá i zásadní rozdíl mezi Prahou a ostatními městy s výrazným podílem německé architektury. Proto i poslední vrstva práce, která pražskou architekturu zasazuje do mezinárodního kontextu, se soustřeďuje na centra států či regionů, která výše naznačené definici odpovídají. Metropole totiž není vnímána jen na základě velikosti města, ale i podle dalších kritérií, jako jsou kulturní transfer, sociální pluralita a interakce, politické centrum, ad.¹⁰

Poslední, co se zmíněnou tezí souvisí, je problematika *stylu* – zda je otázka po specifičnosti pražské německé architektury myslitelná v pojmech, jako je umělecký styl či forma. Styl z několika důvodů nepatří mezi hlavní sledované problémy této studie, i když ho neopomím především v momentech, kde dle mého názoru bylo relevantní se k němu vztáhnout. Důvody, proč se primárně nezaměřuji na styl, vyplývají z první vrstvy práce. Komplexní podmínky sledované metropole, které stály v pozadí vzniku pražské architektury, naznačují, že v meziválečné Praze nevzniklo dostatečně silné podhoubí pro reprezentaci německé kultury prostřednictvím architektury. Následně další vrstva práce dokládá obrovskou škálu přístupů a rozmanitost forem, které německy mluvící architekti používali.

Cílem předkládaného projektu je téma pražské „německé architektury“ komplexně kriticky zhodnotit a zasadit do obecnějšího rámce jak teorie architektury, tak společensko-historického. V posledních letech je v české historiografii umění věnována pozornost národní identitě, národnímu stylu či vztahu (korelaci) mezi státem a architekturou. Většina těchto výzkumů nahlíží téma přirozeně z české strany – kriticky hodnotí československý národní sloh či reprezentaci Československa skrze umění a architekturu.¹¹ Role německé kultury

⁷ Více k problému dynastické identity a k tomu, jak definovat, co je německé, in: DaCosta Kaufmann, 2004, kapitola *Identity in Artistic Geography?*, s. 107–154, zde s. 144.

⁸ I. vrstva = socio-politicko-kulturní rámec Prahy, II. vrstva = konkrétní příklady německé architektury v Praze a rozdělení architektů dle kulturních okruhů, III. vrstva = evropský kontext.

⁹ Ibidem, s. 157.

¹⁰ Více in: Ibidem, kapitola *Artistic Regions and the Problem of Artistic Metropolises: Question of (East) Central Europe*, s. 154–186.

¹¹ Výzkumný projekt „Umění, architektura, design a národní identita“, NAKI 2012–2015, VŠUP, – Architektura a česká politika v 19. – 21. století, NAKI 2018–2022, VŠUP, – *Budování*

v meziválečném Československu je většinou řešena v samostatných výzkumech, které jsou geograficky zakotvené v pohraničních oblastech bývalých Sudet, nebo jsou jí věnovány dílčí studie ve výše zmíněných komplexních výzkumech.¹²

Tato práce se pokusí problematiku národní identity nazírat z *druhé* strany, tedy z té německojazyčné. V syntetické práci Otakara Nového o dějinách meziválečné architektury se objevuje paradigma konstatující, že se český a německý proud zcela míjely: česká avantgarda byla orientována do budoucnosti a německo-židovský proud do minulosti.¹³ Nový také tvrdí, že německý vliv na české architekty byl pouze marginální.¹⁴ Předkládaná studie tato konstatování podrobuje kritickému pohledu, doplňuje je a nabízí určité metodologické schéma, které by mělo být flexibilní pro budoucí doplnění. Již na příkladu první monumentální realizace české avantgardní architektury, Veletržní paláci, lze rozpoznat několik veskrze německých vlivů. Jak upozornil Rostislav Švácha¹⁵, předobraz budovy Veletržního paláce se nachází v berlínské architektuře Marta Stama a charakteristická čtvercová okna najdeme u Ludwiga Hilberseimera tamtéž. Je trochu s podivem, že česká meziválečná avantgarda nikterak nebrala v potaz silnou tradici kulturního a uměleckého německého (židovského) elementu v Praze na přelomu 19. a 20. století.¹⁶ Německé umění vznikající na území ČSR je českou avantgardou opomíjeno, což do značné míry může souviset právě s opačnou politickou orientací jejích protagonistů nebo ještě i s určitou národností averzí vůči Němcům po první světové válce. Lépe tomu nebylo po druhé světové válce, kdy byl německý podíl na pražské meziválečné architektuře v historické reflexi často také potlačován. Příkladem toho je i německá publikace „*Prager Architektur und die europäische Moderne*“¹⁷, kde se kromě Josefa Zascheho, v příspěvku Jindřicha Vybírala pojednávajícím o německé menšině na

státu (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2015, – *Cizí dům? Architektura českých Němců 1848–1891*, Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze 2015, ad.

¹² Z dosavadního výzkumu např. Pavel Prouza, *Vybudovali jsme...! Německá sociálnědemokratická architektura komunálního bydlení v Ústí nad Labem v letech 1918–1938*, Praha 2017. – Zdeněk Lukeš, *Splátka dluhu, Praha a její německy hovořící architekti 1900–1938*, Praha 2002. – Hana Rousová, *Mezery v historii, 1890–1938: polemický duch Střední Evropy, Němci, Židé, Češi*, Praha 1994. – Jindřich Vybíral, *Zrození velkoměsta. Architektura v obraze Moravské Ostravy v letech 1890–1938*, Ostrava 1997. – Idem, *Mladí mistři. Architekti ze školy Otty Wagnera na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002. – Idem, *Opavští architekti a stavitelé 1918–1938* (diplomová práce). – Idem, *Jiný dům. Německá a rakouská architektura na Moravě a ve Slezsku v letech 1890–1938*, Praha 1993. – Jaroslav Zeman, *Mezi tradicí a modernitou: město v průmyslovém věku. Severočeská architektura v první polovině 20. století* (dizertační práce), Ústav pro dějiny umění FFUK, Praha 2017.

¹³ Otakar Nový, *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998, s. 175–176.

¹⁴ Ibidem, s. 171. Upozorňuje však na Výmarský Bauhaus, spolupráci Karla Teigehe ad.

¹⁵ Miroslav Masák – Rostislav Švácha – Jindřich Vybíral, *The Trade Fair Palace in Prague*, Praha 1995, s. 18–19.

¹⁶ Nový, 1998, s. 176.

¹⁷ Jindřich Vybíral, *Aufbruch zur Moderne*, in: Tomáš Valena – Ulrich Winko – Jeanette Fabian, *Prager Architektur und die europäische Moderne*, Berlin 2006, s. 9–25.

architektonické scéně na přelomu století, nikdo nezmiňuje. Tj. architekti, kteří jsou předmětem této práce, nebyli dost čeští, aby byli řazeni do české (československé) architektury, ale ani dost němečtí, aby se jejich prací nebo aspoň situací, která zrcadlí leccos obecnějšího, zabývali badatelé z Německa či Rakouska. Ostatně tento problém jistého „bezdomoví“ českých Němců z řad umělců a architektů popisuje dobově už Rudolf Hönigschmid ve stati o sudetoněmeckém výtvarném umění.¹⁸ Za zásadní lze v tomto ohledu považovat absenci „německého příběhu architektury“. Bezdomoví německy mluvících architektů a nedostatečná teoretická reflexe jejich díla v době vzniku vedly k tomu, že v pozdějších letech nebylo v odborném uměnovědném diskurzu na co navázat.

Obecně lze na tomto místě konstatovat, že značná míra upozaděnosti, a to jak v dobových médiích, tak v historické reflexi, je společnou charakteristikou celé skupiny německy mluvících architektů působících v meziválečné Praze.¹⁹ Důvody dobové exkluze z hlavního proudu nastíní následující text. Za pozornost na tomto místě stojí fakt, že dobově neexistovala žádná společná mediální platforma, kde by se mohly setkat názory německy mluvících architektů s názory převládajícího proudu československé architektury. Mezi hlavní důvody malé propracovanosti tématu v rámci dějin architektury patří nedostatek primárních zdrojů a archiválií. Ztraceny byly z velké části archivy a pozůstalosti jak židovských architektů, tak těch, kteří opouštěli Prahu až v roce 1945 či o něco málo později. U některých architektů nebyly známy základní biografické údaje, což činilo další výzkum a rešerše podstatně náročnější.²⁰ Další přítěží je, že značná část dochovaných svědectví vznikala pod tlakem určité politické či společenské situace. U většiny architektů se jedná o nepřímé či různě interpretované výpovědi, jejichž kritické zhodnocení vyžaduje značnou opatrnost.

Výlučně pražské meziválečné architektuře německy mluvících architektů se uceleněji věnoval pouze výstavní projekt „Splátka dluhu, Praha a její německy hovořící architekti 1900–1938“ od historika architektury Zdenka Lukeše. Tento první důležitý krok měl svůj velký význam v popularizaci tématu, ovšem z odborného hlediska vykazoval mnoho nepřesností, ale především postrádal dle mého názoru ucelenější koncepci. Z metodologického hlediska bylo pro mě tedy důležité se prvně vyrovnat s tímto pilotním projektem a následně přijít s vlastním metodologickým klíčem. Zdeněk Lukeš považoval za jediné kritérium pro výběr architektů společný jazyk – němčinu. Skupinu architektů nijak vnitřně nediferencoval, ani moc neupřesňoval podmínky vzniku samotné architektury. I v předkládaném textu, jak již ukazuje samotný název, hraje jazyk také důležitou roli. Domnívám se ale, že práce dospěla k výrazně jinému závěru. Z dohledaných a pracně posbíraných střípků, které jsou ve své podstatě pouze

¹⁸ Rudolf Hönigschmidt, *Sudetoněmecké výtvarné umění od roku 1860*, in: Herbert Cysarz – Gustav Hacker – Wenzel Jaksch – Eduard Winter – Walter Wohryzek et al., *Němci v Československé republice o sobě*, Praha 1937.

¹⁹ Některé německy mluvící architektky zařadil do kontextu meziválečné architektury v Praze např. Rostislav Švácha, in: Idem, *Od moderny k funkcionalismu, proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*, Praha 1985.

²⁰ Konkrétně architekti Berthold Schwarz, Erwin Katona, ad.

odrazy odrazů, jsem se pokusila seskládat mozaiku, která i ve své neúplnosti umožní zahlédnout mnoho podstatného.

Nástin metodologie

Otázka, jak tak obsáhlé téma s těžko přesně vymežitelnými hranicemi jak oborovými, tak geografickými, smysluplně obsáhnout, ve mně rezonovala dlouhou dobu. Myslím, že tato přirozená pomalá sedimentace, v kombinaci s mou vlastní mnohooborovostí a mnoha absolvovanými stipendijními pobyty, pomohla vytvořit následující model.

Jedná se o kombinaci několika strategií – jednak vycházím z geografie umění, dále integruji model sítě vazeb a případových studií. Při komplexním uvažování o tématu jsem si zkusila pomoci vizuálními – malířskými prostředky. Na následující akvarelové malbě bych chtěla demonstrovat strukturu práce a způsob svého uvažování.

3. Akvarelová malba, Lenka Kerdová, 2020.

*Na akvarelu jsou vidět tři čisté barvy, které se místy vzájemně překrývají. Vznikají tak průniky různých dvou barev – červené a žluté, červené a modré, žluté a modré. V některých místech, jako např. mezi žlutou a červenou, se do sebe barvy vpily a vznikl tak spíše gradient než ostrý přechod. Okraje jednotlivých vrstev jsou místy přesně vymezené, místy se rozpadají nebo vpíjejí do sebe. Dle teorie míchání barev bychom očekávali na tak jednoduchém pokusu jednoznačné výsledky. Například, že pokud na žlutou vrstvu přidáme modrou, vznikne zelená. Zde vidíme, že u tak živelné techniky, jako je akvarel, kde velmi záleží na kvalitě každého činitele (papír, pigment, čas schnutí ad.), to tak jednoznačně neplatí. Alespoň ne plošně. V centru obrazce, kde se překryly všechny vrstvy, vznikl velmi barevný a plastický prostor, kde po delším pozorování můžeme najít různé fáze průniku jednotlivých barevných vrstev. V úplném centru převládá modrá barva. A těsně pod ní, vedením jistě **náhody**, vznikl malý trojúhelník spojením oranžové vrstvy (vzniklé splnutím, nikoliv vrstvením) s modrou, který se předpokládanému postupu vymyká. ...*

V předkládané práci jsou tři základní barvy (červená, modrá a žlutá) **třemi vrstvami** zkoumané problematiky. Jejich vzájemný *vztah*, překrývání a prostupování, je metaforický výše popsanému akvarelu. Tímto spíše básnickým, než vědeckým příměrem chci poukázat na to, že předkládaná problematika má také jistý živelný základ a není jednoznačně definitivně ohraničitelná. Vytyčený metodologický postup se snaží skrze model různě se prostupujících vrstev a sítě vztahů mezi jednotlivými aktéry problém prozkoumat a nabídnout určitou strukturou, která se bude postupně doplňovat, bude-li to z dochovaných zdrojů v budoucnu možné udělat.

První vrstva práce postihuje situaci v Praze v meziválečném období z historického, politického, sociologického a národnostního hlediska. Tato část ozřejmuje kde, kdy a za jakých konkrétních podmínek architekti působili. Do značné míry první vrstva navazuje na pomyslnou nultou vrstvu, za kterou lze považovat mou diplomovou práci o situaci pražských německy mluvících architektů z roku 2014.²¹ **Druhou vrstvu** tvoří tři případové studie pro každý definovaný okruh německy mluvících architektů. Tj. pro německý kulturní okruh a pro okruh architektů pohybujících se na pomezí českého a německého kulturního prostředí. Jde o individuální sondy, které se na některých místech spojují s okolními vrstvami. Nejedná se o monografie jednotlivých architektů, ale spíše o snahu z dostupných informací různého charakteru ukázat celkový rámec. Druhá vrstva je jakýmsi zoomem (zoom in), **přiblížením**. Poslední, **třetí vrstva** práce je naopak **oddálení** (zoom out). Praha je nahlížena z perspektivy evropského německojazyčného kulturního prostoru. Z metodologického hlediska může právě tato třetí rovina oddálení vyvolávat jisté kontroverze. Uvědomuji si, že existuje více relevantních způsobů jak, a také jak daleko, tento odstup provést. Zároveň se domnívám, že pokud tuto snahu obsáhnout širší měřítko nepodpoří ucelenější výzkum spíše celého týmu odborníků než jednotlivce, tak se vždy najdou relevantní kritické hlasy. Svůj klíč detailněji

²¹ Lenka Kerdová, *Pozice pražských německy mluvících architektů v Praze mezi lety 1918-1940* (diplomová práce), Ústav pro dějiny umění FFUK, Praha 2014.

popisují ve třetí vrstvě práce a nepopírám, že do určité míry pracuji i s intuicí, a značné množství na první pohled snad i nesourodého obrazového materiálu má splnit svůj úkol i na jiné než čistě vědomé analytické rovině čtenářova vnímání.

Model vzájemně se prostupujících – ať překryvem či spíjením – vrstev se vzájemně podporuje s modelem sítě vztahů mezi jednotlivými aktéry. Především o oněch překryvech a styčných bodech se vyjevuje to podstatné, jako např. které instituce či osobnosti hrály na pražské německé architektonické scéně zásadní roli. Celková struktura pak nabízí vhled do procesů vzniku německé pražské architektury, tj. jak a kým byly zakázky získávány, kdo byly hlavní zadavatelé, kde, kým a jak byly realizace reflektovány, co ovlivňovalo jejich výslednou podobu ad.

I. VRSTVA: Situace v Praze v meziválečném období z historického, politického, sociologického a národnostního hlediska

„...Vždyť vzhledem k velké národní, sociální a konfesní různorodosti Praha skutečně nabízela duchovní potenciál velkoměsta daleko více než leckteré mnohem lidnatější evropské metropole.“²² (J. Urzidil)

První vrstva se postupně pokusí přiblížit a definovat konkrétní rámec, ve kterém pražská architektura od německy mluvících architektů vznikala. Jako první je uveden historický exkurz vývoje osídlení Němců na českém území se zdůrazněním jen několika zásadních zlomů v 19. století, které eskalovaly česko-německý antagonismus. Národnostní situace na pražské architektonické scéně v 19. století je zevrubně charakterizovaná ve studiích Věry Vostřelové²³ a do roku 1918 v příspěvku Jindřicha Vybírala.²⁴ Z historie a politologie je důležité zmínit novou legislativu, která se dotýkala německé menšiny a determinovala její nové postavení v Československu po roce 1918. Vzhledem k těsnému vztahu mezi architekturou a politikou dále přibližuji situaci na pražském magistrátu pod vedením Karla Baxy, se kterou úzce souvisí i otázka pražského bilingvismu. Pro téma práce je zásadní rovněž židovská problematika, ze které jsem se pokusila zdůraznit to, co je relevantní pro německy mluvící židovské architekty v Praze.

Po tomto obecném nástinu předkládám ještě souhrn charakteristik několika pro práci stěžejních témat, jako je otázka terminologie a představení několika vybraných významných „platform“ pro německy mluvící architekty (školy, spolky, periodika, teoretici), jejichž osvětlení v první vrstvě práce by mělo přinést snazší porozumění v jejich dalších, místy se prostupujících, vrstvách.

1.1 Historický kontext česko-německých vztahů

Jak již souhrnně ukázala moje diplomová práce z roku 2014,²⁵ v podtextu základní teze – rozdělení pražských architektů na česky a německy mluvící lze hledat otázky týkající se antagonismu mezi Čechy a Němci v dané době. Tento národnostní spor má dlouhou genezi, která sílila v průběhu 19. století a svým způsobem vyvrcholila právě v období mezi dvěma válkami. Přitom soužití Čechů a Němců se v tomto prostoru datuje až do hlubokého středověku. Již ve 13. století zvali přemyslovští panovníci německé kolonisty do českých zemí. První známky proto-nacionálních sporů se začaly objevovat v průběhu 14. a 15. století, a to především v Praze, kde etnická rivalita způsobila odchod mnoha Němců z hlavního města Českého království. Ve složitém procesu utváření novodobých národů od poloviny 18. století

²² Johannes Urzidil, *To byl Kafka*, Praha 2010, s. 11.

²³ Věra Vostřelová – Jindřich Vybíral, *Cizí dům?: architektura českých Němců 1848-1891 = Ein fremdes Haus?: die Architektur der Deutschböhmen 1848-1891*, Praha 2015.

²⁴ Jindřich Vybíral, *Německá architektura v Praze v letech 1900-1918: Tvůrci a záměry*, *Umění LI*, 2003, s. 306-324.

²⁵ Lenka Kerdová, *Pozice německy mluvících architektů v Praze mezi lety 1918-1940* (diplomová práce), Ústav pro dějiny umění FFUK, Praha 2014.

do konce 19. století nalézáme protichůdná politická stanoviska české (austroslavismus) a německé strany (pangermanismus). Velkoněmecké pojetí, které počítalo i s připojením německého obyvatelstva z území Čech, šlo proti zájmům rodící se české politiky s jejími státoprávními nároky.²⁶ Po období národních obrození první poloviny 19. století pokračuje hledání identity jednotlivých národů v jeho druhé polovině. Obzvláště v Zemích Koruny české je z historického hlediska soužití Čechů, Němců a Židů zásadní a odvěká vzájemná rivalita udávala charakter tohoto území. Výsledkem gradace národnostních sporů či uvědomění je v roce 1882 rozdělení Karlovy univerzity na českou a německou.²⁷ Paralelní vývoj sledujeme i na Vysokém učení technickém, kde již na konci šedesátých let, v roce 1869, vznikají dva polytechnické ústavy Království českého – český a německý.²⁸ V těchto letech (1869–1884) se národnostně diferencovala i spolková činnost, což se mj. projevilo v postupném vyčleňování německých architektů ze Spolku architektů a inženýrů v Čechách.²⁹ Dalším důležitým mezníkem ve vývoji česko-německých vztahů v Praze byl rok 1874, kdy pražské zastupitelstvo ovládli Češi.³⁰ Jak předkládá studie Věry Vostřelové, vývoj národních pozic v česko-německých vztazích v 19. století byl prvně motivován českým národním uvědoměním, na které až následně reagovala německá menšina.³¹ Specifickou roli v tomto vývoji hrál vztah k rakouské monarchii. Národnostní spory doznaly jistého vrcholu v době první světové války. Němci na rozdíl od Čechů byli podporovatelé Rakouska a věřili v jeho vítězství, což se projevovalo i v ekonomické rovině např. půjčkami státu apod. I Němci³² měli své plány na nové uspořádání hranic po konci války – chtěli rozdělit české země na výhradně německá a smíšená území. Čistě německé regiony by pak vytvořily tzv. nové korunní země Deutschböhmen.³³ Díky snahám české exilové politiky byl výsledek mírových dohod ve Francii jiný. 28. října 1918 vznikl nový československý stát s přibližně třímilionovou německou menšinou.

První dva roky po vzniku nového státního útvaru byly z hlediska česko-německých vztahů velmi dramatické (viz např. situace v Bratislavě, která je blíže popsána ve třetí vrstvě práce). První zákony a prozatímní organizace vlády navazovaly na dřívější rakouskouherský systém. Až do dubna roku 1920 zasedalo tzv. Revoluční Národní shromáždění, ve kterém nebyli zástupci národnostních menšin, jelikož odmítali existenci nového státu i účast v jeho orgánech.³⁴ Němečtí poslanci (především Rudolf Lodgman von Auen) požadovali oddělení území

²⁶ Jaroslav Čechura, *Od koexistence k antagonismu – tisíc let česko-německých vztahů*, in: Anna Habánová – Ivo Habán, *Ztracená generace?: německočeští výtvarní umělci 1. poloviny 20. století mezi Prahou, Vídní, Mnichovem a Drážďany*, Liberec 2013, s. 34-39.

²⁷ <http://www.cuni.cz/UK-374.html>, vyhledáno 12.9.2017.

²⁸ <https://www.cvut.cz/historie>, vyhledáno 12.9.2017.

²⁹ Vostřelová, 2015, s. 87–92.

³⁰ Např. zde: <http://ucd.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2015/05/Velek.pdf>, vyhledáno 6.4.2020.

³¹ Vostřelová, 2015, s. 58–65.

³² Míněno obyvatelstvo hlásící se k německé národnosti, které byla definována dle rodného či obcovacího jazyka.

³³ Lucie Zatloukalová, *Vztahy Čechů a českých (sudetských) Němců v éře 1. republiky na území ČSR* (diplomová práce), PdF MU, Brno 2008, s. 13.

³⁴ Andrej Tóth, *Politika československých vlád vůči národnostním menšinám 1918-1938* (výzkumný projekt RM04/01/10), in: https://www.mzv.cz/file/637455/NAR_MENS_MONOGR_20_stran.pdf, vyhledáno 29. 7. 2014.

s majoritou německého obyvatelstva od Československa. V říjnu 1918 tak došlo k vyhlášení čtyř samosprávných regionů: Sudetenland (Opavsko), Deutschböhmen (Liberecko), Böhmerwaldgau (Prachaticko) a Deutschsüdmähren (Znojensko), které se měly stát součástí plánovaného Německého Rakouska.³⁵ Tento spor byl ze strany československého státu vyřešen vojenským obsazením německých oblastí a k definitivnímu začlenění zmíněných oblastí do Československa došlo v září 1919 na základě mírové smlouvy s Rakouskem.

1.1.1 Československá legislativa týkající se národnostních menšin

Němci se tak stali nejpočetnější národnostní menšinou v Československu, v roce 1921 jich zde žilo 3 123 568 (23 % z celkového počtu obyvatel).³⁶ Legislativní ochrana práv národnostních menšin vycházela z mezinárodních mírových smluv (versailleská a saint-germainská), které byly nadřazené národním legislativním normám. Základní povinná práva menšin pak byla součástí samotné ústavní listiny (§ 128-134 ústavy), konkrétní podobu pak získala v jazykovém zákoně a v zákoně o nabývání státního občanství. „*Ustanovení § 128 zabezpečovalo plnou rovnost všech státních občanů Československé republiky před zákonem a rovné požívání občanských a politických práv bez ohledu na rasu, jazyk a náboženství, dále rovný přístup do veřejné služby, k úřadům a hodnostem, aneb pokud jde o vykonávání jakékoliv živnosti nebo povolání... a současně volnost užívání jakéhokoliv jazyka ve stycích soukromých a obchodních, ve věcech týkajících se náboženství, v tisku a jakýchkoliv publikací nebo ve veřejných shromáždění lidu.*“³⁷ Paragraf 130 upravoval právo v oblasti neveřejného školství a dovoloval zakládat a spravovat vlastním nákladem ústavy lidomilné, náboženské a sociální, školy a jiné ústavy výchovné všem státním občanům nehledě k národnosti, jazyku, náboženství a rase. Paragraf 131 pak dokonce zaručoval v oblastech, kde byl značný podíl občanů jiného jazyka než československého, přiměřenou příležitost ve veřejném školství, aby se jim dostalo vyučování v jejich vlastní řeči. Menšiny měly dále nárok na přiměřený podíl prostředků z veřejných fondů určených na výchovu, náboženství a charitativní účely. Další legislativní normy, které se významným způsobem dotýkaly postavení menšin, byl především jazykový zákon a zákon na ochranu republiky (§ 14, odst. 4. zákona č. 50/1923 Sb. z. a. n.), který chránil menšiny před násilnostmi a nepřátelskými činy. Další zákony se pak zabývaly ještě ochranou národnostní příslušnosti a svobody ve shromážděních (309/1923) či civilní ochranou proti propuštění z práce z důvodu národnostní příslušnosti (330/1921).

Zastoupení německé menšiny v Národním shromáždění bylo analogické z hlediska jejího poměru na celkovém počtu obyvatel. Rovněž jednací řád poslanecké sněmovny a senátu umožňoval poslancům užívat na půdě Národního shromáždění své rodné řeči. Německé politické strany se po roce 1922, tedy po rozpadu Německého parlamentního svazu, vymezily na *negativistické* (zůstávaly v opozici vůči československé vládě) a *aktivistické*.³⁸ Po roce 1926

³⁵ Zatloukalová, 2008, s. 17.

³⁶ Tóth, 2014.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Zatloukalová, 2008, s. 20.

byly tzv. aktivistické strany (DSAP, DSCP, agrární strana „Svazu zemědělců“ – BdL) součástí několika československých vlád.³⁹ Zvratem ve sbližovací snaze českých a německých zájmů na území nové republiky se stala hospodářská krize v roce 1929 a její důsledky spojené především s nástupem nacionálního německého hnutí ve třicátých letech 20. století. Vzestup prohitlerovsky orientovaných politických stran v oblastech Sudet byl stvrzen vítězstvím Henleinovy Sudetendeutsche Partei (SdP) ve volbách roku 1935 (SdP získala 15,2 % všech hlasů).⁴⁰ Dalo by se říci, že třicátá leta byla ve znamení bojů československého státu a proaktivistických stran proti vzrůstajícímu vlivu německých negativistických stran, které se podařilo sjednotit pod ideové i finanční zázemí z Německa. Konrád Henlein jako vůdčí osobnost tohoto hnutí sledoval především dva hlavní cíle: zviditelnit SdP a sudetoněmeckou otázku v zahraničí (podpora především v Anglii díky německým aristokratickým kruhům z Čech⁴¹) a moci ovlivňovat vnitrostátní politiku Československé republiky (kritika neoaktivistických stran a jejich snahy o česko-německé vyrovnaní, která měla vést k vnitřnímu rozvratu).⁴² Tato snaha vyústila v roce 1938 na mnichovské konferenci v přičlenění pohraničních oblastí k Německu, 15. 3. 1939 pak vznikl protektorát Čechy a Morava a samostatný slovenský stát.⁴³ Další události jsou už spojené s vývojem druhé světové války. Posledním mezníkem ve vývoji česko-německých vztahů byl důsledek druhé světové války, a to odsun⁴⁴ Němců z obnoveného Československa mezi lety 1945-1948.

Z hlediska prvorepublikové právní legislativy bych chtěla ještě upozornit na několik sporných zákonů, které se dotýkaly česko-německých vztahů.⁴⁵ Prvním z nich byla pozemková reforma probíhající ve dvacátých letech, ve které Němci přišli o zhruba 30 % půdy v Sudetech a o 60 % z celkově zabrané půdy na území ČSR. Reforma však byla orientována spíše protiaristokraticky než protiněmecky, národnostní aspekt však lze hledat v následné kolonizaci, tj. v klíči pro přidělování půdy. Především v pohraničních oblastech se dostalo do českých rukou mnohanásobně více podílů půdy než do německých.⁴⁶ Poslední, pro toto téma důležitou a v dané době velmi diskutovanou záležitostí, byl nový jazykový zákon přijatý v roce 1920. Zákon byl samostatnou částí ústavy a oficiálním státním jazykem republiky určil jazyk československý. Zákon tímto upravoval především užívání jazyka v oblasti veřejné, státní a samosprávné moci. Paragrafy 2, 3 a 5 upravovaly jazykové právo pro národnostní menšiny – úřední orgány soudních okresů, které obývalo alespoň 20 % státních občanů téhož, však jiného jazyka než československého, měly povinnost přijímat podání v jazyce dané menšiny a vydávat vyřízení těchto podání v témže jazyce. Dále pak všechny samosprávné úřady, zastupitelské

³⁹ Čechura, 2013.

⁴⁰ Zatloukalová, 2008, s. 47.

⁴¹ Ibidem, s. 49.

⁴² Ibidem, s. 57.

⁴³ Čechura, 2013.

⁴⁴ Německé často označováno jako *Vertreibung*, tedy vyhnání.

⁴⁵ Detailní rozpor práva menšin v prvorepublikové legislativě přináší publikace: René Petráš, *Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009.

⁴⁶ Tóth, 2014.

sbory a veřejné korporace byly povinny přijímat a vyřizovat ústní i písemná podání v jazyku československém. Dle příslušných kvót byly zřizovány i školy pro příslušníky menšin, ve kterých bylo vyučováno jazykem menšiny. Prováděcí nařízení k jazykovému zákonu vyšlo až v únoru 1926 a vztahovalo se pouze pro úřadování všech orgánů podřízených ministerstvům vnitra, spravedlnosti, financí, průmyslu, ochodu a živností, veřejných prací a veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy.⁴⁷ Pravděpodobně největší úskalí nejen jazykového zákona tkvělo v jeho obecnější formulaci, která nechávala velký prostor pro rozhodování jednotlivým státním úřadům a orgánům územních samospráv. V těch často seděli lidé, kteří se ne vždy plně ztotožňovali s platnou legislativou a zákony si vyložili po svém, mnohdy v neprospěch menšin. Obzvláště svérázně si jazykový zákon vykládal pražský magistrát a obcovací řeč se v Praze stala důležitým politikem.

1.1.2 Tripolis Praha

„Pražští němečtí básníci a spisovatelé měli přístup přinejmenším ke čtyřem etnickým zdrojům zároveň: bylo to samozřejmě německví, k němuž náleželi kulturně a jazykově; dále češství, které je všude obklopovalo jako základní živel; pak židovství, a to i v případě, že nebyli Židé, protože židovství tvořilo historický, všudypřítomný faktor města; a nakonec rakušanství, v jehož rámci se narodili a byli vychováni, a které je osudově spoluurčovalo, ať už se s ním ztotožňovali, nebo mu to či ono vytýkali. Každý z těchto zdrojů čerpal svou dynamiku ze dvou sfér – z města Prahy a z dostředivé působnosti celých Čech. Sféru české země tvořili z části usedlí, z části příchozí sudetští Němci směřující na německou univerzitu; dále většinové české obyvatelstvo, tíhnoucí k hlavnímu městu země, později k hlavnímu městu státu; dále čeští nebo také němečtí Židé z venkova, kteří představovali jako středně velcí majitelé nebo nájemci zvláštní typ; ale rovněž místní rakouská aristokracie, z části kladoucí důraz na své češství (ovšem též aristokracie německá, tedy naprosto rakousky smýšlející), která měla v Praze paláce a všude po Čechách nádherná sídla.“⁴⁸ (J. Urzidil)

Situace v meziválečné Praze byla v rámci Československa v mnoha ohledech výjimečná. Historik Rudolf Jaworski ji charakterizuje jako napětí mezi centrem a periferií.⁴⁹ *„Liberální pražské německé měšťanstvo nemělo až na pár výjimek v sudetoněmeckých oblastech nejmenší podporu; německý radikální maloměšťák na periferii neměl nic společného s kosmopolitní „profesorskou politikou“ pražských krajanů.“⁵⁰* Toto specifikum Prahy i v jeho negativní konotaci popsané jako *pragocentrismus*, tedy z jiného úhlu nahlížený vztah mezi centrem a menším centrem, popř. periferií, charakterizuje i situace v Bratislavě (viz třetí vrstva této práce).

Hlubší vhled do kulturně a národnostně specifických poměrů v Praze nabízí již zmíněná studie Ines Koeltzsch. Považuji za důležité zmínit, že o pražském kulturním prostředí paralelně existovaly dva narativy. První narativ, prezentovaný např. Felixem Weltchem či Vilémem Flusserem, Prahu viděl jako *„Tripolis“* (město tří kultur, třech národů), případně jako *„město středu“*, ve kterém se co nejtěsněji dotýká česká, německá a židovská kultura. Střet těchto odlišných kultur je vnímán pozitivně pro všechny zúčastněné. Zásadní význam se však

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Urzidil, 2010, s. 10.

⁴⁹ Rudolf Jaworski, *Na stráži německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*, Praha 2004, s. 46.

⁵⁰ Ibidem, s. 49.

připisoval bilingvní židovské komunitě, která konstituovala kulturní rozmanitost.⁵¹ Druhý narativ, jak ho předložil např. Oskar Schürer,⁵² naopak mluví o izolované paralelní existenci dvou či tří kultur vedle sebe navzdory jejich těsné prostorové blízkosti. V popředí tohoto narativu stojí téma „národnostního boje“. Avšak autoři obou narativů popisovali na jedné straně vzájemnou blízkost ve všedním životě, na druhé straně zdůrazňovali separaci v politické a společenské existenci města.⁵³ Potvrzení této teze se objevuje i v případových studiích německy mluvících architektů především z německého kulturního okruhu. Tak, jako existovaly dva narativy o Praze sdílené i rozdělené, vytvořily se i dva pohledy na zásluhy, a tudíž důležitost postavení, jednotlivých kultur v dějinách města. Český vyprávěcí vzorec odvozený z národnostních bojů v 19. století a aktualizovaný vznikem samostatného státu, mluví o Praze jako o „matičce“, o nezpochybnitelném centru českého národního hnutí s významnými památkami *českého charakteru*. Oproti tomu mýtus o německé Praze (např. Oskar Schürer, Leo Epstein ad.) měl za to, že město vděčí za svůj kulturní a hospodářský význam hlavně Němcům a všechny významné historické stavební památky mají *německý charakter*.⁵⁴

1.1.3 Praha: Hlavní město jako jeviště nového politického uspořádání.⁵⁵

Na tomto obecně nastíněném politickém, sociologickém i společenském pozadí se odehrával reálný život sestavený z množství konkrétních událostí. Pokusím se stručně ukázat, jakou roli hrála národnostní otázka v pražské politice. Z dosavadního bádání vyplývá, že magistráty velkých měst měly v meziválečné době rozhodující vliv na architekturu a vytváření nové podoby města.⁵⁶ Pražský magistrát je po téměř celé meziválečné období spjatý s kontroverzním primátorem JUDr. Karlem Baxou, který reprezentoval (pravicovou) Českou stranu socialistickou.⁵⁷ Po prvních magistrátních volbách v roce 1919 se do vedení města dostaly české nacionalistické strany pravicového i levicového tábora – nejsilnější byla Česká strana národně demokratická, poté Česká strana socialistická, které vytvořily koalici s Českou pokrokovou stranou.⁵⁸ Kromě menších československých stran vstoupily do vedení města po dlouhé době opět německé strany. Čtyři mandáty získala v ústředním zastupitelském orgánu koalice německých měšťanských a německonárodních (*völkisch*) stran.⁵⁹ V magistrátu byly menšinově zastoupené i německé židovské strany. Po založení Velké Prahy v roce 1923 sílily snahy menšinových stran, především pak německých, o vybudování vlastní pevné pozice

⁵¹ Koeltzsch, 2016, s. 12.

⁵² Oskar Schürer, *Prag: Kultur – Kunst – Geschichte*, 1930, s. 303.

⁵³ Koeltzsch, 2016, s. 13.

⁵⁴ Obrat převzatý z knihy I. Koeltzsch a více k tématu v kapitole „Symbolicky vymezené hranice“, in: *Ibidem*, s. 79–82.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 107.

⁵⁶ Jak například ukazuje i práce Pavla Prouzy o meziválečné architektuře v Ústí nad Labem.

⁵⁷ Česká strana socialistická měla po volbách v roce 1919 dvacet jedna mandátů, spojené strany německé čtyři mandáty, Německá sociální demokracie dva mandáty. In: Filip Štětina, *JUDr. Karel Baxa – zapomenutý politik* (diplomová práce), Ústav politologie FF UK, Praha 2007, s. 58.

⁵⁸ Koeltzsch, 2016, s. 87.

⁵⁹ *Ibidem*.

v nové Praze. Jedním z hlavních propagátorů této iniciativy byl profesor slavistiky na Německé univerzitě Franz Spina: „*Německý duchovní život sudetských zemí bude muset nyní, jednak především v důsledku odvídeňštění, jednak v důsledku ostré konkurence s kulturně a hospodářsky silně ambiciózním českým živlem utvořit duchovní provincii, svébytnou německo-sudetskou kulturní provincii, jež nalezne své centrum v Praze, a odtud ji bude třeba zúrodnovat.*“⁶⁰ Hledání nového centra německé kulturní provincie v Československu bylo i předmětem dobových studií Rudolfa Hönigschmidta, Emila Lehmana, Kamila Krofta ad.⁶¹

Baxova Československá strana socialistická, v roce 1926 přejmenovaná na Československou stranu národně socialistickou, spojovala socialistické ideje se „slovanskou politikou“ a především v Praze zdůrazňovala svou nacionalistickou složku. Primátor Baxa se v předválečné době proslavil jako právník v hilsneriádě (1899) zastupující rodinu zavražděné Anežky Hrůzové, jejíž smrt byla vnímána jako židovská rituální vražda. Svými antisemitskými názory se do svého zvolení primátorem nijak netajil. V čele pražského magistrátu byl v tomto ohledu již opatrnější, ale naopak nijak neustoupil ze svých nacionalistických stanovisek a to se pravidelně promítalo i do jeho politické činnosti. Baxa již ve vídeňské říšské radě, do které byl zvolen roku 1903, hájil rovnoprávnost češtiny a českého národa, odmítal ústřední parlament a mluvil česky. Po vzniku republiky s národnostním politickým programem (tj. jako stát národa československého) se mu naskytlo otevřené pole pro realizaci jeho národního přesvědčení. V dobovém tisku jsou na příklad reflektována magistrátní jazyková nařízení vyhrazená proti němčině. Komunistický opoziční deník *Rudé právo* v roce 1923 píše: „*Šovinismus a národnostní útlak roste. Baxa zakazuje urny s německým nápisem [...] Stejně zakázala Praha zpívat v pohřební síni krematoria německé zpěvy. Také vylepování německých návštěví na pražských městských návštěvních tabulích je zakázáno.*“⁶² Praha se řídila dle jazykového zákona a jelikož počet Němců nepřesáhl 20 %, tak byla jediným úředním jazykem čeština. Nicméně to nutně nemuselo znamenat zákaz jazyků jiných.

Tento protiněmecký postoj pražského magistrátu měl přirozeně dopad i na poli architektury. Veškeré úřední kontakty musely být v češtině. Někteří německy mluvící architekti byli bilingvní, někteří měli projekční kanceláře, kde spolupracovali s českými kolegy a někteří, jako třeba Karl Jaray, těžko hledali způsob, jak se s novými podmínkami v Praze sžít a Prahu opustili. V meziválečné době byla architektura vnímána i jako významný prostředek k prosazování politických cílů a její vnější podoba reprezentovala minimálně do roku 1925 národní ideje. Zdá se, že jedním z nástrojů politické moci, a to spíše na úrovni města než státu, mohlo být i udílení stavebních povolení. Případná (tj. zároveň protiprávní) diskriminace německy mluvících projektantů se přirozeně těžko prokazuje – jak tehdy, tak dnes. Některé dochované dokumenty, které v práci u jednotlivých případových studií uvádím, však naznačují,

⁶⁰ Franz Spina, Was bedeuten die Prager deutschen Wahlen?, *Bohemia*, 12.6.1919, č. 63, s. 2. Překlad Petr Dvořáček, in: Koeltzsch, 2016.

⁶¹ Více v diplomové práci autorky. Rudolf Hönigschmidt, *Sudetoněmecké výtvarné umění od roku 1860*, in: Němci o sobě, Praha 1937. – Kamil Krofta, *Němci v Čechách*, Praha 1927.

⁶² *Rudé právo*, 1932, č. 214, 16.09., s. 2.

že tomu tak pravděpodobně bylo.⁶³ Mimo níže citovaná svědectví se dochovalo to od architekta Josefa Zascheho, ve kterém uvádí, že jako německý architekt stavěl jen pro německé stavebníky a měl potíže s českými úřady. Konkrétně v souvislosti s projekty pro Uranii a v projektu domu pro Německý kulturní svaz píše, že město Praha mu odmítalo vydat stavební povolení, musel tedy změnit a přepočítat projekt, což v zájmu věci samé bezplatně udělal, ale povolení dosáhl až po letech.⁶⁴ I podle Jindřicha Vybírala neměli Němci po roce 1918 o nic těžší přístup k zakázkám než před první světovou válkou, ale na obtíž bylo hlavně město.⁶⁵ Jako jediné východisko pak bylo spolupracovat s českými architekty.⁶⁶ Důkazem toho jsou rozporuplné kooperace českého a německého architekta na velkých stavebních zakázkách v centru Prahy (např. palác Riunione Adriatica di Sicurtà: Josef Zasche/ Pavel Janák, palác Fénix: Friedrich Ehrmann/ Josef Gočár, ad.), kdy původní soukromá zakázka byla svěřena německému architektovi, ale na nátlak odborné veřejnosti byl do projektu přizván český architekt, který navrhl fasádu.⁶⁷ Nejkontroverznější je případ paláce Riunione Adriatica di Sicurtà, jehož exteriér Pavel Janák zpracoval v tehdy aktuálním *národním slohu* (tj. československém).

Ines Koeltzsch přichází také s vysvětlením, proč pražský magistrát tolik akcentoval národnostní symbolickou rovinu své politiky: „Vzhledem k tomu, že obec musela řadu praktických kompetencí postoupit státu, soustřeďovala se politika radnice vedené českými nacionalisty na svou reprezentační funkci Prahy coby hlavního města centralistického československého státu.“⁶⁸

⁶³ Viz případová studie Rudolfa Hildebranda, Adolfa Foehra, Fritze Lehmana. Všechny jsou ale z německé strany a od německého kulturního okruhu architektů.

⁶⁴ Archiv MÚV AV ČR, značka fondu NA, fond „Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen“, karton 58, složka Zasche J., s. 6. Text pochází pravděpodobně až z období protektorátu, po roce 1939. Zasche uvedl, že je členem NSDAP.

⁶⁵ Vybíral, 2003, s. 306–324, zde s. 322.

⁶⁶ Jiný názor zastávají autoři článku „Josef Zasche“ Zdeněk Lukeš a Jan Svoboda, in: *Umění XXXVIII*, 1990, s. 534–543. Autoři uvádí, že Zasche se svými českými kolegy spolupracoval rád a měl s nimi přátelské vztahy. Citují však z monografie od Rudolfa Günthera a archivní zdroj z archivu Německé akademie věd neuvádí.

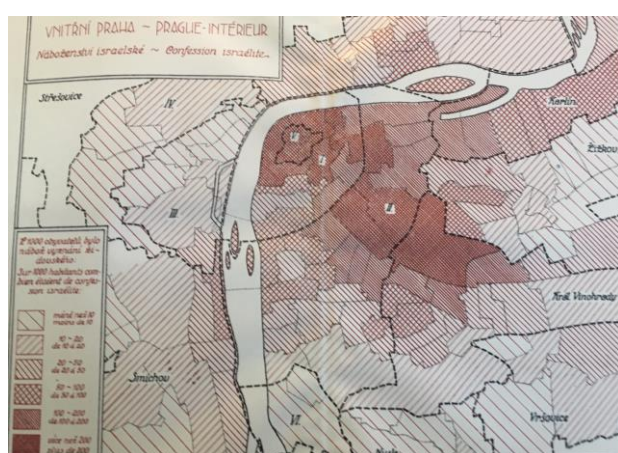
⁶⁷ Tyto spolupráce byly popsány in: Vendula Hnídková, *Národní styl, kultura a politika*, Praha 2013, s. 129–133.

⁶⁸ Koeltzsch, 2016, s. 283.

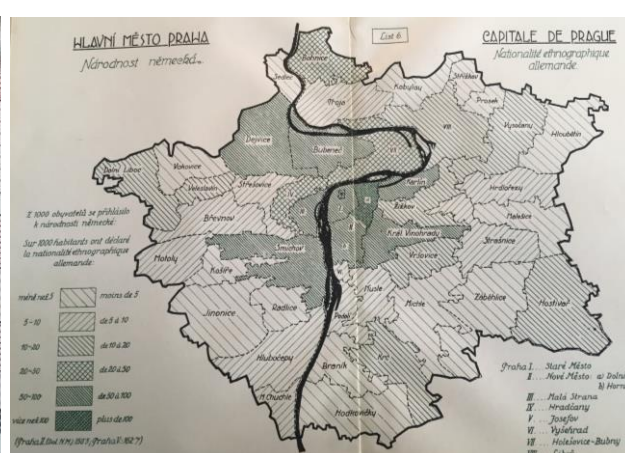
1.1.4 Problematika pojetí národa, národnosti a židovské národnosti

Jak již bylo naznačeno v narativu zvaném *Tripolis Praha*, tj. město třech národností, transteritoriální a transnacionální povaha Židů⁶⁹ sehrála ve specifičnosti pražského kulturního klimatu zásadní roli. V problematice určování národnosti a její vazby na obcovací řeč fungují jako lakmusový papírek dvě sčítání lidu v roce 1921 a 1930, která proběhla pod vedením Antonína Boháče.⁷⁰ Výsledně zpracovaná statistika, neoproštěna od výše zmíněných narativních vzorců, předkládá zajímavé demografické údaje o sociologickém, národnostním i náboženském rozložení obyvatelstva v meziválečné Praze. Pro účely této práce jsou zajímavé dvě mapy sledující rozmístění obyvatelstva německé a izraelské národnosti v roce 1921.

Vidíme z nich, že především ve vnitřní Praze se významně prolínají oblasti německé

4. Vnitřní Praha, náboženství izraelské, zdroj: Boháč 1923.

5. Praha, národnost německá, zdroj: Boháč 1923.

národnosti a židovského vyznání. Dle Boháče se zásadně lišilo sociální složení židovského obyvatelstva od složení českého i německého obyvatelstva, protože mezi Židy byl nedostatek rolníků a dělníků, kteří tvoří zdravé „jádro každého národa“. Rovněž bych chtěla upozornit na lokalitu dnešní Prahy 7, pro kterou Boháč uvádí, že v Bubenči za posledních 10 let stouplo procento Židů z 2,35% na 4,37% a staví se zde nové luxusní a pohodlné domy.⁷¹ Na zajímavou možnost propojení sociologického výzkumu a výzkumu struktury činžovních domů, bloků či celých ulic poukázala dobová studie Velké Prahy od Julie Moscheles z roku 1937.⁷² Moscheles ve své studii zcela upustila od etnicko-národnostní kategorizace obyvatelstva. Své sociologické závěry podložené mapami Velké Prahy vysvětlovala na základě kombinace různých hospodářských, sociálních a urbanistických faktorů. „Z perspektivy Moschelesové se Praha jevila nikoliv jako dějiště národnostních antagonismů, ale jako evropské velkoměsto, charakterizované jako „jednota ve vsí své rozmanitosti“.“⁷³

⁶⁹ Dan Diner, *Geschichte der Juden – Paradigma einer europäischen Historie*, in: Gerald Stourzh (ed.): *Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung*, Wien 2002, s. 85–103.

⁷⁰ Antonín Boháč, *Hlavní město Praha, studie o obyvatelstvu*, Praha 1923.

⁷¹ Boháč, s. ??

⁷² Julie Moscheles, *The demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague*, *The Geographical Review* XXVII, Praha 1937, s. 414–429.

⁷³ Koeltzsch, 2016, s. 77.

Boháč ve své studii dále upozorňuje na zásadní rozdíl mezi posledním sčítáním lidu ještě za Rakousko-Uherska, kdy se zjišťovala nikoliv národnost, ale obcovací řeč, a poválečným sčítáním lidu, kdy se zjišťovalo obojí. Problém byl v tom, že dle obcovací řeči byla značná část pražského židovstva automaticky řazena k německé národnosti, byť se jako Němci necítili.⁷⁴ Nanejvýš problematická byla úřední definice *národnosti*. V prvních sčítání figurovala sjednocená kolonka „*národnost (mateřský jazyk)*“ a v návodu k vyplnění dotazníku bylo dodáno, že národnost se chápe jako kmenová příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem je zpravidla mateřský jazyk.⁷⁵ Pro Židy s upřesněním „*Židé mohou přiznati národnost židovskou.*“⁷⁶ V roce 1930 vládní nařízení zpřesnilo pojem národnosti – vyjímlo z něj formulaci o kmenové příslušnosti, a naopak zdůraznilo výjimku pro Židy. Jistým paradoxem je, že čerstvý objev *československého národa* se dvěma mateřštinami byl považován za politické faktum. Dobové publikace dokonce používaly označení „*jazyk československý*“ a tento rozkol nebyl dobovými experty jako problém nikterak reflektován.⁷⁷ Oproti tomu problém určení židovské národnosti rezonoval celé meziválečné období.⁷⁸

Z politologického hlediska lze vysledovat dvě koncepce pojmu *národ*⁷⁹, které byly dle mého názoru v Československu ve střetu. Jak již jsem pojednala jinde:⁸⁰ Jeden z přístupů, který prosazoval na počátku 20. století německý historik Friedrich Meinecke, rozlišoval národy na kulturní - „*Kulturnation*“ a státní - „*Staatnation*“ podle toho, zda převažovala pospolitost, která tvořila státní celek nebo ta, která se opírala o společný jazyk a kulturu.⁸¹ Mezi tzv. kulturní národy jsou vedle Angličanů a Rusů řazeni také Němci. Přináležitost ke kulturnímu národu je chápána jako výsledek nikoli politické loajality, kterou člověk dobrovolně přebírá, ale etnické identity, kterou jaksí zdědil.⁸² Oproti tomu národ jako politické společenství, tedy *Staatnation*, klade důraz na občanskou loajalitu a politickou věrnost. Lidé jsou spojeni především společným občanstvím, ke kterému se mohou přihlásit. Toto pojetí má svůj původ už u J. J. Rousseaua a formování nové francouzské společnosti v revolučních letech.⁸³ Česko-německý antagonismus a národnostní spory, které probíhaly i za první republiky, mohou mít původ v tomto odlišném pojetí národa. Němci se cítili jako tzv. kulturní národ ve státě, který na jedné straně propagoval ideu blízkou kulturnímu národu ovšem *československému* a na

⁷⁴ Ibidem, s. 35.

⁷⁵ Návod, jak vyplnit jednotlivé sloupce archu, in: *Československá statistika*, svazek 9, s. 13.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Koeltzsch, 2016, s. 36.

⁷⁸ Různá stanoviska zastávali např. sionista Max Brod, filozof Emanuel Rádl ad.

⁷⁹ Najít konsenzuální definici pojmu *národ* je velmi problematické, jelikož ho každá jazyková tradice chápe jinak. V Anglii se jednalo o společenství žijící pod stejnou vládou, ve Francii k tomu přidali společný jazyk. Oproti tomu německá tradice spojovala „*Nation*“ především s kulturou a jazykem, případně i společnou minulostí. In: Miroslav Hroch, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009, s. 16.

⁸⁰ studie do knihy VH, NAKI

⁸¹ Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München-Berlin 1911.

⁸² Andrew Heywood, *Politologie*, Praha 2004, s. 130.

⁸³ Ibidem.

druhé straně byl ze své podstaty vzniku a fungování založený spíše na státním pojetí národa, včetně své oficiální francouzské orientace.

Z dobového kontextu je evidentní, že obě sčítání lidu měla velký politický rozměr a byla bohatě reflektována v tisku. V tomto ohledu bych ráda upozornila ještě na zdánlivý detail, který ovšem významně podporuje v této práci stanovené dělicí kritérium architektů dle kulturních okruhů. Deník *Bohemia* vyzýval při prvním sčítání v roce 1921, aby se k „německé národní příslušnosti“ přihlásil každý, kdo „cítí přináležitost k německému kulturnímu okruhu“.⁸⁴

Sociální pozice Židů v Praze kopírovala celostátní trend jejich rychlé integrace v průmyslových a ekonomických centrech. Židé vynikali především v průmyslu a bankovníctví a přirozeně vrostli do místních středních a vyšších německých vrstev, politicky byli orientováni převážně liberálně.⁸⁵ Ve dvacátých a třicátých letech byla německá židovská elita českých zemí tou nejbohatší v rámci židovské komunity ve střední Evropě.⁸⁶ Důkazem této asimilace je například to, že pražští Židé (a pražští němečtí Židé tvořili polovinu německých Židů z Čech) měli v rámci německé menšiny tak silnou pozici, že nepotřebovali zakládat vlastní organizace, deníky atp.⁸⁷ Židé měli silné zastoupení v důležitých pražských německých denících jako *Prager Presse*, *Prager Tagblatt*, *Die Wahrheit*,⁸⁸ stejně tak jako v politických stranách a spolcích (např. Kasino). Na rozdíl od situace ve Vídni, kde Židé pro společenský postup museli konvertovat ke křesťanství, nehrála náboženská příslušnost v Praze tak velkou roli. Na druhou stranu je známých několik střetů mezi německými Židy a nacionály či antisemity, často přicházejícími z pohraničí, kde se nacházely politické základny těchto postojů. A to např. v tzv. Steinherzově aféře⁸⁹ z roku 1922⁹⁰ či ve vztazích na Pražské německé technice.⁹¹ Faktem ovšem zůstává, že neexistovalo žádné organizované hnutí Židů německé národnosti podobné hnutí českožidovskému či sionistickému.⁹²

⁸⁴ Die Volkszählung. Die wichtigsten gesetzlichen Bestimmungen. Wie sich jeder Deutsche zu verhalten hat!, *Bohemia*, č. 22, 27.1.1921, s. 1.

⁸⁵ Liberálové pomohli Židům k zrovnoprávnění v 19. století.

⁸⁶ Kateřina Čapková, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918-1938*, Praha – Litomyšl 2005, s. 75.

⁸⁷ Ibidem, s. 68.

⁸⁸ Ibidem, s. 70.

⁸⁹ Aféra vznikla na základě Steinherzova zvolení děkanem Filosofické fakulty Německé univerzity v Praze v roce 1922. Následně propukly bouřlivé protesty studentů proti „požidovšťování německé univerzity“, které vedly k Steinherzovu odchodu z univerzity.

⁹⁰ Ibidem, s. 63.

⁹¹ Více o tématu: Marcela Efmertová – Ivan Jakubec – Milena Josefovičová, Vývoj pražské německé techniky (1863-1945), in: Josef Harna, *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*, Praha 2006.

⁹² Čapková, 2005, s. 71.

1.1.5 Konstanta české a německé kultury – fenomén bilingvismu⁹³

V kulturní sféře představovali pražští Židé díky své dvojjazyčnosti prostředníky mezi českým a německým prostředím. Geneze tohoto bilingvismu měla počátky již v reformách Josefa II., který zavedl němčinu na židovských školách, zkoušku z němčiny jako podmínku pro výkon některých profesí apod. Židé tak používali od poloviny 19. století v naprosté většině němčinu a osvojili si německou kulturu.⁹⁴ Ve druhé polovině sedmdesátých let 19. století vzniklo organizované čechožidovské hnutí a od té doby postupně vzrůstal počet Židů hlásících se k češtině⁹⁵ až do druhé světové války. V době meziválečného Československa představovali Čechožidé proud v rámci židovské komunity, který nejen sympatizoval se státem, ale navíc zdůrazňoval svoji příslušnost ke státnímu národu.⁹⁶ V roce 1919 tak vznikl Svaz Čechů Židů a Akademický spolek Kapper (dříve Spolek českých akademiků židů), které se zaměřily na úplnou asimilaci Židů do české společnosti. Častou praxí v židovských rodinách bylo posílání dětí z vyšších vrstev do německých škol. Naopak přihlášení se k češství mohlo být v mnoha směrech výhodné po vzniku nového národnostně pojatého československého státu. Obecně pak lze shrnout, že Židé v Československu byli především sympatizanti státu pocházející z vyšších společenských vrstev, pro které otázka národní identity nehrála zásadní roli. To také může být vysvětlením několika konkrétních případů, kdy se původně německy mluvící architekt rozhodl přijmout českou národnost a od jisté doby preferoval užívání češtiny před němčinou (např. Rudolf Wels).

1.2 Terminologie: „německy mluvící architekt“

V předložené práci používám nejobecnější formu označení „*německy mluvící architekt*“ především z toho důvodu, že jako jediná pojme celou heterogenní skupinu dotčených architektů. Jak je detailněji rozebráno v druhé vrstvě této práce, německy mluvící architekti v meziválečné Praze nejsou určení ani dle národnosti, náboženské příslušnosti, mateřského jazyka či občanství. Na tomto místě bych ráda stručně popsala několik dalších termínů, se kterými odborná literatura z různých dob pracuje a které získaly v průběhu času jiný význam či citové zabarvení. V tomto ohledu je nejkritičtější termín „*sudetský*“ či „*sudetoněmecký*“. Na konci první čtvrtiny 19. století byl pojem užíván v geografickém smyslu pro celé České království za účelem odlišit alpské a karpatské oblasti habsburské monarchie.⁹⁷ Na konci října 1918 se tak začalo říkat německým sídelním územím na severní Moravě a ve Slezsku, která se chtěla odtrhnout od nově vznikající Československé republiky. Do roku 1938 bylo toto

⁹³ Více k tomuto fenoménu in: Walter Koschmal – Marek Nekula – Joachim Rogall, *Češi a Němci – dějiny, kultura, politika*, Praha 2002, od s. 152.

⁹⁴ Ibidem 54.

⁹⁵ Nutno vzít v potaz, že čeština se teprve v průběhu 19. století stávala jazykem vzdělavců – např. až do osmdesátých let 19. století navštěvovala většina Čechů německé školy.

⁹⁶ Čapková, 2005, s. 93.

⁹⁷ Anna Habánová, Existuje německočeské výtvarné umění?, in: eadem (ed.), *Mladí lvi v kleci*, Liberec 2013, s. 13-14.

označení pro kompaktní německé sídelní území v Československu užíváno jen sporadicky. Až v říjnu 1938 pojmenovali nacionální socialisté nově získaná území jako „Říšskou župu Sudety“.⁹⁸ Dle J. W. Brügela byl výraz „sudetoněmecký“ prvně použit v roce 1902 Franzem Jesserem jako pokus o souhrnné označení Němců z Čech, Moravy a Slezska.⁹⁹ Teprve až s Henleinovou sudetoněmeckou národní frontou a později Sudetoněmeckou stranou se tento termín dostal skutečně do oběhu. Do té doby nebyl používán v oficiálním politickém projevu. Z toho důvodu se setkáváme v dobové literatuře s alternativními souhrnnými označeními všech Němců z tehdejšího Československa jako *německo-český (Deutsch-böhmisch)*, *německo-moravský (Deutsch-mährisch)* či *německo-slezský (Deutsch-schlesisch)*, které v sobě vždy obsahovaly bližší zeměpisnou specifikaci. Dle Anny Habánové byl termín sudetoněmecké umění rozšířen už od 19. století a v období první republiky byly oba termíny (sudetoněmecké a německo-české umění) používány víceméně paralelně.¹⁰⁰ V tomto bodě je třeba ještě upozornit na nepřesnost v překladu „český“ do němčiny, který lze přeložit dvojím způsobem. „*Böhmisch*“ (český) se vztahuje k zemi (Böhmen – Čechy), kdežto „*tschechisch*“ (český) se pojí s národností.¹⁰¹ V dobové literatuře se v překladu často setkáme s formulacemi typu „*naši Němci*“, „*čeští Němci*“, „*sudetští Němci*“, které dle kontextu mají zjednodušeně nahradit neexistující termín pro Němce žijící na území tehdejší ČSR. Pro stylistické vyznění se v práci nevyskytují tyto termíny zcela ortodoxně – v závislosti na dobovém zdroji, ze kterého čerpají.

⁹⁸ Johann Wolfgang Brügel, *Češi a Němci 1918-1938*, Praha 2006, s. 182.

⁹⁹ Ibidem, s. 179.

¹⁰⁰ Anna Habánová, *Liberec jako centrum německo-českého výtvarného umění v první polovině 20. století* (disertační práce), FF MU, Brno 2012, s. 12.

¹⁰¹ Brügel, 2006, s. 176.

1.3 Společenské a vzdělávací platformy související s německy mluvícími architekty

V této části se pokusím stručně shrnout a charakterizovat ohniska, která dle mého názoru měla zásadní vliv na většinu německy mluvících architektů v Praze a ke kterým bude v následujícím textu několikrát odkazováno. Jedná se konkrétně o školy, spolky, periodika a teoretiky. Už z následujícího výčtu je patrné, že se jednalo jen o několik institucí, periodik a teoretiků, kteří pomyslně vytváří hlavní tkanivo v úvodu zmíněné sítě vztahů, vazeb a kontaktů.

1.3.1 Školy

Pro většinu pražských německy mluvících architektů byla v jejich odborném vzdělání zásadní tři centra – Praha, Vídeň a Mnichov (pořadí dle důležitosti). Konkrétní výčet architektů s biografickými údaji včetně místa jejich studia uvádím v příloze.

1.3.1.1 Praha: Deutsche Technische Hochschule in Prag (DTH), Akademie výtvarných umění (AVU), Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze (VŠUP)

Deutsche Technische Hochschule (DTH) byla jedním z přirozených epicenter německých architektů. Jednalo se o poměrně malou školu, která v meziválečném období čítala kolem dvou tisíc studentů a šedesáti členů pedagogického sboru.¹⁰² Ve dvacátých letech bylo několik návrhů ze strany českých Němců techniku přemístit na německé území do Litoměřic či Mostu, uvažovalo se také o spojení s brněnskou německou technikou se sídlem v Brně.¹⁰³ Žádný z těchto plánů se nakonec nerealizoval. Po rozdělení vysokého učení technického v Praze (1874) zůstala českému a německému ústavu společná pouze knihovna.¹⁰⁴

Z vlivných pedagogů starší generace působil na technice např. Friedrich Kick. Učil moderní architekturu a v jeho názoru byl patrný silný vliv Otty Wagnera.¹⁰⁵ Na DTH působil již od roku 1909 jako mimořádný profesor a v roce 1913 byl jmenován řádným profesorem. V komisi profesorů, která schvalovala Kickovu žádost o místo mimořádného profesora, seděl mimo jiné i Theodor Bach, profesor pro pozemní stavitelství a kreslení na DTH mezi lety 1908-1928. V červenci roku 1917 byl jmenován řádným profesorem Karl Jaray¹⁰⁶ pro Encyklopedii pozemního stavitelství I, II a pro ekonomii staveb, topení a větrání, kde působil jako mimořádný profesor od roku 1913.¹⁰⁷ Jeho slibnou akademickou kariéru zbrzdila ve dvacátých letech antisemitská nálada, která byla pravděpodobně i důvodem jeho odchodu ze školy.¹⁰⁸

¹⁰² Efmertová – Jakubec – Josefovičová, 2006.

¹⁰³ Milana Josefovičová, *Německá vysoká škola technická v Praze 1938-1945* (dizertační práce), PdF, UK, Praha 2011, s. 29.

¹⁰⁴ Vostřelová, 2015, s. 74.

¹⁰⁵ Jindřich Vybíral upozorňuje na některé protičeské články, které Fr. Kick publikoval. In: Vybíral, 2003.

¹⁰⁶ Ministerstvo kultu a vyučování Vídeň, 1882–1918 (MKV/R), Národní archiv, karton 252 a 266.

¹⁰⁷ 1901–1904 byl asistentem na PNT, 1904-1908 docentem.

¹⁰⁸ Dočteme se ve vzpomínkách Rudolfa Hildebranda. Rudolf Hildebrand, *Lebenserinnerungen*, Archiv AzW, Wien.

Poměrně zajímavé je jmenování Ernsta Mühlsteina¹⁰⁹ jako výpomocného asistenta v roce 1915. Mühlstein měl zastoupit Paula Kopetzského po dobu jeho nepřítomnosti z důvodu vojenské služby. V příloze žádosti o toto jmenování se navíc dočteme, že kandidáta architektury Ernsta Mühlsteina jako zástup za svou jedinou výpomoc, architekta P. Kopetzského, navrhl tehdejší vedoucí katedry a současně děkan pro katedru pozemního stavitelství profesor Friedrich Kick. Mezi lety 1907–1909 byl asistentem na katedře pozemního stavitelství také arch. Max Spielmann.¹¹⁰ Dále na pražské německé technice působili Arthur Payr a Fritz Lehmann. Seznam německy mluvících architektů, kteří studovali na pražské německé technice, je k dispozici v příloze.¹¹¹

Na AVU pedagogicky působil do roku 1923 Jan Kotěra a po něm až do roku 1939 Josef Gočár.¹¹² U Gočára studoval např. Karl Kohn, u Kotěry Ernst Mühlstein, ad. Na VŠUP pedagogicky působil nejprve Friedrich Ohmann (do roku 1898), po něm ateliér převzal Jan Kotěra a po Kotěrovi v roce 1910 Josip Plečnik. Po roce 1918 vedly ateliéry architektury Pavel Janák a Otakar Novotný.¹¹³ Mezi Kotěrovy významné žáky patřil např. Novotný, Gočár či Zázvorka. Z německy mluvících architektů u Kotěry studoval Adolf Foehr.

Z dosavadního průzkumu se jeví jako přirozenější kontakt na základě těchto studentských či absolventských skupin než na základě národnosti či jazykové vybavenosti. Jako konkrétní příklad je možno uvést spolupráci architektů Mühlstein – Fürth – Roškot, kteří se znali z DTH v Praze.

1.3.1.2 Vídeň: TU Wien, Akademie Bildende Künste, Adolf Loos Schule

Z vídeňských škol byla tou konzervativnější technická univerzita (TU Wien). Studium architektury bylo koncipováno jako pětileté a studenti navštěvovali dle svého studijního plánu přednášky, které byly společné pro více oborů (např. matematika, geometrie apod.). Neplatil zde tedy systém tzv. mistrovských tříd, jak tomu bylo na Akademii výtvarných umění. Ze zmíněných architektů zde studoval Erwin Katona, Karl Jaray a Fritz Lehmann.¹¹⁴ Prestižnějším místem byla vídeňská akademie výtvarných umění (AKBILD), kde školy architektury vedl Otto Wagner a Friedrich Ohmann, který sám delší dobu působil v Praze jako architekt a jako profesor od roku 1888 na Vysoké uměleckoprůmyslové škole.¹¹⁵ Ohmannovým žákem byl zde blíže představovaný architekt Rudolf Wels.¹¹⁶ Wels ve své korespondenci s rodinou uvádí důvody, které ho vedly ke studiu na akademii – prestižní škola mu měla dopomoci k lepším

¹⁰⁹ Ministerstvo kultu a vyučování Vídeň, 1882–1918 (MKV/R), Národní archiv, karton 272.

¹¹⁰ Ibidem, karton 266-268.

¹¹¹ Přesné seznamy absolventů bohužel nejsou k dispozici vzhledem k zániku archivu. Nicméně se dochovaly alespoň některé evidenční knihy studentů (tzv. Hauptkatalog), ve kterých můžeme dohledat přesná osobní data a národnost některých architektů.

¹¹² <https://www.avu.cz/document/přehled-pedagogů-avu-do-roku-1990-820>, vyhledáno 23.4.2020.

¹¹³ <https://www.cka.cz/cs/svet-architektury/skoly-architektury/vsup-praha>, vyhledáno 23.4.2020.

¹¹⁴ Detailněji rozepsáno v diplomové práci autorky. (Kerdová, 2014, s. 39.)

¹¹⁵ Jindřich Vybíral, *Friedrich Ohmann, Objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*, Praha 2014, s. 13.

¹¹⁶ Kerdová, 2014, s. 40.

zakázkám a důležitým kontaktům. Na akademii se snažil získávat ceny a stipendia, aby mu ulehčily jeho finanční situaci. Celkově byl ale ze studia zklamán a následně se stal žákem slavného Adolfa Loose.¹¹⁷

Loosova soukromá škola byla jistě ve Vídni nejprogresivnější. Loos ji založil na popud studentů v roce 1912. Škola byla koncipovaná na tříleté období, výuka se skládala ze tří předmětů (Innere Ausbau, Materialkunde, Kunstgeschichte) a kurzy se konaly třikrát týdně jednu hodinu. Platilo se semestrální školné. Některé roky se podařilo zrealizovat přibližně dvoutýdenní poznávací cestu, která byla otevřená i pro hosty. Výuka tedy běžela mezi lety 1912/13 (první školní rok) až 1914/15, pak byla přerušena válkou a pokračovala ještě mezi lety 1919/20 až 1921/22.

1.3.1.3 Mnichov: TU München

Fakulta architektury na mnichovské technice byla mezi lety 1882 až 1921 na vzestupu díky vedení architekta Friedricha von Tiersche.¹¹⁸ Od roku 1908 zde architekturu vyučoval slavný Theodor Fischer, který nejen svou architekturou, ale i výukou a myšlením ovlivnil celou generaci moderních architektů. Mezi jeho nejslavnější žáky patřili Hugo Häring, Erich Mendelsohn ad. Na mnichovské technice učil také bratislavský architekt Franz Wimmer. Z pražských německy mluvících architektů zdejší školou prošli ze starší generace Friedrich Kick a Arthur Payr – oba pozdější učitelé na PNT, dále Rudolf Hildebrand a velmi krátce i Berthold Schwarz. První tři zmínění pražští architekti představovali konzervativnější proud architektury, a především prof. Kick ovlivnil celou řadu svých žáků.

1.3.2 Spolky

Z dosavadního výzkumu plyne, že v heterogenní *skupině* německy mluvících architektů v Praze neexistoval žádný jednotný ideový proud, který by *skupinu* specificky vymezoval na základě odlišného výtvarného projevu. Přesto existuje několik sdružení či spolků, u kterých se podařilo prokázat spojitost s německy mluvícími architekty a najít tak další klíč k rekonstrukci vzájemných osobních a pracovních vazeb. Patří mezi ně především:

1.3.2.1 *Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik (GDA)*

GDA měl jako jediný spolek sdružující německy mluvící architekty spíše utilitární funkci a mezi jeho priority patřila ochrana práv (nejen) německých architektů. Spolek byl založen v roce 1920 a spolupracoval s českými profesními organizacemi architektů. Mezi jeho cíle patřilo např. participovat na znění nového zákona upravující pozici a status architektů. Dle odhadu architekta Franze Hruschky, předsedy GDA, působilo v ČSR přibližně pět set architektů

¹¹⁷ doplnit citaci...

¹¹⁸ <https://www.ar.tum.de/fakultaet/wir-ueber-uns/geschichte/zeitspannen/1882-1921/>, vyhledáno 3.5.2020.

německé národnosti.¹¹⁹ Tři hlavní župy byly v Praze, Brně a Liberci. Mezi hlavní dva propagátory spolku patřili architekti Fritz (Friedrich) Lehmann a Franz Hruška¹²⁰ (Hruschka).¹²¹ Architekt Rudolf Hildebrand byl předsedou pražského kraje. Dalšími členy spolku z okruhu pražských německy mluvících architektů¹²² byli: Karl Theodor Bach, Friedrich Kick, Paul A. Kopetzky, Arthur Payr a Josef Zasche. Seznam všech členů GDA uvádím v příloze práce.

1.3.2.2 Umělecké spolky *Die Pilger* a *Prager Secession*

Dále přímo v Praze existovala umělecká sdružení německy hovořících autorů jako *Die Pilger*, *Verein deutscher Malerinnen Prag*, *Concordia* a především pak spolek *Junge Kunst* (vznikl v roce 1928), na který plynule navázal roku 1929 spolek *Prager Secession*.¹²³ Tyto spolky se zaměřovaly takřka výhradně na tzv. volná umění – jejich provázanost s architekturou je tudíž velmi malá. S těmito uměleckými sdruženími byli prokazatelně v přímém kontaktu Fritz Lehmann, který aktivně referoval o jejich činnosti v deníku *Prager Tagblatt*, a Adolf Foehr, který zastupoval *Concordii* na shromáždění Metznerbundu v roce 1930 v Praze.¹²⁴

Lehmann v roce 1920 informoval o vzniku skupiny *Die Pilger* jejím vyčleněním z *Metznerbundu*.¹²⁵ Se skupinou *Die Pilger* vystavoval i své architektonické studie (1922). Poslední zaznamenaná výstava skupiny *Die Pilger* proběhla v roce 1923. Z dostupných informací je zajímavé ještě jedno propojení Fritze Lehmana s touto progresivní skupinou, a to sice jeho portrétní busta z bronzu od známé pražské německé sochařky Mary Duras (1898–1982), která je uvedena v katalogu této výstavy.¹²⁶

Spolek *Prager Secession* byl ustanoven na konci roku 1928 a první výstava se konala na podzim 1929 v Praze. Kompletní seznam členů a také další detaily o fungování spolku shrnuje ve své dizertační práci Ivo Habán.¹²⁷ Skupina *Prager Secession* se svou koncepcí a programem viditelně přihlásila k německé kulturní obci v Československu s těžištěm v Praze a na rozdíl od *Junge Kunst* rozšířila svou základnu o přispívající členy nejen z řad německé kulturní, ale i ekonomické elity.¹²⁸ V předsednictvu spolku figuroval Maxim Kopf, jednatelem byl historik umění Otto Kletzl a revizorem Arnold Schück. Rodina Schückových si nechala postavit vilu od

¹¹⁹ „Odhaduje se, že v Československé republice je přibližně 1500–2000 architektů, z nichž jedna třetina náleží k německé národnosti.“, in: Franz Hruška, Architektenstand, *Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaft deutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*, Bratislava 1934, s. 5.

¹²⁰ Bratranec Emanuela Hrušky, který byl mimo jiné i kancléřem níže zmíněného Mezinárodního kongresu bytové péče.

¹²¹ Kompletní seznam členů spolku v pražské župě se nachází v příloze.

¹²² V roce 1934.

¹²³ Ivo Habán, *Fenomén německo-českého výtvarného umění 20. století (Die Pilger, Junge Kunst, Prager Secession. Pražská scéna a paralelní centra německy hovořících umělců v meziválečném Československu)*, (dizertační práce), FF MU, Brno 2012, s. 62.

¹²⁴ Habánová (ed.), 2013, s. 30.

¹²⁵ Fritz Lehmann, *Die Pilger*, *Prager Tagblatt*, 25. 12. 1920, s. 9.

¹²⁶ Habánová (ed.), 2013, s. 86.

¹²⁷ Ivo Habán, *Fenomén německo-českého výtvarného umění 20. století (Die Pilger, Junge Kunst, Prager Secession. Pražská scéna a paralelní centra německy hovořících umělců v meziválečném Československu)*, (dizertační práce), FF MU, Brno 2012, in: http://is.muni.cz/th/10883/ff_d/, vyhledáno 11. 8. 2014.

¹²⁸ Ibidem, s. 112.

architektů Ernsta Mühlsteina a Victora Fürtha. Spolek byl podporován řadou významných německých podnikatelů a intelektuálů židovského původu. Za povšimnutí stojí také jeho propojení s činností revue *Witiko* (Johannes Staud) především přes osobnost Otty Kletzla. Významným přispívajícím členem byl Dr. Rudolf Hönigschmid, který se mimo jiné podílel také na práci německého odboru *Moderní galerie*. V roce 1930 přibyla mezi zakladatele spolku ještě pražská zednářská lóže *Adorinam zur Weltkultur* (členem zednářské lóže byl i architekt Rudolf Hildebrand)¹²⁹ a v roce 1931 mimo jiné i bankovní dům *Petschek*. Posledním důležitým pojítkem *Prager Secession* s architekturou je členství architekta Ernsta Mühlsteina jako přispívajícího člena spolku.¹³⁰

1.3.2.3 Židovské spolky a lóže

Architekt Adolf Foehr byl členem pražského recesistického spolku *Schlaraffia*,¹³¹ ale bohužel se nepodařilo ve fondu Schlaraffie dohledat podrobnější informaci o jeho členství.¹³² Spolek sdružoval zámožnější městské vrstvy obyvatelstva a z Prahy se rozšířil do dalších měst německojazyčné provenience. Členové spolku si vytvořili vlastní jazyk, hry, rituály, budovy ad. Činnost spolku v ČSR se datuje lety 1859–1939.¹³³ Dále v Praze fungovalo několik zednářských lóží, jejichž členy byli i někteří architekti. Více k tomuto tématu v případové studii Fritze Lehmana. Obecně se zdá, že zednářské lóže platily jako jedno z míst, kde bylo možné získat cenné společenské kontakty a potenciální klienty.¹³⁴

1.3.2.4 Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách/ *Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*

Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách byla založena v Praze v roce 1890.¹³⁵ Jejím hlavním cílem byla finanční podpora českých Němců a v Čechách žijících německých vědců a umělců, a to především v publikační a tvůrčí činnosti. Archiv společnosti je uložen v archivu Akademie věd České republiky. Z německy mluvících architektů byli v kontaktu s *Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen* Josef Zasche, Arthur Payr, Theodor Bach, Rudolf Günther a Fritz Lehmann. Z německých teoretiků architektury to byli Otto Kletzl a Rudolf Hönigschmidt.

¹²⁹ Rudolf Hildebrand, *Lebenserinnerungen*, Archiv AzW, Wien.

¹³⁰ Ibidem, s. 116.

¹³¹ Lukeš, 2002, s. 42.

¹³² Archiv Hlavního města Prahy, Fond Schlaraffia obsahuje stanovy spolku, korespondenci mezi jednotlivými pobočkami (Dr. Karl Walko), některá čísla *Der Schlaraffia Zeitungen* (1935) a pozvánku a programem na společenskou akci spolku.

¹³³ Více ke spolku in: Kateřina Hlavničková, *Když se psalo Anno Uhui, Spolek Schlaraffia v českých zemích v letech 1859–1939* (diplomní práce), Historický ústav FF JU, České Budějovice 2012.

¹³⁴ V tomto světle popisuje zednářské lóže např. Rudolf Hildebrand ve svých vzpomínkách. Seznam členů jednotlivých pražských zednářských lóží tuto hypotézu potvrzuje.

¹³⁵ <https://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0308/forum46alusik.pdf>, vyhledáno 3.5.2020.

1.3.2.5 Německé kasino/ Deutsches Kasino

Založení Německého kasina v roce 1862 bylo rovněž jedním z projevů česko-německého divergenčního procesu. Německé kasino mělo sloužit jako společenské a kulturní centrum Němců v Praze, podobně jako Čechům sloužila od roku 1846 *Měšťanská beseda*.¹³⁶ Mezi zakládajícími členy byl např. i pozdější zakladatel *Prager Tagblattu* (1877) Heinrich Mercy.¹³⁷ Spolek se otevíral především středním vrstvám pražské německé komunity, zvláště podnikatelským kruhům a představitelům svobodných povolání. Spolek akcentoval nacionální charakter, a tak veškeré jeho aktivity včetně snah o výstavbu či alespoň adaptaci spolkové budovy byly ostře sledovány a kritizovány českou stranou. Činnost spolku byla financována německými podnikateli, přičemž početně byli zastoupeni i Židé klonící se k německému kulturnímu okruhu.¹³⁸ Před rokem 1914 se do soutěží na výstavbu nové budovy zapojil i architekt Josef Zasche.¹³⁹ Jak je popsáno níže v textu, výslednou adaptaci domu Na Příkopech provedl až architekt Fritz Lehmann.

1.3.3 Periodika

Vzhledem k absenci primárních zdrojů informací představují cenný pramen poznání pro skupinu německy mluvících architektů odborné časopisy.¹⁴⁰ Výsledek rešerší časopisů: *Forum, Zeitschrift für Architektur, freie und angewandte Kunst* (ročníky 1931–1938); *Horizont* (ročníky 1927–1930); *Moderne Bauformen* (ročníky 1918–1940); *Tchéco-Verre* (ročníky 1935–1938); *Byt a umění* (ročníky 1930–1933); *Die Form* (ročníky 1927–1935); *Die Bauzeitung* (ročníky 1923–1924); *Bauwelt, Zeitschrift für das gesamte Bauwesen* (ročníky 1930, 31, 35); *Wasmuth's Monatshefte für Kunst* (ročníky 1914–1931); *Der Baumeister* (1920–1921); *Der Architekt*, Wien (ročníky 1919–1921); *Innendekoration* (ročníky 1918–1940) a četná sudetika, byl představen v diplomové práci autorky.¹⁴¹ Na tomto místě přibližuji periodika, která byla pro sledované téma obzvláště nosná.

1.3.3.1 Deníky: *Prager Presse*, *Prager Tagblatt*

Často lze nalézt přínosný zdroj informací v denním tisku – pro naše téma lze za nejpodstatnější deníky pokládat *Prager Presse* a *Prager Tagblatt*. *Prager Presse* vydávalo československé ministerstvo zahraničí, deník byl tudíž vůči státu velmi loajální. Redakci tvořili

¹³⁶ Jan Novotný, Kasino a pražské německé elity do první světové války, in: *Documenta Pragensis XIX*, Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech, Praha 2001, s. 136.
http://www.ahmp.cz/docs/dp/24_DP%20XIX.pdf, vyhledáno 7.5.2020.

¹³⁷ Ibidem, s. 137.

¹³⁸ Podrobněji se k činnosti Kasina vyjadřuje ve své studii G.B.Cohen, in: Idem, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861-1914*, Purdue 2006.

¹³⁹ Více in: Vybíral, 2003.

¹⁴⁰ Některé další brněnské odborné časopisy jako *Horizont*, *Měsíc*, *Bytová kultura*, *Salon*, atp. byly již částečně zpracovány formou akademických prací (např. Alena Trojanová či Vladimíra Halouzkové).

¹⁴¹ diplomka, s. ??

známí autoři a překladatelé jako Otto Pick, Pavel Eisner, Otokar Fischer ad. Jedním z cílů deníku bylo vytvářet pozitivní obraz o republice a jejím politickém konání v zahraničí. V lístkovém katalogu bibliografie při Ústavu dějin umění Akademie věd v Praze existuje poměrně pečlivá rešerše deníku *Prager Presse*. Z německy mluvících architektů je zmiňován především Fritz Lehmann a Josef Zasche, okrajově Leo Lauermann či Erwin Katona.

Druhým periodikem byl *Prager Tagblatt*, který pravidelně referoval o českém i německém kulturním dění, uveřejňoval německé překlady českých autorů a volně spolupracoval s českými deníky jako *Tribuna*, *Lidové noviny*, *Právo lidu* nebo *Národní listy*.¹⁴² Oba zmíněné deníky se snažily svými články přispívat k tzv. národnímu porozumění. Především deník *Prager Presse* byl v jakékoliv kritice na adresu státu či pražského magistrátu velmi opatrný. Rozdíl mezi deníky je zřejmý na první pohled i z typografie a užití švabachu v případě *Prager Tagblattu*. Ostatně právě tento deník částečně suploval v Praze úlohu chybějícího odborného kulturního, uměleckého či výhradně architektonického německojazyčného periodika. Najdeme zde i příspěvky od německy mluvících architektů působících v Praze Adolfa Foehra a Fritze Lehmana.

1.3.3.2 Významné odborné časopisy: *Forum*, *Byt a umění*, *Tchéco-Verre*

Forum: Časopis pre umenie, stavbu a interieur - Zeitschrift für Kunst, Bau und Einrichtung – Művészeti, Építészeti és Építőipari folyóirat

Za nejnosnější periodikum pro téma německy mluvících pražských architektů považuji jednoznačně časopis *Forum*. Jednalo se o ilustrovaný měsíčník, který vycházel v letech 1931–1938 v Bratislavě. Iniciátorem, vydavatelem a šéfredaktorem byl architekt Endre Szönyi.¹⁴³ Kromě Szönyiho patřili do okruhu časopisu například bratislavští architekti Franz Wimmer, Friedrich Weinwurm, Christian Ludwig, Ignác Vécsei či Artúr Szalatnai. Periodikum bylo úzce svázáno s činností *Bratislavského uměleckého spolku*, do něhož na počátku třicátých let vstoupila početná skupina architektů, kteří si založili svou vlastní sekci.¹⁴⁴ Tato zvýšená potřeba se sjednotit a sdružit pravděpodobně podnítila i výslednou podobu spolkového

¹⁴² Viz Koeltzsch, 2016, s. 177.

¹⁴³ *Endre Szönyi* (původně Andrej Zapletal) se narodil v Maďarsku v roce 1885 z Moravy pocházejícím rodičům katolického vyznání. Kvůli povolání architekta otce, státního finančního úředníka, se často stěhovali a Szönyi navštěvoval školy v maďarském Monore, Budapešti a Bratislavě. Architekturu pak studoval ve Švýcarsku (1901–1905) a mezi lety 1910–1914 absolvoval studijní a pracovní pobyt v Paříži. Po boji v první světové válce si v roce 1918 založil v Bratislavě projekční ateliér s Franzem Wimmerem. Mezi jejich nejznámější práce patří kino Alton, Centrální-pasáž, vlastní dům v Kapitulské ulici, obchod Palehner v Bratislavě a termální koupaliště Eva v Piešťanech.¹⁴³ Szönyi byl tak trochu renesanční osobností – krom zmíněných činností publikoval ještě zásadní knihu o architektonickém vývoji Bratislavy mezi lety 1848–1918 (*Andrej Szönyi, Tak rastla Bratislava: vývin architektúry a stavebníctva v Bratislave*, Bratislava 1978.). Szönyi zemřel v roce 1968 v Bratislavě. V jeho osobní složce v archivu SNG v Bratislavě se nachází většina dokumentů v maďarštině včetně osobních deníků, které by jistě byly zajímavým zdrojem informací. Zbývá část dokumentů a přednášek je v němčině, dochoval se i opoznámkovaný překlad rukopisu Szönyiho knihy do slovenštiny. V archivní složce se nachází i konvolut dobových fotografií bratislavské moderní architektury.

¹⁴⁴ Archiv SNM, fond BUS/PK, II, Materiály výboru a valných zhromáždění.

časopisu, který byl zaměřen převážně na architekturu.¹⁴⁵ V úvodním programovém textu si vydavatel vytkl za cíl stát se prostředníkem mezi různými zájmovými skupinami a bojovat proti svévolnému postupu i chybějícímu porozumění úředních míst.¹⁴⁶ Spolupracující organizací časopisu byl rovněž spolek GDA. U architektů, kteří byli členy GDA, je vždy jejich členství uvedeno. Distribuci *Forum* v zahraničí zajišťovalo knihkupectví A. Wawra.¹⁴⁷ Příznačný je rovněž způsob financování časopisu. Ten byl nakonec zcela závislý na placené inzerci, sponzorech – především stavebních firmách, a značné subvence šly pravděpodobně přímo z osobních zdrojů Szönyiho. Na tiskové konferenci v roce 1931 Szönyi uvedl, že časopis bude financován i ze státních dotací, ale ty mu nakonec nikdy nebyly přiděleny.¹⁴⁸ Časopis se kromě publikování prací slovenských a dalších menšinových architektů, jejichž práce se nedostaly do československých odborných periodik, zaměřoval i na referování o kulturním a architektonickém dění v blízkých metropolích Vídni, Budapešti a dalších místech. Sledoval zahraniční výstavy, publikace, dobově diskutovaná témata a činnost Bratislavského uměleckého spolku. Pro téma této práce jsou důležité pravidelné medailony jednotlivých tvůrců (většinou pod názvem *Neue Arbeiten*) doplněné množstvím fotografií a někdy i plánové dokumentace. Autorské fotografie pořizoval Rudolf Sandalo ml. Stálými spolupracovníky byli pro oblast Moravy architekt Endre Steiner, pro Rakousko Dr. Fritz Grossmann, pro Maďarsko Dr. Zoltán Farkas, Dr. Elisabeth Hajasova a Valentin C. Freen pro Německo. V evropské síti pravidelně přispívajících redaktorů bychom našli jména jako Oskar Schürer, vídeňský profesor Max Eisler a kolem padesáti příspěvků publikoval ve *Forum* i Johannes Urzidil. Z pražských německy mluvících architektů se ve *Forum* nachází příspěvky např. o Arthuru Payrovi, Fritz Lehmannovi, Bertholdu Schwarzovi, dvojici Mühlstein-Fürth, bratřech Kohnových, Kurtu Spielmannovi (synovec Maxe Spielmanna), Otto Gramsovi, Maxu Gerstlovi, Otto Eislerovi, Franzi Hruškovi, Erwinu Katonovi, Leopoldu Ehrmannovi, J.-L. Plešingerovi, Kurtu Perlsee, Rudolfo Weiserovi ad.

V prvním roce byly příspěvky rovnoměrně zastoupeny ve všech třech jazycích, tj. ve slovenštině, němčině a maďarštině. V druhém ročníku se pomalu vytrácela slovenština, která byla zastoupena už jen v nadpisech.¹⁴⁹ Do roku 1935 byl poměr němčiny a maďarštiny vyvážený, poté jsou příspěvky publikovány pouze v němčině a maďarská část je samostatně oddělena na konci každého čísla. V roce 1933 se *Forum* stalo oficiálním orgánem umělecké sekce Maďarské společnosti pro vědu, literaturu a umění v Československu, Bratislavského uměleckého spolku a Německo-moravského uměleckořemeslného svazu v Brně.¹⁵⁰ V roce 1934 vznikaly administrace v Praze, Liberci a Ostravě. V Muzeu města Brna je dochovaná

¹⁴⁵ Snahy o založení spolkového časopisu ve dvacátých letech nebyly úspěšné – *Foru* předcházely časopisy jako *Tavas*, *Pressburger Bildene Kunst* a *Heimat*.

¹⁴⁶ Jindřich Chatrný, Časopis Forum a Brno. Několik poznámek k brněnským stopám, in: Lubomír Slavíček – Jana Vránová (ed.), *100 let Domu umění města Brna: 1910-2010*, Brno 2010, s. 97-116.

¹⁴⁷ Zuzana Francová – Želmíra Grajciarová – Marta Herucová, *Bratislavský umelecký spolok: 1885-1945 = Pressburger Kunstverein = Poszony Képzőművészeti Egyesület*, Bratislava 2006, s. 137.

¹⁴⁸ Chatrný, 2010, s. 100.

¹⁴⁹ Patrně na to mělo vliv, že od roku 1931 vycházel i časopis Slovenský staviteľ.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 99.

korespondence Františka Kalivody s Endre Steinerem a Andrejem Szönyiem.¹⁵¹ V budapeštském muzeu architektury se pak podařilo dohledat korespondenci Szönyho s Virgilem Bierbauerem, vydavatelem maďarského architektonického časopisu *Ter es forma*.¹⁵² V korespondenci Szönyho je patrný silný zájem propojit československou a maďarskou moderní architekturu. Dopisy pocházejí z roku 1933 a z větší části se týkají praktických záležitostí a možnosti propojení obou periodik (např. přehledem o aktuálním čísle spolupracujícího časopisu, články o maďarské architektuře ve *Foru* a naopak, poskytnutí kontaktů a fotografií, ad.). Nejzajímavější je první nedatovaný dopis (pravděpodobně z přelomu roku 1932/1933), kde Szönyi zmiňuje nově navázanou spolupráci se Zoltánem Farkasem, který měl pravidelně ve *Foru* referovat o budapeštské umělecké scéně. Jeho následující slova zpřesňují pozici časopisu na evropské scéně a zároveň ukazují na zásadní roli němčiny v těchto kulturních transferech. „*If, with your contribution, I can report on the newest architecture to the Hungarians and Germans in Czechoslovakia as well as to the Austrians, “Forum” could truly represent Central European art. Recently, Transylvania also has become a contributor. The most difficult issue is the language issue, I believe that Hungarian architecture should be represented in German. If you agree, I can arrange the translation from Hungarian to German.*”¹⁵³ (zvýraznění LK)

Časopis vycházel do roku 1938, kdy se politická situace změnila natolik, že liberální a od roku 1933 vůči Hitlerovi kritický časopis nemohl dál vycházet. Celková úroveň periodika byla velmi vysoká, a to jak po obsahové, tak formální stránce. Hlavní přínos časopisu *Forum* lze bezesporu spatřit v jeho snaze dát prostor upozadovaným autorům z národnostních menšin a také ve snaze doplnit československý kulturní prostor o dění na Slovensku, Rakousku, Maďarsku a Německu. Samotný fakt, že časopis vznikl ze silné osobní iniciativy architektů právě v multietnické, byť periferní Bratislavě, svědčí i o sevřené a národnostně vyhraněné situaci v Praze.

Byt a umění

Dalším významným zdrojem informací je měsíčník *Byt a umění, revue pro současnou bytovou kulturu*, který vycházel mezi lety 1930–1933. Tento časopis je především cenným zdrojem fotografií a dalších obrazových příloh, na kterých si zakládal. Revue řídil architekt Vladimír Novotný a vydával Vilém Schüssler v Praze. Časopis je psaný česky (měl ovšem i německou mutaci) a nachází se v něm příspěvky nebo fotografie realizací od mnohých pražských německy mluvících architektů, jako byli Fritz Lehmann, Mühlstein a Fürth, Kurt Spielmann, Erwin Katona, bratři Kohnovi, Berthold Schwarz, Bedřich (Friedrich) Ehrmann, Otto Klein, Max Gerstl, Rudolf Weiser, Paul Kopetzky a další. Zaměření na tyto architekty je klíčové

¹⁵¹ Chatrný, 2010, s. 113.

¹⁵² doplnit zdroj

¹⁵³ Endre Szönyi, korespondence s Virgilem Bierbauerem, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, překlad do angličtiny: Agnes Sebestyen, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, 2019.

a v případě mnohých z nich se jedná o hlavní dostupný zdroj informací. Periodikum si kladlo za svůj primární cíl v období hospodářské krize poskytnout „vzájemné sblížení všech, zákazníků, umělců, řemeslníků, živnostníků, obchodníků, průmyslníků, zkrátka všem činitelům, kteří přispívají k vytvoření bytu a kupují za tím účelem časopisy cizí.“¹⁵⁴ Revue se distancovalo od propagace uměleckých směrů a namísto toho se věnovalo záležitostem stavovským a spolkovým.¹⁵⁵

Tchéco-Verre, Odborný list pro výrobu a upotrebení skla příbuzných materialii – Fachblatt für die Erzeugung und Verwendung von Glas und verwandten Materialien – Revue pour la production et l'emploi du verre et des matieres parentes – Journal Devoted to the Manufacture and Use of Glass and Similar Materials

Odborný časopis zaměřený na výrobu a užití skla vycházel mezi lety 1934–1938. Vydavatelem časopisu byl Emil Springer a jeho šéfredaktorem konstruktér Jaroslav Polívka.¹⁵⁶ I tento časopis byl mimořádný svou jazykovou a kulturní otevřeností – většina článků vycházela buď česky či německy, ale běžné jsou i francouzské či anglické verze článků. Časopis je pro toto téma významným zdrojem dobových fotografií realizací ze skla (interiéry, chodby) a moderní architektury s použitím skla. Dle vysoké kvality zpracování fotografií je evidentní, že si časopis na obrazové části zakládal. Periodikum přináší zprávy, články i obrazový materiál o různých architektech jak z ČSR, tak ze zahraničí. Zmíněni jsou např. Le Corbusier, E. Linhart, B. Fuchs, a především pak řada německy mluvících architektů. Fotografie jejich realizací představují jeden z cenných zdrojů informací.

1.3.4 Teoretici

Z historiků a teoretiků umění se o práci německy mluvících architektů v Československu, případně přímo v Praze, zajímali především Oskar Schürer a Max Eisler. Oba teoretici publikovali své texty např. i v německém časopise *Moderne Bauformen*. Obecně nalezneme velmi málo teoretických reflexí jakékoliv tvorby německy mluvících architektů působících v ČSR. Tím spíše mi přijde důležité sledovat, ze kterých míst přicházel o jejich tvorbu zájem a kterými směry se následně mohlo povědomí o pražské (potažmo československé) německé architektuře ubírat dál. Mezi českými historiky umění jsem nenašla nikoho, kdo by se tématem německé architektury v Československu dobově seriózněji zabýval. Občas se setkáme s letnými odkazy na „zpátečnickou“ architekturu Němců v Praze u Bohumila Hypšmanna či Karla Teiga.¹⁵⁷

¹⁵⁴ *Byt a umění* III, 1932, číslo 1, úvodní text redakce.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Jaroslav Polívka byl mimo jiné také spolupracovníkem Josefa Havlíčka, více k tématu, in: https://neviditelnypes.lidovky.cz/architekt/architektura-konstrukter-jaroslav-polivka.A110411_173459_p_architekt_wag/tisk, vyhledáno 12.5.2020.

¹⁵⁷ Více k teoretické reflexi architektury německy mluvících architektů v Praze v diplomové práci autorky.

1.3.4.1 Oskar Schürer

Nejdůležitějším teoretikem pražské německé architektury je dle mého názoru Oskar Schürer. Schürer se narodil v roce 1892 v Augsburgu, vystudoval dějiny umění, filozofii a architekturu na univerzitách v Mnichově, Berlíně, Marburgu, Freiburgu a Drážďanech.¹⁵⁸ V Praze žil 13 let a uzavřel zde v roce 1924 manželství s tanečnicí Jarmilou Kröschlovou.¹⁵⁹ Schürer byl v přátelském kontaktu s Johannesem Urzidilem, ale i například s českým výtvarníkem Zdeňkem Rykrem nebo Josefem Čapkem.¹⁶⁰ V Praze se přátelil s českým architektem Josefem Říhou a dokonce i s rodinou Masarykovou, přičemž tyto kontakty byly primárně prostředkovány Schürerovou ženou. Schürerova dcera zmiňuje, že Schürer se neúspěšně pokoušel o místo na pražské německé univerzitě, kam ho údajně nevzali kvůli jeho české manželce a stykům s českými vládními kruhy.¹⁶¹ Schürer publikoval své články v periodikách *Veraikon*, *Tribuna*, *Pestrý týden*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Die Bau und Werkkunst*, *Cicerone*, *Deutsche Kunst und Dekoration*, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst*, *Prager Tagblatt*.¹⁶² Rovněž byl pravidelným přispěvatelem za Vídeň do odborného periodika *Forum*. Za hlavní příspěvky týkající se pražské meziválečné architektury lze považovat *Neue Bauten in Prag* a *Tschechoslowakische Baukunst* ve *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau*.¹⁶³ V příspěvku *Jüngste tschechische Architektur* publikovaném v *Moderne Bauformen* Schürer referuje o českých architektech, jako byli Gočár, Libra, Polívka či Kerhart.¹⁶⁴ Poměrně vzácná je Schürerova zmínka o československé architektuře, konkrétně Veletržním paláci, ve frankfurtském avantgardním časopise *Das Neue Frankfurt*.¹⁶⁵ V německém časopise *Innendekoration* textem rovněž doprovodil pražské realizace německy mluvících architektů Mühlsteina a Fürtha.¹⁶⁶ Reakce na Schürerovy příspěvky v německých časopisech publikovaná v časopise *Architektura* v roce 1939 odráží český pohled na Schürerovy pozdní texty: „Autor je duchem svého článku velmi vzdálen onoho neobjektivního posuzování, které bohužel v posledním čase tak často vyniká u těch, kteří se zabývají v něm. časopisech naší historickou architekturou a vývojem měst.“¹⁶⁷

¹⁵⁸ https://cs.wikipedia.org/wiki/Oskar_Schürer, vyhledáno 18.5.2020.

¹⁵⁹ Eva Kröschlová, *Pražská léta Oskara Schürera (1924-1937). K 120. výročí narození německého básníka a historika umění*, in: <http://www.franzkafka-soc.cz/uploads/docs/2013/02/OSKARSCHURERPRAHA.pdf>, vyhledáno 18.5.2020. Jarmila Kröschlová pořádala doprovodný program kulturních (tanečních) večerů k výstavě „Za novou architekturu“ v roce 1940. Více in: Alena Janatková, *Modernisierung und Metropole, Architektur und Repräsentation auf den Landesausstellungen in Prag 1891 und Brünn 1928*, Stuttgart 2008, s. 84-85.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 2-3.

¹⁶¹ Ibidem, s. 4.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Oskar Schürer, *Neue Bauten in Prag*, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XVI, 1932, s. 503–514. – Idem, *Tschechoslowakische Baukunst*, Ibidem, s. 515.

¹⁶⁴ Oskar Schürer, *Jüngste tschechische Architektur*, *Moderne Bauformen* XVII, 1928, s. 322-328.

¹⁶⁵ Oskar Schürer, *Das Gebäude des Prager Mustermesse*, *Das Neue Frankfurt: internationale Monatsschrift für die Probleme kultureller Neugestaltung* III, 1929, s. 238-239.

¹⁶⁶ Oskar Schürer, *Ein Landhaus in Prag-Troja*, *Innendekoration* XLII, 1931, s. 54-65.

¹⁶⁷ Karel Storch, *Časopisy, Architektura: spojené časopisy Stavba, Stavitel, Styl*, 1939, s. 173. Dostupné také z: <http://ndk.cz/uuid/uuid:cceba2c0-7adb-11e6-8340-5ef3fc9ae867>, vyhledáno 20.6.2020.

Schürerovou bezesporu nejdůležitější publikací je kniha o Praze, která vyšla v několika vydáních, prvně v roce 1930.¹⁶⁸ V úvodu prvního vydání Schürer děkuje za pomoc na knize mj. i architektu Otto Kohnovi a dále pak teoretikům Otto Kletzlovi a Johannesu Urzidilovi. H. G. Gadamer vidí v koncepci této „biografie města“ Schürerovo životní téma: jak duchaplně přetavit živoucí sílu vlastní zkušenosti do objektivního podoby.¹⁶⁹ „*Das aber ist ja eine Stadt: eine Welt, die man nicht von vornherein in der objektiven Distanz eines Gebildes anschaut, sondern in der man lebt, die einem ins Blut geht und deren Gestalt sich langsam dem in ihr Lebenden so heraushebt, wie sie sich selbst aus dem geschichtlichen Prozeß ihres Wachsens zu ihrer nie ganz fertigen und vollendeten Gestalt bildet.*“¹⁷⁰ Druhým životním tématem, které se Schürerovi promítlo i do obrazu Prahy, bylo téma hranic. Schürer popisuje Prahu jako místo, kde jsou přes vzájemnou prostorovou blízkost obě kultury, společnosti či národnosti od sebe vzájemně izolované a zároveň vznáší otázku po českém či německém podílu ve vývoji města.¹⁷¹ V Praze viděl hranice především mezi východem a západem, bylo to pro něj pole napětí s vlastní dynamikou – německé město, postavené na německé tradici německými umělci, vyzdobené německými plastikami a přece jiné než ve „starém vnitřním Německu“.¹⁷² *Grenzlandkunst* (umění v hraničních prostorech), jako specifickou situaci napětí v hraničním prostoru, pak rozpracovával ještě ve studiích věnovaných Zipsu na Slovensku. Hranice ho zajímaly i v přechodných dějinných obdobích, kdy středověk přecházel do novověku apod. Vzpomínkovou knihu na Schürera napsal slavný německý filozof Hans Georg Gadamer, vyzdvihuje zde i Schürerovo básnictví. Tyto Schürerovy silné osobní vazby jak na německé, tak české či československé kulturní elity považují za důležité.

Za významné lze považovat i Schürerovo zapojení do výstavy Soudobé kultury v Československu konané v Brně roku 1928. Schürer se snažil představit práce německých architektů jako součást moderního německého umění v Československu.¹⁷³ Zdůrazňoval jednotu uměleckého citění všech Němců v ČSR a národní charakter umění, což je chápáno jako důsledek reakce na novou situaci německé menšiny po vzniku ČSR.¹⁷⁴ Integrované zapojení německé kultury do celorepublikové přehlídky umění v ČSR bylo jedním z významných mezníků v česko-německých vztazích, kterým se měl deklarovat příznivý politický postoj státu k menšinám. Komplexnější zhodnocení této brněnské výstavy, a především německého podílu na ní, přinesl kurátorský koncept výstavní expozice „1918–1938: První republika“ v Národní galerii v Praze v roce 2018 od Anny Pravdové.

¹⁶⁸ Schürer, 1930.

¹⁶⁹ Hans Georg Gadamer, *Gedächtnisrede auf Oskar Schürer*, Darmstadt 1952, s. 10–11. Citace: „*Sein Lebensproblem war es, die vitale, leiblich-sinnliche Kraft seines Erlebens an objektiven Gestalten geistig zu klären.*“

¹⁷⁰ Ibidem, s. 11.

¹⁷¹ Schürer, 1930, s. 303.

¹⁷² Gadamer, 1952, s. 13.

¹⁷³ Oskar Schürer, *Moderne deutsche Kunst in der Tschechoslowakischen Republik*, in: *Výstava soudobé kultury v Brně 1928, Československé výtvarné umění 1918-1928*, Brno 1928.

¹⁷⁴ Více k tématu in: Janatková, 2008, s. 72.

Poněkud problematické je zhodnocení Schürerova vztahu k nacismu a jeho válečné působení na univerzitách v Mnichově a Darmstadtu.¹⁷⁵ Faktem je, že nebyl členem NSDAP a obvinění z kolaborace se mu podařilo po válce odvrátit. Jeho dcera píše, že Schürer nikdy s nacisty nesympatizoval.¹⁷⁶ Na druhé straně teoretici jako Sabine Arend či Christian Fuhrmeister upozorňují na Schürerovo zapojení do výstav na téma německého umění na východě Třetí říše.¹⁷⁷ Od roku 1942 přednášel na TU v Darmstadtu a zemřel v roce 1949 v Heidelbergu.

1.3.4.2 Max Eisler

Druhým významným teoretikem, který se zabýval československou německou architekturou, je vídeňský profesor Max Eisler. Narodil se 17. března 1881 v Boskovicích.¹⁷⁸ Vystudoval dějiny, německou filologii, filozofii a pedagogiku ve Vídni. Poté byl profesorem na obchodní reálce v Jihlavě a od roku 1919 profesorem na vídeňské universitě.¹⁷⁹ Mezi jeho odborné zájmy patřila architektura, holandské umění 17. století a umění 19. a 20. století. Byl členem několika židovských organizací, jako byla Agudas Jisrael či zednářská lóže B'nai B'rith. Patřil mezi zakládající členy Österreichischer Werkbund a rovněž byl představitelem vídeňské moderny. Své texty publikoval v mnohých rakouských i mezinárodních časopisech, jako byly např. *Die Kunst*, *Wasmuths Monatshefte*, *Bau- und Werkkunst*, *Moderne Bauformen*, *Innendekoration*, *Der Morgen* či *Das Zelt*.¹⁸⁰ Zajímal se o mladé rakouské architekty, jako byl Josef Frank či Oskar Strnad, a pak o architekty působící v Československu, jako byli Bohuslav Fuchs, Ernst Wiesner, Otto Eisler a bratislavští architekti Friedrich Weinwurm a Ignác Véscei.¹⁸¹ V roce 1931 opatřil úvodním textem monografii bratrů Kohnů. Zemřel v prosinci 1937 ve Vídni. V recentní monografii o Maxu Eislerovi od Evelyn Adunky se nenachází žádná zmínka o jeho vztahu k architektům pocházejícím z Československa.¹⁸² I toto je do značné míry typickým obrazem nedostatečné propojenosti česko– a německojazyčného prostředí dodnes.

¹⁷⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Oskar_Schürer, vyhledáno 18.5.2020.

¹⁷⁶ Kröschlová, 2013, s. 3.

¹⁷⁷ Christian Fuhrmeister, *Kunstgeschichte im „Dritten Reich“: Theorien, Methoden, Praktiken*, Berlin 2008, s. 327–330. – Sabine Arend, *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik* (dizertační práce), Philosophische Fakultät Humboldt-Universität zu Berlin, Berlín 2010.

¹⁷⁸ https://de.wikipedia.org/wiki/Max_Eisler, vyhledáno 21.5.2020.

¹⁷⁹ https://www.biographien.ac.at/oeb1_1/238.pdf, vyhledáno 21.5.2020.

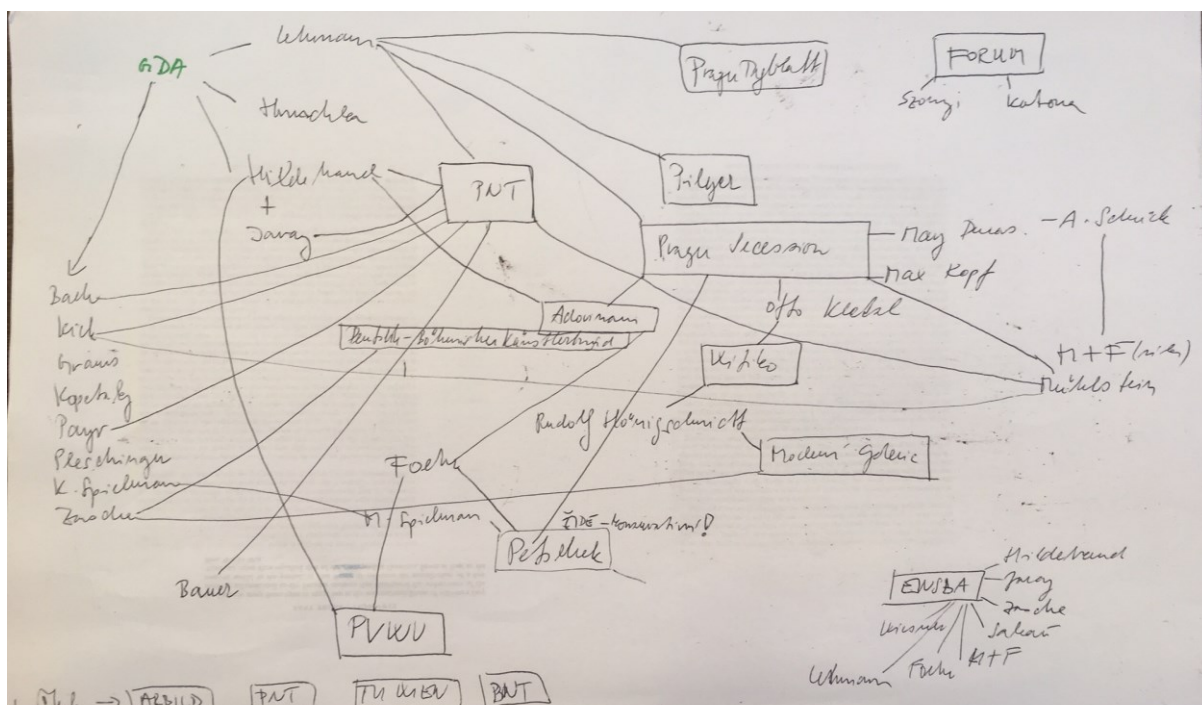
¹⁸⁰ Iris Meder, Josef Frank, Max Eisler und die österreichische Architekturkritik, in: Mikael Bergquist - Caterina Cardamone – et al., *Josef Frank - against design : das anti-formalistische Werk des Architekten = Josef Frank - against design : the architect's anti-formalist oeuvre*, Basel 2016, s. 74.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Evelyn Adunka, *Max Eisler, Wiener Kunsthistoriker und Publizist zwischen orthodoxer Lebenspraxis, sozialem Engagement und wissenschaftlicher Exzellenz*, Berlin 2018.

II. VRSTVA: Německojazyční architekti v meziválečné Praze

Po shrnutí komplexní situace v meziválečné Praze se pokusím popsat několik typických postojů německy mluvících architektů. Rozdíly, které plynou z toho, kdo všechno byl tzv. německy mluvícím architektem, generují několik základních pozic. **Jako klíč k jejich rozlišení jsem zvolila orientaci architektů k určitému kulturnímu prostředí.** V tomto úhlu pohledu na problematiku se do značné míry shodují se slovenskými teoretiky, jako byla H. Moravčíková či M. Dulla. Na pražské scéně, která byla z určitého pohledu ještě podstatně diverznější než bratislavská, nalézám dva rámcové okruhy tohoto směřování.¹⁸³ Jedním z nich je okruh architektů vycházející především z německých škol a spolků, kteří se výhradně hlásili k ***německému kulturnímu prostředí***. Patří mezi ně architekti původem z Německa, Rakouska, Čech, Moravy, ad., ale také architekti židovské národnosti. Kritériem tedy nemohou být takto striktní kategorie, jako je původ či vyznání, ale spíše „měkkí“ pojetí založené na celistvějším postoji konkrétních architektů. Rozhodující je především prostředí, ke kterému se vztahovali, a částečně také to, ze kterého vycházeli. Z dostupných a dohledatelných informací jsem se zaměřila na jejich školení a praxi před působením v Praze, reflexi a publikování jejich staveb v dobovém tisku, členství v různých spolcích, okruh klientely, a především, u této skupiny alespoň částečně dohledatelnou a rekonstruovatelnou, síť osobních vazeb. Pro názornost přikládám ilustrační schéma. Ze schématu vyplývá, že architekti z německého kulturního okruhu se mezi sebou pravděpodobně docela dobře znali. Mnozí z nich studovali¹⁸⁴ nebo pak

6. Schéma vazeb na pražské architektonické scéně. Kresba a foto: LK.

¹⁸³ Míněno co do stylu a kvality architektury, nikoliv dle národnostního složení architektů.

¹⁸⁴ Seznam studentů DTH v příloze práce.

pracovali¹⁸⁵ na DTH v Praze a mnozí byli zároveň členy profesní organizace GDA, která spolupracovala se zmíněným časopisem *Forum*. U některých z nich (Lehmann, Zasche, Mühlstein) jsou doložitelné kontakty s ostatními německými spolky jako byly Prager Secession či Deutsch-böhmischer Künstlerverband. Další možnost kontaktu představovala jejich činnost v pražském německém stavebním družstvu Prager Volkswohnungverein (Foehr, Hildebrand). Všichni architekti z německého kulturního okruhu prošli německými školami – nejčastěji to byla DTH v Praze a Brně, dále pak akademie či Technische Universität ve Vídni a Mnichově. Vycházím z předpokladu, že raná léta uměleckého vývoje a školení mělo na pozdější tvorbu architektů důležitý vliv a zároveň školy byly místem setkávání a tvoření prvních profesních kontaktů. Kolem pražských škol (ČVUT a AVU) se vytvářely názorové platformy, které pak měly významný vliv po celé meziválečné období (časopisy *Styl*, *Stavba*, *Architekt*). Faktem je, že kolem žádné německé školy v ČSR nevzniklo takto silné názorové uskupení, které by např. začalo vydávat svůj časopis. Německé školy byly oproti českým fakultám podstatně menší. Je tedy možné předpokládat, že zde nevznikla dostatečně silná energie pro názorovou konfrontaci. Evidentně společný jazyk či vztah k německé kultuře nebyl chápán jako dostatečný důvod, a dokonce asi ani jako možnost, společného názorového či stylového postoje. Což ostatně vzhledem k první vrstvě dizertační práce, která charakterizuje socio-ekonomicko-politický kontext meziválečné Prahy, není nikterak překvapivé. Na stránkách některých dobových periodik najdeme především ve dvacátých letech, kdy byla atmosféra národnostní konfrontace po první světové válce napjatější, některé přestřelky mezi českými a německými architekty. Konkrétním příkladem je názorová výměna mezi Fritzem Lehmannem a Bohumilem Hübschmannem (Hypšmanem)¹⁸⁶ ohledně soutěže na budovu Poštovního šekového úřadu v Praze z roku 1925.¹⁸⁷ Kromě evidentně odlišných názorových pozic a zajisté i protichůdných hospodářsko-politických motivací, jsou tyto články dokladem, jak pečlivě své kroky vzájemně sledovali a kritizovali. U realizované architektury ostatně hospodářsko-politické pozadí vždy hraje zásadní roli. Lehmann zde obecně kritizuje formu zadávání státních zakázek a vystupuje jako obhájce tradicionalismu. Hübschmannova reakce je velmi ostrá a emotivní, podrobnějšímu rozboru bude dán prostor v případové studii u Friedricha Lehmana. Nicméně podobných zpráv a stížností na české úřady a zadávání státních zakázek je ze strany

¹⁸⁵ Jako profesori zde působili F. Kick, T. Bach, A. Payr, F. Lehmann a K. Jaray. Jako asistenti zde byli zaměstnání po nějakou dobu B. Bauer, E. Mühlstein, P. A. Kopetzky, M. Spielmann.

¹⁸⁶ Hübschmann publikoval více článků, např. ještě *Naši Němci a Praha*, in: Idem, *Styl*, 1921–1922, s. 65. Polemika s Emilem Langem ohledně Letenské soutěže. Více k tématu in: Kerdová, 2014, kapitola „Obraz Němců v českých periodikách“, s. 75.

¹⁸⁷ Bohumil Hübschmann, Jednomu za druhé, *Styl* VI, 1925, s. 205–206. – Friedrich Lehmann, Der Wettbewerb um das Postcheckamt, *Prager Tagblatt* L, 3.3.1925, s. 3.

německých architektů v Praze vícero (např. Josef Zasche¹⁸⁸, Rudolf Hildebrand¹⁸⁹, Karl Jaray, ad.).

Dalším významným kritériem pro distinkci jednotlivých architektů ke kulturnímu okruhu je národnost a kulturní orientace jejich klientely. V německém kulturním okruhu se pohybovalo několik pražských architektů, kteří byli svou klientelou jasně definováni. Nejtypičtějším je případ konzervativního architekta Maxe Spielmanna, který byl považován za dvorního architekta vlivného bankovního rodu Petschků.¹⁹⁰ Obecně lze konstatovat, že architekti německého kulturního okruhu stavěli pro německojazyčnou klientelu (včetně Židů). Vzhledem k vysokému podílu německého kapitálu v meziválečné Praze se jeví tato inklinace jako velmi přirozená. Největší německou projekční kancelář měl v námi sledované době architekt Adolf Foehr (samostatná případová studie).

Pro případové studie jsem se snažila vybrat architektky, ke kterým v první řadě existuje dostatečné množství, pokud možno dosud nepublikovaného, materiálu a jejichž působení v Praze bylo význačné. Každá studie by měla ukázat v příčném řezu skrze společenskou pozici, osobní postoje a architektonické dílo architekta, jednu z možných poloh reprezentantů německého kulturního okruhu. Jednotlivé případové studie se velmi různí, jak do rozsahu a formy, tak detailu, kam až bylo možné zajít. Vyplývá to z toho, co se mi podařilo dohledat z velmi roztržštěných, parciálních a často jen sekundárních zdrojů. Nemělo by se jednat o monografické medailony, nicméně rámcově architektky představím, jelikož mnohdy neexistují jiné zdroje, kde bychom tyto informace mohli najít a v některých případech se jedná o první celistvé uveřejnění základních biografických údajů.¹⁹¹ V celkové struktuře předkládané práce by se pak tyto detailní sondy měly napojit na další poznatky a obecnější pohled na situaci v Praze nazíranou z evropské německojazyčné perspektivy.

Středobody případových studií budou architekti **Rudolf Hildebrand**, **Adolf Foehr** a **Friedrich Lehmann**. Vzhledem ke kontextu jejich života a pracovního působení zmíním v rámci jednotlivých studií ještě architektky *Karla Jaraye* a *Josefa Zascheho*. Z ostatních německojazyčných architektů působících v meziválečné Praze jsem do německého kulturního okruhu zařadila: Theodora Bacha, Ottu Gramse, Friedricha Kicka, P. A. Kopetzského, Arthura Payra, Leopolda Pleschingera, Maxe Spielmanna a Bruna Bauera. Existuje ovšem ještě celá řada dalších méně známých architektů, pro které by platily charakteristiky vyplývající z těchto studií.¹⁹²

¹⁸⁸ Složka Josefa Zascheho v archivu MÚA AV ČR, ve svém životopise na s. 6 v sekci „*Erschwernisse bei Prager Bauten*“ uvádí konkrétní příklady.

¹⁸⁹ Detailněji popsáno jak v případě Rudolfa Hildebranda, tak v případě Karla Jaraye v dochovaných vzpomínkách Rudolfa Hildebranda. Podrobněji popsáno a citováno v DP autorky z roku 2014, kapitola „Rudolf Hildebrand – Lebenserinnerungen (1945)“, s. 62–66.

¹⁹⁰ Více k tématu ibidem, s. 31–32.

¹⁹¹ V případech Rudolfa Hildebranda a Bertholda Schwarze, částečně nově doložené informace pro Erwina Katonu a Friedricha Lehmannu.

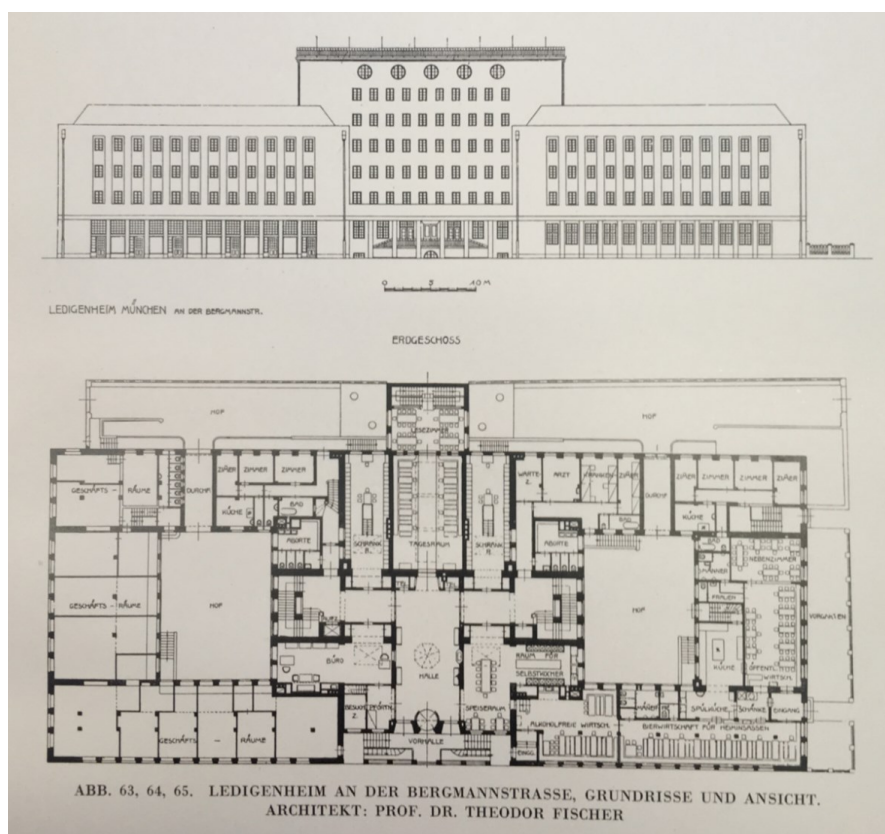
¹⁹² Mnozí z nich jsou např. členy GDA, seznam všech členů viz příloha.

1. Případová studie – Rudolf Hildebrand

Rakušan působící celé meziválečné období v Praze.

Rudolf Hildebrand se narodil 20. 5. 1886 v Grabenhofu, u Klagenfurtu. Po absolvování reálné školy v Klagenfurtu studoval architekturu v Grazu (1904–08), poté v Mnichově (1908–1911) u profesorů Friedricha von Thiersche, Carla Hochedera a především u slavného Theodora Fischera. Svou první praxi získal v Mnichově v kanceláři Herbert & Kurz, poté pracoval ještě u architekta Maxe Wöhlera v Düsseldorfu.¹⁹³

Z mnichovského období předpokládám u Hildebranda zásadní vliv na jeho pozdější velmi racionální, ale přesto z tradiční architektury vycházející formu. Fischerův vliv, jak je naznačeno v kapitole o Mnichovu, spatřuji především ve způsobu přemýšlení o architektuře a přístupu k danému konkrétnímu úkolu. Hildebrandův důsledný racionalismus a důraz na funkčnost stavby nejlépe prezentuje jeho největší realizace ENSBA v Praze, ke které sepsal a publikoval samostatnou knihu o technickém organismu stavby.¹⁹⁴ Ideálním mnichovským příkladem Fischerova racionalismu je komplex v Bergmannstraße.

7. Ledigenheim an der Bergmannstrasse, Theodor Fischer, Mnichov, 1927. In: Fritz Beblo, *Neue Stadtbaukunst München*, vyobrazení 64.

¹⁹³ Životopisné informace čerpané z vlastního Hildebrandova životopisu uloženého v archivu Architekturzentrum Wien.

¹⁹⁴ Archiv AzW, Technische Organismus, složka Rudolfa Hildebranda.

Ozvuky mnichovského stavebního stylu i některé podobnosti s Fischerovými realizacemi (pro Prahu např. projekt *Cukrovarského paláce* společně s J. Zaschem) nalezneme v Hildebrandových raných realizacích z první poloviny dvacátých let. Jsou jimi např. pobočka *Böhmische Escompte Bank* v Ústí nad Labem nebo budova pro firmu *Sellier a Bellot* z konce dvacátých let.

8. Budova firmy Bellot a Sellier, RH, Praha, 20. léta 20. stol. In: *Lebenserinnerungen RH, AzW*.

9. ENSBA, RH, Ústí nad Labem, 20. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW.

10. Cukrovarnický palác, Theodor Fischer, Praha, 1911. In: TUM, <http://mediatum.ub.tum.de?id=970065>, vyhledáno 21.7.2020.

11. Dům, kde bydlel Hildebrand za svého mnichovského pobytu, Georgenstrasse 65, Mnichov, kol. 1900. Foto: LK.

Ve Fischerově ateliéru se střetávaly odlišné přístupy jeho slavných žáků jako byli Paul Bonatz či Bruno Taut. Jistá pluralita přístupů k architektuře, jejímž jedním možným východiskem je konzervativní modernismus, byla pro Hildebranda od raných let přirozená.

Ještě v roce 1913 přichází Hildebrand z Německa do Prahy na místo osobního asistenta prof. Karla Jaraye na DTH. Jeho pražské působení je přerušeno první světovou válkou, jejíchž bojů se aktivně účastní až do července 1918. V témže roce se vrací na své místo asistenta na DTH a zároveň se stává vedoucím v Jarayově kanceláři, kde se dle vlastních slov naučil mnohé praktické dovednosti a získal také cenné kontakty a zkušenosti s vedením stavby.

- * **Karl Jaray** (1878, Vídeň – 1947, Buenos Aires)¹⁹⁵ byl rakouský architekt ze židovské rodiny, která přišla do Vídně v sedmdesátých letech 19. století z Budapešti.¹⁹⁶ Jaray později konvertoval se svou ženou, rovněž židovského původu, ke katolicismu.¹⁹⁷ Po absolvování reálné školy, studoval mezi lety 1895-1901 na TU Wien. Krátce působil ve Villachu jako stavební asistent. Od roku 1902 učil na DTH v Praze, kde napsal svou dizertaci a habilitoval se na docenta, později v roce 1908 na profesora. V Praze působil do roku 1925/1926.¹⁹⁸ Rakouskou teoretickou architektury Iris Meder byl považován především za pražského architekta.¹⁹⁹ Jeho stavby jsou charakteristické klidným neoklasicistním stylem. Kromě své pedagogické činnosti vedl vlastní projekční kancelář a jednu dobu byl šéfredaktorem *Technische Blätter*.²⁰⁰ Ve Vídni patřil do kulturního okruhu Karla Krause či Adolfa Loose²⁰¹ a publikoval zde také své pacifistické texty. V archivních pramenech jsem dohledala nejen jeho přátelské vazby s Krausem²⁰², kterého velmi obdivoval, ale i kontakt s vídeňským profesorem Oskarem Schürerem²⁰³. V Hildebrandových memoárech se dočteme, že Jaray nikdy neměl potřebu se s českým prostředím více asimilovat, nenaučil se česky a hodně prosperoval ze svých vlivných židovských kontaktů, což byl i případ zakázek pro ENSBA. Jakožto židovský architekt, se v roce 1926 z důvodu vyostřené antisemitské nálady na DTH a v důsledku pomalého kariérního postupu rozhodl vrátit zpět do Vídně. Rivalem na DTH mu v té době byl dle

¹⁹⁵ <http://www.architektenlexikon.at/de/257.htm#Werke>, vyhledáno 31.8.2019.

¹⁹⁶ Ursula Prokop, *Zum jüdischen Erbe in der Wiener Architektur, Der Beitrag jüdischer Architekten am Wiener Baugeschehen 1868–1938*, Vídeň 2016, s. 170.

¹⁹⁷ <http://www.architektenlexikon.at/de/257.htm#Werke>, vyhledáno 31.8.2019.

¹⁹⁸ Hildebrand uvádí ve svých vzpomínkách rok 1926, <http://www.architektenlexikon.at/de/257.htm#Werke> uvádí rok 1925.

¹⁹⁹ Thomas Soxberger, *"Und was wird es mit den Jarays sein?"*, in: <https://davidkultur.at/artikel/und-was-wird-es-mit-den-jarays-sein>, vyhledáno 6.7.2020.

²⁰⁰ Prokop, 2016, s. 170.

²⁰¹ Dochován je i jeden dopis mezi Karlem Jarayem a Adolfem Loosem z 8.8.1928. In: Markus Kristian – Sylvia Mattl-Wurm – Gerhard Muraier, *Adolf Loos: Schriften, Briefe, Dokumente aus der Wienbibliothek im Rathaus*, Vídeň 2018, s. 159.

²⁰² Obsáhla korespondence jak pracovního, tak ale i osobního rázu uložená v archivu vídeňské radnice. Wiener Stadt und Landesbibliothek, Handschriftsammlung, Karl Kraus.

²⁰³ Dopisy K. Jaraye adresované O. Schürerovi jsou uloženy v archivu Národního písemnictví v Praze ve složce Fischer, Otokar.

Hildebrandova svědectví Friedrich Lehmann. K této kauze se vyjadřuje také Ursula Prokop, která zmiňuje dva hlavní důvody Jarayova návratu z Prahy do Vídně. Za prvé měl obtíže jakožto „německý“ architekt v mladé československé republice a pak jako Žid, navzdory své konverzi, v extrémně nacionálním a antisemitském prostředí DTH.²⁰⁴ Toto je, myslím, velmi zajímavý moment dochovaného dobového svědectví, které nám ukazuje komplikovanost společenské situace v německo-židovských kruzích v meziválečné Praze. Na jedné straně Jaray profitoval ze svých židovských kontaktů ve svých architektonických zakázkách, na druhé straně konvertoval ke katolicismu, a přesto měl problémy na akademické německé půdě, které ho přiměly i navzdory dobře prosperující projekční kanceláři v Praze odejít zpět do Vídně. Ve Vídni pokračoval jako samostatný architekt (hlavním klientem byl jeho přítel Hugo Bunzl) a dále se věnoval svým literárním zájmům v okruhu Krause a Loose (dopomohl publikaci Loosových textů, organizoval *Fackel*, almanach ke Krausovým narozeninám ad.). Po anšlusu Rakouska v roce 1938 emigroval do Prahy a pak přes Londýn do Buenos Aires.

12. Villa Jaray, Karl Jaray, Langackergasse 22, Wien, 1925. In: Ursula Prokop, *Zum jüdischen Erbe in der wiener Architektur*, s. 173.

²⁰⁴ Prokop, 2016, s. 171. (citace originálu: „Zweifellos dürften ihn die zweifachen Schwierigkeiten als »Deutscher« in der jungen tschechischen Republik und als Jude – trotz Konversion – an der als extrem national und antisemitisch geltenden Prager Deutschen Hochschule zu diesem Schritt veranlasst haben.“)

Zpět k Hildebrandovi a vývoji situace v Praze. Hildebrand od Jaraye odkoupil projekční kancelář, kterou převzal i s částí klientely a zaměstnanců. Jedním z nich byl například architekt Herman Abeles (židovský architekt patřící rovněž mezi pražské německy mluvící architekty). Významný židovský klient, firma *Kubinzky*, byla předána do portfolia Jarayova kolegy Viktora Zelingerera. Ostatní, i židovské klienty, si ponechal Hildebrand. Jednalo se například o firmy *Sellier a Bellot*, *Böhmische Escompte Bank*, *Julius Meinl*, *Lippert*, rodinu *Ritterů*, *Schedlbauerů* a *Fiedlerů*. Jako samostatný architekt vedl svou pražskou kancelář s malou přestávkou od roku 1926 až do roku 1945. Projektoval především továrny, sídla společností, rodinné a činžovní domy. Neméně významné jsou jeho přestavby interiérů. Za velmi zdařilý příklad lze považovat rekonstrukci prodejny pro německé lahůdkářství *Lippert* v Praze Na Příkopech, kde se projevil důraz na detail a volbu vhodného materiálu.

13. Lippertova prodejna, Rudolf Hildebrand, Na Příkopech, Praha, 20. léta 20. stol. In: *Lebenserinnerungen RH, AzW*.

14. Schodiště činžovního domu, RH, Kamenická 1, Praha 7, 1937-1939. Foto: LK.

Zdařilými příklady interiérů jsou samozřejmě i ty z Eskomptní banky nebo opět mimořádně dochovaný interiér činžovního domu v Kamenické ulici 1 na Praze 7.

První ekonomické problémy pro architekty přišly s velkou hospodářskou krizí na konci dvacátých let, které ovšem Hildebranda tolik nezasáhly díky významné zakázce pro ENSBA. Novostavba Eskomptní banky v Praze na Příkopech (ENSBA) je nejen pro Rudolfa Hildebranda, ale i pro téma této práce realizací velmi významnou, protože se na ní projevuje celá řada typických příznaků dobových poměrů v česko-německých vztazích. Vzácně se k ní dochoval rozsáhlý konvolut archivních pramenů, z nichž můžeme složit poměrně komplexní obraz o vývoji této stavby. V dosud publikované literatuře bylo autorství banky připisováno architektům Josef Sakař – Karl Jaray – Gotthilf a Neumann, kteří měli na realizaci oproti Hildebrandovi marginální podíl. Hlavním autorem je podle mého názoru Rudolf Hildebrand pod hlavičkou Jarayovy projekční kanceláře, později *Jaray/ Hildebrand*. Svědčí pro to nejen jeho vzpomínky, kde zakázku se všemi komplikacemi detailně popisuje, Hildebrandovo detailní zpracování návrhů a především technické stránky budovy dochované ve dvousvazkovém spise *Technische Organismus BEBCA (T.O.)*, ale i dochované archiválie ve složce Josefa Sakaře včetně dopisu ze dne 11.2.1933 (těsně před dostavbou) z kanceláře *Jaray/ Hildebrand*, kde ho zvou

na prohlídku stavby s výkladem o technickém fungování.²⁰⁵ Komplexní zhodnocení nejen autorství, ale i celé budovy ENSBA přinesl stavebně-historický průzkum z roku 2017.²⁰⁶

V této práci se zaměřím na případ novostavby ENSBA především z pohledu národnostních vztahů na pražské kulturní scéně. *Česká eskomptní banka*, hlavní investor projektu, byla založena v roce 1863, v roce 1901 přešla do rukou *Niederösterreichische Escomptgesellschaft* ve Vídni a po roce 1918 byla převzata českými akcionáři v čele se Živnostenskou bankou a zároveň odkoupila pobočky vídeňského *Credit Anstaltu*.²⁰⁷ Jarayova kancelář pracovala pro ENSBA i pro rakouský kreditní ústav na základě Jarayových dobrých osobních vztahů s některými řediteli bank již v průběhu dvacátých let.²⁰⁸ Vzhledem k rozmachu a růstu banky na československém trhu vznikla v průběhu dvacátých let potřeba nové pobočky v centru Prahy. V Hildebrandových vzpomínkách, které samozřejmě musíme nahlížet kriticky, nicméně v souvislosti s realizací ENSBA se zdají být v porovnání s ostatními zdroji informací důvěryhodné, se dočteme, že první zadání dostal RH v roce 1927 od barona Wolf-Zdekauera. Cílem bylo zjistit možnosti bankovní novostavby na pozemcích vlastněných bankou v lukrativní lokalitě vedle Pražské brány. Na základě Hildebrandova hmotové studie a propočtu banka odkoupila ještě dva sousední objekty. V té době pracoval již Hildebrand v Praze sám. S ohledem na významnost potenciální zakázky se rozhodl kontaktovat Karla Jaraye, v té době již usazeného ve Vídni, spoléhaje přitom na jeho vlivné přátelské kontakty s vedením banky. Ve svých pamětech píše, že návrh měl platit jako společná práce, Jaray byl v přímém kontaktu se stavebníky a Hildebrand převzal vedení stavby.²⁰⁹

Na budovu ENSBA byla vypsána první užší vyzvaná soutěž, které sám RH vypsal program. Nutnost soutěže pravděpodobně vzešla z požadavku města a nedochovaly se k ní žádné reprodukce soutěžních plánů.²¹⁰ Této první soutěže se zúčastnili architekti Gotthilf a Neumann (vídeňští bankovní architekti) a Josef Zasche (spoluautor Cukrovarnického paláce²¹¹, kde bydlel ředitel Feilchenfeld). Dle Hildebranda neměl výsledek soutěže žádný vliv na stavební záležitosti. Návrh novostavby dostal stavební povolení od českých úřadů s podmínkou vypsání

²⁰⁵ Josef Sakař, archiv NTM, Praha. Dochovaná korespondence mezi Sakařem a Hildebrandem, kde mu RH posílá nákresy s pokyny pro drobné změny. Sakařovy vlastní skici ENSBA jsou velmi odlišné od provedené stavby a velmi povšechní. Složka pak obsahuje kopie Hildebrandových prováděcích plánů a některé soutěžní plány od Behrense, Lefébra, Jaraye, Gotthilfa a Neumanna.

²⁰⁶ Josef Holeček – Josef Holeček jr. – Miroslav Kroulík – Ondřej Němec, *Stavebně-historický průzkum budovy bývalé Eskomptní a úvěrové banky čp. 969/I, Na Příkopě 33 a 35, PRAHA 1*, Praha 2017.

²⁰⁷ Ibidem, s. 21.

²⁰⁸ Karl Jaray se dle svědectví Hildebranda znal s řediteli: Deutschem, Feilchenfeldem, Landesmannem, Zieglerem. (Hildebrand 319); Projektoval pro ně pobočky v Moravské Ostravě (1921–22), Šumperku (1922), Ústí n. Labem (1923–25), Jihlavě (1925–26) a další.

²⁰⁹ Hildebrand, s. 320.

²¹⁰ Holeček et al., 2017, s. 31.

²¹¹ Růžena Baťková (ed.), *Umělecké památky Prahy, Nové město, Vyšehrad, Vinohrady*, Praha 1998, s. 517.

širší architektonické soutěže²¹², která byla následně odbornou veřejností dramaticky diskutována.²¹³ Soutěž z roku 1928 měla mezinárodní zastoupení, a i tento samotný fakt byl předmětem ostré kritiky z české strany.²¹⁴ Hildebrand zde rozlišuje architekty na „domácí“ německé, české a pak ty z Říše a Rakouska. Evidentní emocionální distinkci mezi českými a „cizími“ architekty cítíme rovněž z další zprávy o soutěži uveřejněné ve Stylu: „...*Radostný zjev pokládám však v převaze domácích architektů nad hosty cizími...Návrhy a la Lefèvre a Gotthilf-Neumann by snad u nás obstály před třiceti lety, ale zatím se událo velmi mnoho v architektuře a v konstrukci a projekty těchto cizích architektů o tom nic nevědí...*“.²¹⁵ Podrobnou kritickou zprávu o soutěži přinesl příspěvek J. E. Kouly ve Stavbě.²¹⁶

Soutěže se zúčastnilo celkem deset projektů a to: Mühlstein-Fürth-Roškot, Foehr, Lehmann, Machoň, Wiesner, Zasche, Sakař, Gotthilf a Neumann, Lefèvre²¹⁷ a Behrens, z nichž se mi nepodařilo dohledat návrhy Josefa Zascheho a Friedricha Lehmana.

Největší výzvou pro zúčastněné architekty bylo, jak vyřešit co nejefektivněji a prostorově nejekonomičtěji provoz bankovní budovy a jak zvládnout náročný urbanistický problém novostavby v těsné blízkosti gotické věže. Rozhodující roli hrálo umístění průčelí a vchodu do budovy. V druhém kroku pak volba stavební konstrukce a vyřešení technických náležitostí budovy tak, aby splnila náročné požadavky bankovního provozu (umístění trezoru, reprezentativní veřejné prostory, zázemí pro přibližně šest set zaměstnanců, ad.). Oficiální závěr z vyzvané soutěže zněl, že definitivní návrh bude proveden dle návrhů firem Gotthilf a Neumann a Josefa Sakaře za součinnosti jurara soutěže Karla Jaraye.²¹⁸ Hildebrand to dosvědčuje a zpřesňuje ve svých pamětech, když k tomu píše, že rozhodující byl Jarayův vliv na ředitele banky. Vysvětlil jim, že z celé záležitosti nevzešlo nic lepšího než původní návrh Jaray-Hildebrand. Přizvání českého architekta Sakaře zdůvodňuje snazší cestou ke stavebnímu povolení při jednání s českými úřady. „*Das Projekt und der Bau stammte von mir unter Mitwirkung von Professor Jaray. Aber die Entwicklung, d. h. der Auftrag der Bank und der*

²¹² Soutěž byla stále vyzvaná, nikoliv zcela otevřená, jak bylo zvykem u veřejných zakázek a stala se to také terčem české kritiky.

²¹³ Především na stránkách českých časopisů *Styl*, *Architekt SIA* a *Stavba*. Některé zprávy přinesl také časopis *Forum*, který jako jediný publikoval příspěvek o hotové stavbě s uvedením celého týmu autorů. In: Der Neubau der Böhmischen Escompte-Bank und Credit-Anstalt in Prag, *Forum* V, 1935, s. 137–144.

²¹⁴ „*Zde byla prvá příležitost mezinárodní soutěže, která ukázala úplnou neschopnost takovéto instituce. I když volba cizích architektů byla více než náhodná, a až na Behrense, nikterak vynikající, přece jsme přesvědčeni, že by to i s jinou volbou dopadlo právě tak. Jednak nevábí naše valuta, neboť honorování u sousedů je mnohem vyšší, jednak bylo vidět, že je tu přece jakési desinteressement, které na výsledek soutěžního projektu má velký vliv.*“, in: *Styl* XIV, 1928, s. 53.

²¹⁵ Zpráva o soutěži od autora se značkou „mu“, in: *Styl* XIV, 1928, s. 53.

²¹⁶ J. E. Koula: Eskomptní banka v Praze, *Stavba: měsíčník pro stavební umění* VII, 1928–1929, s. 130–132.

²¹⁷ Lefévrův návrh je uchován ve složce Josefa Sakaře v NTM.

²¹⁸ Koula, 1928–1929, s. 130.

*Wortlaut der Baubewilligung gibt eigentlich auch den beiden anderen Architektenfirmen das Recht für den Bau zu zeichnen, d. h. in Veröffentlichungen müsste man eigentlich alle vier nennen, obwohl der Anteil von Gotthilf und Neumann minimal ist und von Dr. Sakař überhaupt nichts verwendet wurde.*²¹⁹

15. Soutěžní návrh na ENSBA, Josef Sakař, Na Příkopě 33, Praha, 1928. In: AzW.

Vzhledem k okolnostem celé soutěže a projektu, který od počátku víceméně připravovala dvojice Hildebrand-Jaray, nebylo v zájmu banky výsledky soutěže nějak veřejně zviditelňovat. Pod nátlakem však byly soutěžní návrhy zpřístupněny širší veřejnosti. Výsledek soutěže spustil vlnu nevole a velmi kritických reakcí v českých periodících, jejichž vrcholem bylo společné prohlášení větší části zúčastněných architektů.²²⁰ Výzvou k tomu byla slova otištěná v časopisu

²¹⁹ Hildebrand, s. 326.

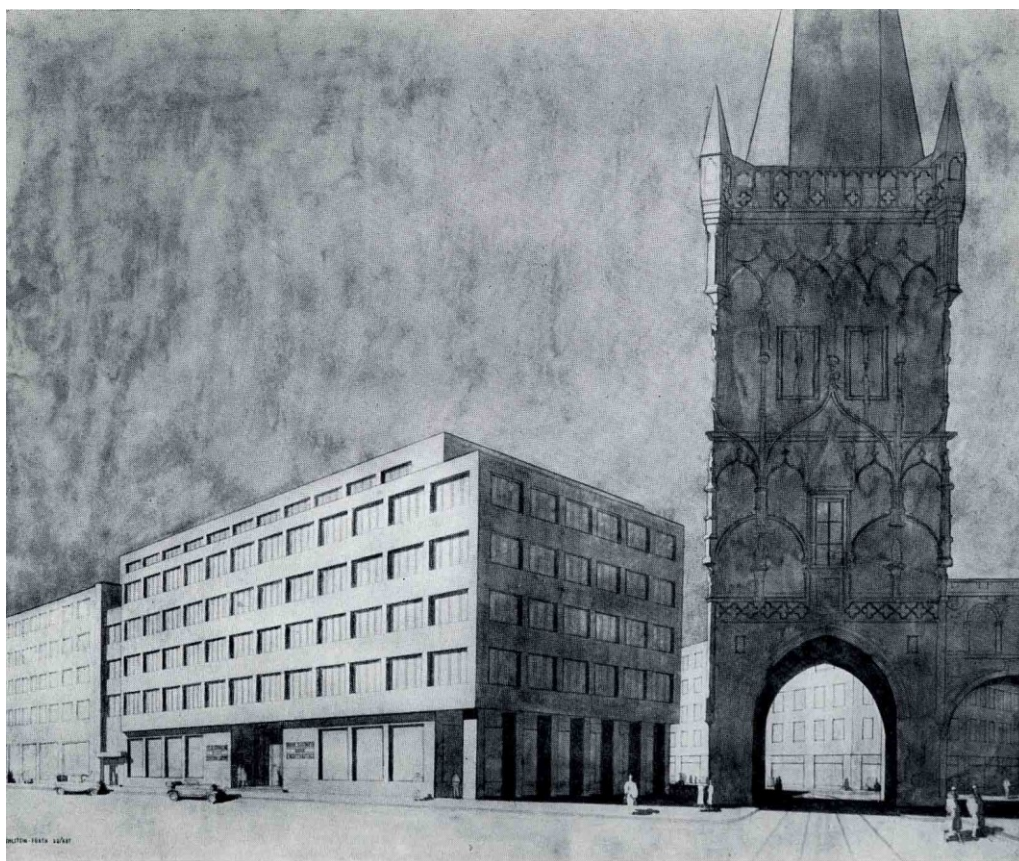
²²⁰ Reflexe z české strany ve Zprávách Stylu, 1928–1929, nepag. (mezi stranou 24 a 25). „...K tomu budiž poznamenáno, že pan Jaray soutěže se vůbec nezúčastnil, ale zato fungoval při ní jako poradce banky, čili jako juror, dělal dále předběžné studie k nové budově, sestavoval pomůcky a podmínky soutěže, je také dále jakýmsi domácí architekt banky (projektoval její filiálku v Jihlavě). Má tudíž k řečené bance velmi blízko, což ovšem nemusí znamenat, že se

Architekt SIA: „K této soutěži byli pravděpodobně jen z formálních důvodů, ostatně průhledných, přizváni domácí architekti čeští (Machoň, Roškot a jiní). Dle bližších informací jediným jurorem byl techn. poradce banky dr. Jaray z Vídně a vypracování plánů svěřeno nakonec bylo tomuto jedinému jurorovi s přizváním arch. Sakaře a fy. Gotthilf-Neumann. Doufáme, že se soutěžící sami dotáží po způsobu tohoto zvláštního a jedinečného jurorování a že projekty budou veřejně vystaveny, neboť se jedná o budovu reprezentační na důležitém místě, v sousedství naší **české** památky, kterou nemíníme nechat zhyzdit nerovným přílepem **cizího** původu.“²²¹ (zvýraznění LK). Pod prohlášením byli podepsáni architekti Adolf Foehr, trio Mühlstein, Roškot, Fürth, Josef Zasche, Ernst Wiesner a Ladislav Machoň. Friedrich Lehmann se k prohlášení nepřidal pravděpodobně z důvodů přátelských kontaktů s ředitelem banky Novotným, který ho měl dle Hildebrandových slov, protěžovat. Behrens buď vůbec nebyl přizván nebo vzhledem k jeho mezinárodnímu postavení o to ani neměl zájem. Lefévrův návrh je zachován v Sakařově složce, což je dost zvláštní. Můžeme se domnívat, že s ním nějakým parciálním způsobem vedení banky či pověření architekti komunikovali, ale bližší informace k tomu nejsou známy. Vzhledem k tomu, že toto prohlášení reflektuje mnohé podstatné z dobové situace na architektonické scéně, cituji ho zde celé: „K posouzení našich projektů řádně sestavenou a nestrannou porotou vůbec nedošlo. Příležitostně, veřejnosti sdělené názory, o nich mohou být proto brány jen jako výraz náhodných dojmů a nikoliv jako řádné posudky, úměrné vážnosti věci, o kterou jde, tím méně jako posudky oficiální opatřené náležitým způsobem od povolaných odborníků. Banka nás pozvala k účasti na řádné soutěži, takže jsme podle zásad poctivosti a víry musili a směli předpokládati, že naše projekty a návrhy budou předloženy k obvyklému, nestrannému, paritnímu, odbornému a vážnému posouzení porotě svědomitě sestavené, neodvislé a prosté v každém směru jakékoliv předpojatosti. Banka však nesplnila těchto samozřejmých předpokladů. Ustanovila za jediného posuzujícího odborníka svého stálého poradce prof. dr. Jaraye z Vídně, který již předtím byl vyhlédnut za budoucího projektanta. Jest zřejmo, že dr. Jaray právě pro toto zvláštní, jemu předem přiznané postavení, nebyl mravně kompetentní k objektivnímu posuzování našich projektů. Tím stojíme před neslýchanou skutečností, že návrhy, které byly od nás vyžádány pod názvem řádné soutěže, od samého počátku byly předurčeny podléhati posudku již vyvoleného projektanta. Proto prohlašujeme, že banka, která soutěž jen předstírala, uvedla se v držení našich projektů způsobem, který sotva obstojí před soudem práva a mravnosti. Proti tomuto krajně udivujícímu postupu banky jsme příslušně zakročili, žádající loyální splnění vpředu uvedených, samozřejmých předpokladů soutěže, totiž ustanovení nestranné poroty a veřejné vystavení projektů v soutěži podaných. Požadavku ustanovení takovéto poroty nebylo dosud vyhověno. Tento způsob dostati se do držby našich projektů nemůžeme arci uznati za dovolený a platný. Banka si jím osvojuje naše duševní vlastnictví, které jsme jí vydali věříce jako v samozřejmosti,

z porotce lze státi do rána projektantem a k tomu ještě s použitím výhodných podrobností jednotlivých soutěžních návrhů...” Dále pak vznáší čtyři požadavky, které by měly vést k nápravě této nespravedlnosti. Reakcí na to je prohlášení architektů viz níže v textu.

²²¹ Architekt SIA XXVIII, 1929, s. 16.

že dodrží aspoň tu morálku, která se dosud v obchodním světě zachovávala i při nejostřejších soutěžích. Současně podnikáme všechny kroky k ochraně svých práv. Učiníme vše, abychom zabránili tomu, aby se s duševními pracovníky jako celkem a zvláště příslušníky našeho státu jednalo způsobem, jenž jest v dějinách soutěží dosud jedinečným a dalekým zásadám poctivosti a víry“.²²² Mimo jiné nám to dokládá fakt, že z určitých ideových či pragmatických důvodů – pokud to bylo u konkrétní situace potřebné, nebyl pro pražské architekty problém se dohodnout a společně vystoupit bez ohledu na svůj rodný jazyk či národnost. Na druhé straně je nutné mít na paměti, že v tomto konkrétním případě byli do soutěže přizváni architekti sice jak čeští, tak němečtí, ale nikdo z vyloženě avantgardního proudu. Nejvíce progresivní byla práce tria Mühlstein/Fürth/Roškot a v tomto případě se jedná i o jednu z mála skutečných spoluprací mezi česky a německy mluvícími architekty (tj. nevynucenou okolnostmi). Nicméně se jedná o případ architektů z kulturního okruhu na česko-německém pomezí, který bude blíže rozebírán ve vlastní případové studii.

16. Konkurenční návrh ENSBA, Mühlstein –Fürth – Roškot, Na Příkopě 33, Praha, 1928. In: *Neues Bauen und Wohnen*, Architekten E. Mühlstein – V. Fürth, Wien-Berlin, 1932, s. 19.

Diskutabilní průběh soutěže na ENSBA byl kriticky reflektován ještě i v souvislosti se soutěží na protějščí bankovní palác Živnostenské banky, která proběhla v roce 1929. Jan Žák ve svém příspěvku píše: „...Ještě v dobré paměti výsledek soutěže na Eskomptní banku, kde každý modernější projekt byl potlačen a kde správa banky zajistila si výběrem projektantů, že budova

²²² *Styl* XIV, 1928, s. 89.

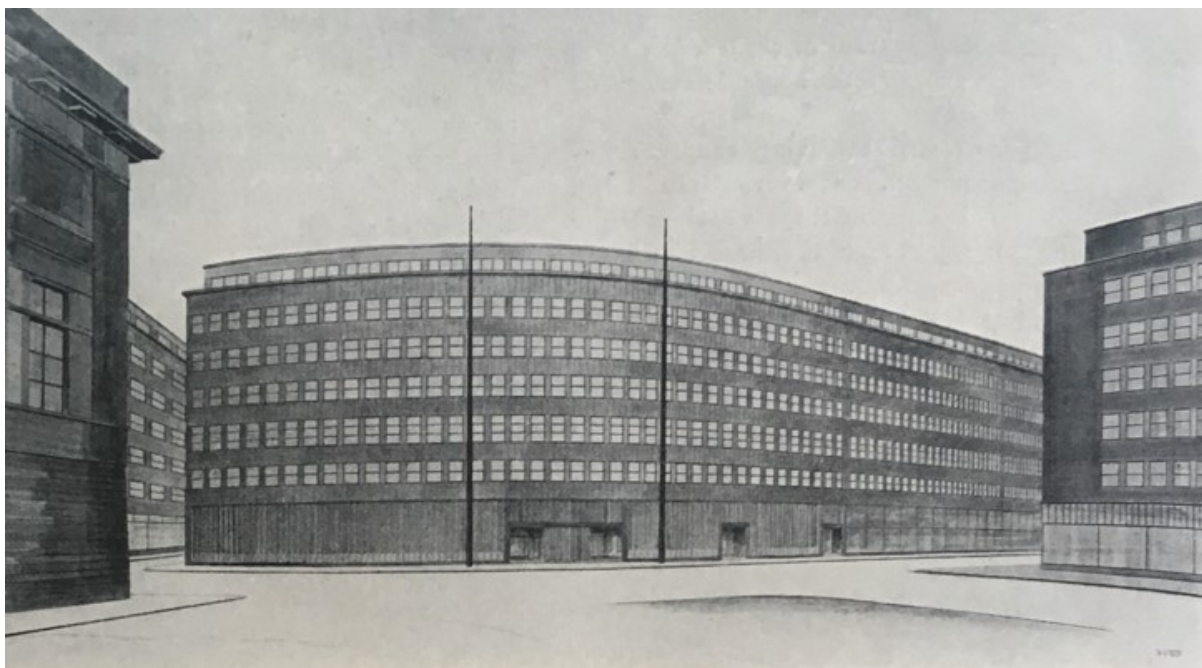
bude provedena ve „vkusném slohu“ s tradicí zašlé slávy Obecného domu.“²²³ V případě Živnostenské banky byla porota desetičlenná a vybrala jako vítězné jednohlasně tři návrhy (Roith, Gočár, Zázvorka). Žák evidentně přitakává modernímu řešení daného místa. A opět s odkazem na ENSBA kritizuje, že vedení banky zcela nerespektovalo výsledek soutěže. „Soutěžní podmínky, které mimo program stavební obsahují i různá ustanovení, jež dávají možnost, aby morální závazky nemusely se dodržeti, byly příčinou, že správa Živnobanky, korigujíc se asi příkladem Eskomptní banky, rozhodla jinak.“²²⁴ Pro srovnání přikládám vítězné soutěžní návrhy na konkurenční bankovní budovu v těsné blízkosti ENSBA. Především Zázvorkův a Roithův návrh rovněž pracuje s tvaroslovím odvozeným z klasicismu a při nezaujatém srovnání s Hildebrandovou budovou ENSBA není příliš patrný rozdíl v míře „modernosti“.

17. Návrh Živnostenské banky, František Roith, Na Příkopě 28, Praha, 1929. In: Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: *Styl*, 1928-1929, s. 119.

²²³ Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: *Styl* XIV, 1928–1929, s. 119.

²²⁴ Ibidem.

18. Návrh Živnostenské banky, Josef Gočár, Na Příkopě 28, Praha, 1929. In: Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: *Styl*, 1928-1929, s. 119.

19. Návrh Živnostenské banky, Jan Zázvorka, Na Příkopě 28, Praha, 1929. In: Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: *Styl*, 1928-1929, s. 119.

Vypsáná soutěž na ENSBA měla přece jen na výsledný projekt vliv – Hildebrand využil mnohé zásadní nápady a poznatky z konkurenčních návrhů. Konkrétně se jednalo o inspiraci motivem negativního nárožního akcentu, vložením mezipatra a dvou nezávislých schodišť z návrhu dvojice Gotthilf a Neumann. „Hildebrandův a Jarayův projekt ke stavebnímu povolení

z května 1928 tyto významné a originální součásti postrádá. Dost možná i proto v T.O. nejsou publikovány žádné pohledy na fasády, které byly součástí tohoto projektu, pravděpodobně by se výslednému řešení podobaly méně než tento návrh. Podobně se ukazuje, že vliv návrhu Sakařova na pojetí nároží a vnitřní řešení byl větší, než se dosud předpokládalo.²²⁵ Sakařův podíl na zakázce je diskutabilní, Hildebrand jeho zapojení popisuje jako utilitární proto, aby jim bylo vydáno stavební povolení od českých úřadů. To nakonec dostali po mnohých komplikacích v září 1929.²²⁶ Archivní složka Josefa Sakaře obsahuje především kopie stavební plánové dokumentace, ale bez jakýchkoliv dalších Sakařových zásahů či poznámek. Stavba byla zahájena v srpnu roku 1930 a dokončena v roce 1933. Hildebrand byl evidentně velmi praktický a precizní člověk – vzhledem k ekonomické krizi se mu podařilo na žádost banky svou důsledností ušetřit dvacet procent celkových nákladů. Nakonec se Hildebrandova představa dokonale fungujícího technického organismu podařila zrealizovat a novostavba ENSBA měla velký ohlas především v zahraničí.²²⁷ Z českého odborného tisku se po dramatických kritikách soutěže k novostavbě vyjadřuje pozitivně pouze příspěvek v časopise *Forum*.²²⁸ Z dnešního pohledu je ENSBA hodnocena velmi kladně – oceňují se především její technické a konstrukční vlastnosti, díky kterým RH maximálně využil velikost parcely. Pozitivně je nazíráno i její urbanistické zasazení do obtížného historického kontextu hned vedle Prašné brány a v neposlední řadě i její formální a stylové pojetí, které dostalo jak požadavků reprezentace, tak jisté aktuálnosti dobových proudů. Banka sice není manifestem konkrétního stylu a už vůbec ne vlajkovou lodí avantgardní architektury, ale obdobně jako to sledujeme v přístupu Hildebrandova mnichovského učitele T. Fischera, se jedná o velmi racionální, poctivé a v duchu stavby funkcionalistické řešení konkrétního úkolu. Interiéry jsou charakteristické svou střídmostí, a především důsledným výběrem a zpracováním kvalitních materiálů, v čem bychom mohli dokonce sledovat linii vedoucí k vídeňskému okruhu kolem Adolfa Loose (přes K. Jaraye). Fasáda je pojatá monumentálně a reprezentativně a byť její vyznění je moderně klasicistní, nenese téměř žádné historické citace. Hildebrandovi se rovněž podařilo umně se vyrovnat se složitým kontextem banky v těsném sousedství Prašné brány. V celém projektu je citelná snaha o maximální zjednodušení a čistotu výrazu vycházející z funkce.

²²⁵ Holeček et al., 2017, s. 60.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ Hildebrandova přednáška v Dánsku, kontaktování mnohými stavebními firmami apod. In: Rudolf Hildenrand, *Lebenserrinerungen*, s. 320.

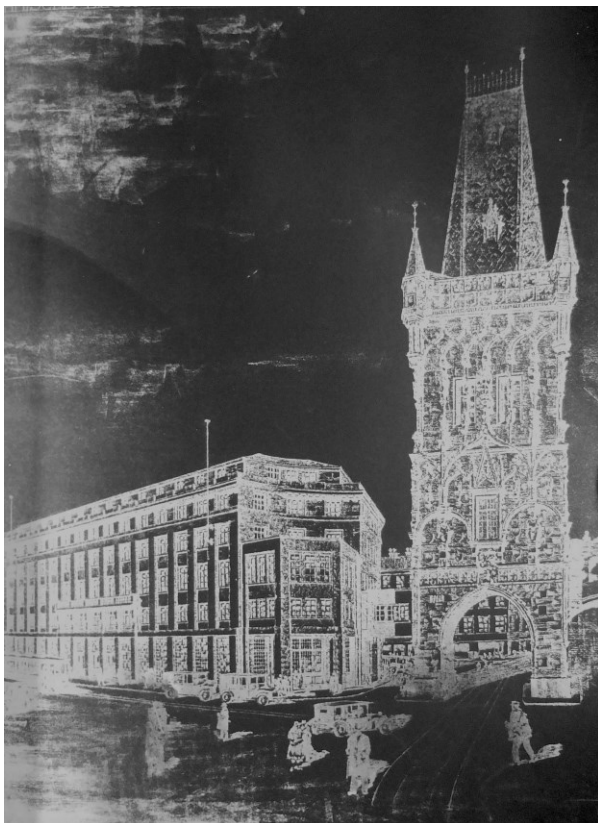
²²⁸ Der Neubau der Böhmischen Escompte-Bank und Credit-Anstalt in Prag, *Forum* V, 1935, s. 137–144.

20. ENSBA, RH - Karl Jaray – Josef Sakař – Gotthilf a Neumann, Na Příkopěch 33, Praha, 1933. In: Lebenserinnerungen RH, AzW.

21. Interiér ENSBA, RH, Na Příkopěch 33, Praha, 1933. In: Lebenserinnerungen RH, AzW.

22.-23. Dvě varianty soutěžního návrhu ENSBA, Gotthilf a Neumann, 1928. In: T.O., AzW.

24. Návrh budovy ENSBA, Karl Jaray a RH, Praha, 1928. In: Lebenserinnerungen RH, AzW.

Dalším krizovým rokem byl rok 1933, kdy se v důsledku změny politické situace v Německu, mění i postoje vlád okolních států. Hildebrand v této souvislosti uvádí, že přišel o významnou zakázku pro československé ministerstvo obrany z toho důvodu, že byl Rakušan. Vzhledem k situaci na pražské meziválečné architektonické scéně je celkem s podivem, že se k takové zakázce vůbec dostal.

Po roce 1933 Hildebrand intenzivněji spolupracoval s Prager Volkswohnungverein (PVWV), pro který stavěl luxusní činžovní dům v Kamenické ulici na Praze 7. Pro německé architekty představoval PVWV nejen možnost získání větších zakázek, ale i místo pro sdílení názorů a kontaktů. Ke konci třicátých let v důsledku ekonomické krize a s rostoucím národnostním tlakem měl Hildebrand v Praze tak málo zakázek, že se rozhodl vrátit do Rakouska a zkusit podnikat tam. Jednalo se o poměrně krátké období, ve kterém nevzniklo nic zásadního. Svou pražskou kancelář po tu dobu nezrušil, což pak využil po svém návratu po roce 1939.

Období protektorátu, které mu přineslo celou řadu zakázek, sám hodnotí jako šest let intenzivní a plnohodnotné práce. V tu dobu již neřešil rozdíl mezi stylem a –ismem, boj za Novou věcnost už také nebyl na pořadu dne, což Hildebrand vnímal jako osvobozující pro své umělecké cítění.²²⁹ Mezi jeho klienty v období protektorátu patřily: *ETA* ve Vršovicích, *Askania Feingetriebe-Bau*, firma *Srb & Štys*, *Walter AG* či *TEBAS AG* ve Vysočanech. Většina protektorátních staveb měla velmi krátký život. V té době projektoval také skupinu německých škol na Smíchově či sídliště s malými byty. Pro Plánovací komisi města Prahy zpracoval ideový projekt pro tzv. Severní město, jedná se o jediný dochovaný urbanistický návrh RH. Ve své restrukturalizované kanceláři zaměstnával české i německé architekty a měl ambice stát se jednou z největších pražských architektonických kanceláří. Hildebrand spolupracoval s okupační správou a byl protěžován Plánovací komisí podobně jako jeho kolega Franz Hruschka. Mohl tak například ještě v období protektorátu dokončit zmíněný rohový činžovní dům v Kamenické ulici.²³⁰ Praha 7 v této době patřila do lokalit, které byly silně osídleny pražskými Němci a které odpovídaly i z ideového hlediska jejich nárokům na bydlení. Místo bylo dobře dopravně dostupné, blízko centru a s množstvím zeleně. Množství zakázek a výrazný kariérní postup v období protektorátu by mohly nasvědčovat tomu, že Hildebrand i ideově sympatizoval s nacistickou stranou. To je problematická otázka i u mnohých dalších německy mluvících architektů.²³¹ Sám architekt uvádí, že nikdy nebyl členem NSDAP, ale jaké bylo jeho politické či sociální cítění těžko přesně odhadnout. V dochovaných archivních dokumentech jsem nenašla žádnou další informaci o jeho angažovanosti pro nacisty, ale množství i spektrum zakázek v období protektorátu je samo o sobě výmluvné. Na druhou stranu i významní čeští architekti jako například Jaroslav Fragner či Josef Grus byli Plánovací

²²⁹ Hilderand.

²³⁰ Miloš Hořejš, *Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*, Praha 2013, s. 150.

²³¹ Jmenovitě např. Adolf Foehr, Josef Zasche (který byl členem NSDAP), Franz Hruschka, ad.

komisí osloveni s vytvořením návrhu pro Severní město a podíleli se tak na ideovém rozvoji v té době nacistické Prahy.²³²

25. Dům v Kamenické 1, RH, Praha 7, konec 30. let 20. stol. In: RH, *Lebenserinnerungen*, AzW.

Zlom v Hildebrandově pražské kariéře přišel s koncem druhé světové války. V roce 1945 sepsal Hildebrand z oprávněného strachu o ztrátu veškerého archivu své vzpomínky. 5. května 1945 utekl z Československa a v roce 1947 umřel v rodném Gottesbichl na tuberkulózu. Z jeho teoretické činnosti bych ještě zmínila, bohužel nedochovanou, studii o bytové výstavbě v německých oblastech Československa, kterou údajně připravil z pověření spolku GDA v roce 1935. Přednáška byla součástí *Mezinárodní kongresu pro bytovou péči* pořádaného v Praze téhož roku.

Případová studie RH představuje německy mluvícího architekta se silnými vazbami na Rakousko i Německo, který strávil převážnou část svého tvůrčího období v Praze. Podobně jako Karl Jaray nikdy netoužil více splynout s českým prostředím, i přesto, že zde více jak dvacet let aktivně žil a pracoval. Nikdy nechtěl přijmout československé státní občanství, nikdy se neučil česky a Praha pro něj byla pravděpodobně především místem atraktivnějších pracovních nabídek a možností profesní realizace. Jeho architektura oscilovala na pomezí

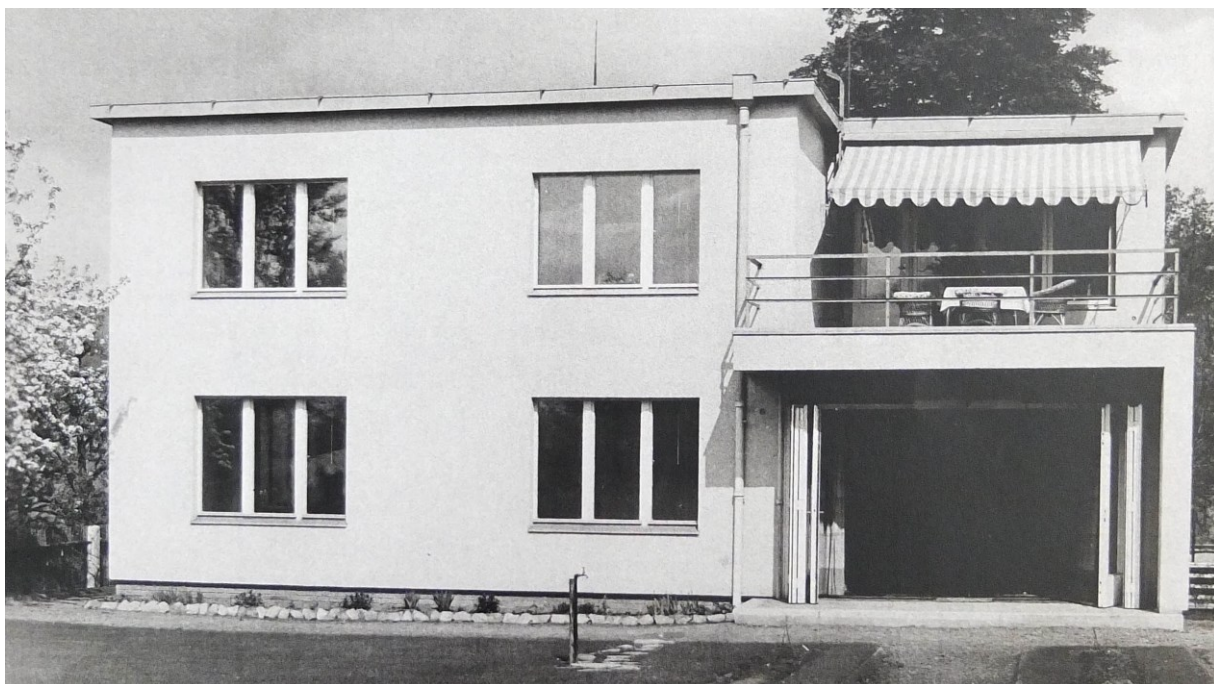
²³² Hořejš, 2013, s. 167. Více o dobové situaci v Plánovací komise, o vzájemných vztazích mezi českými a německými architekty ve vzpomínkách Jana Sokola, *Moje plány*, Praha 2013, s. 183–186.

tradičního, klasicizujícího a moderního výrazu. Přičemž důležitou roli hrál zajisté vkus zákazníka a povaha zakázky, jak je vidět na příkladech třech rodinných domů. První je tradičně pojatá historizující vila, která byla stavěna pro vdovu ředitele Unionbanky Friedricha Rulfa.

26. Vila Rulf, RH, Praha – Smíchov, 20. léta 20. stol. In: *Lebenserinnerungen RH*, AzW.

Vila má výraznou vysokou sedlovou střechu, jejíž štít je vyložen dřevěnými prvky, které odkazují k lidové architektuře. Ve stejné době, kdy probíhala práce na Eskomptní bance v Praze (1928-32), se vypořádával Rudolf Hildebrand s vlivem tzv. Neue Bauen. Jedinou ukázkou u tohoto období je vila pro Trude Ritterovou v Chomutově.

27. Vila Ritter, RH, Stromovka čp. 1927, Chomutov, 1926–1929. In: *Lebenserinnerungen RH*, AzW.

28. *Vila Kluge, RH, Praha – Smíchov, 20.–30. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW.*

Posledním příkladem je, dnes již nestojící, vila s tradiční sedlovou střechou postavená v jednoduchých moderních formách akcentovaných rezným zdivem pro továrníka Klugeho.

2. Případová studie – Adolf Foehr

Němec celoživotně integrován do pražského prostředí, veřejně angažovaný, plně orientovaný na německé prostředí.

V případové studii Adolfa Foehra se pokusím z dochovaných informací přiblížit pozici a dílo původem německého architekta, který celé své aktivní období strávil v Praze a jehož stavební kancelář patřila v meziválečné době mezi největší co do počtu realizací. Typologicky různorodé dochované pražské realizace mi byly hlavním důvodem pro zvolení Foehra pro bližší zkoumání. Je to možná nejvíce Foehr, kdo svým stylem, vkusem a konexemi spoluutvářel to „německé“ v obraze meziválečné Prahy.²³³

Adolf Foehr se narodil 20.6.1880 v Norimberku do evangelické rodiny, která se brzy přestěhovala do Prahy.²³⁴ Byl tak pro svůj nepražský původ typickým pražským Němcem, protože většina Němců žijících v Praze se do Prahy přistěhovala.²³⁵ Jeho otec převzal lékárnu na Starém městě. Foehr navštěvoval státní reálku v Plzni, pak pokračoval ve svých studiích v Praze u Friedricha Ohmanna a Jana Kotěry (1899-1902) na VŠUP.²³⁶ Studia dokončil na prestižní curyšské technice, kde také začala jeho praxe.²³⁷ V té době se s úspěchem zúčastnil dvou pražských architektonických soutěží (první cena v soutěžích na budovu *Centralbank der deutschen Sparkassen* a pohřební síň na evangelickém hřbitově v Praze Strašnicích), což byl asi také podnět k jeho brzkému návratu do Prahy. Foehr se oženil s Elsou, rozenou Klingerovou, která pocházela z Vídně, kam se po roce 1946 opět vrátila. Manželům se v Praze narodily děti Herta (*1912) a Wilhelm Julius (*1915). Syn, absolvent pražské německé techniky, se odstěhoval ještě ve třicátých letech do otcova rodného Norimberku a v roce 1941 vstoupil do SS.²³⁸ V roce 1908 si Adolf Foehr v Praze Holešovicích otevírá svou vlastní architektonickou kancelář.²³⁹ Brzy se etabloval především jako projektant bankovních budov pro německy mluvící movitou klientelu (*Böhmischen Unionbank*, *Donau Versicherung*). Kromě

²³³ „Německým“ myslím to, co tak bylo z české strany dobově nahlíženo. Např. jak o německé architektuře píše Karel Honzík ve svých pamětech *Ze života avantgardy* nebo jak se dočteme v dobovém tisku (např. Hübschmann).

²³⁴ Adolf Foehr, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon ab 1815* (2. überarbeitete Auflage – online),

https://www.biographien.ac.at/oebf/oebf/F/Foehr_Adolf_1880_1943.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=foehr, vyhledáno 12.9.2019.

²³⁵ Adam Alfons, Ein Nürnberger im Prager Stadtrat: Adolf Foehr (1880-1943) – Architekt und Kommunalpolitiker in der Ersten Republik, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka – Olga Fejtová, *Ztracená blízkost: Praha – Norimberk v proměnách staletí*, Praha 2010, s. 681–694.

²³⁶ <https://liberec-reichenberg.net/autori/karta/jmeno/17-adolf-foehr>, vyhledáno 6.7.2020.

²³⁷ *Österreichisches Biographisches Lexikon ab 1815* (2. überarbeitete Auflage – online)

²³⁸ http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943, vyhledáno 26.1.2020.

²³⁹ Po roce 1928 se sídlem ve vlastním domě na adrese Bubenská 1376, Praha 7.

Prahy stavěl také v příhraničních městech jako je Liberec, Ústí n. Labem, Lovosice, Jihlava, ad.²⁴⁰

29. Interiér Deutsche Agrar und Industriebank, Adolf Foehr, Opletalova 11, Praha, 1910. In: Adolf Foehr, *Bauten und Entwürfe*, 1925.

Jaroslav Zeman vidí už v této rané fázi, konkrétně v kapli z roku 1912, stylové prvky typické pro Foehrovu další tvorbu, jsou jimi dle něho tradicionalisticky orientovaný monumentalismus, strohá přístnost a jistá ponurost.²⁴¹ V návrhu kaple je pozorovatelný ještě ozvuk geometrické secese. Ve výsledném provedení mi průčelí evangelické kaple evokuje spíše střídmost než přístnost, tak jak ji Foehr uměl použít např. i v průčelí *vily Wostry* v Praze z roku 1910-1911. Jeho přístup připomíná práce Rudolfa Hildebranda, který rovněž s pomocí abstrahovaného klasicizujícího tvarosloví staví ve své podstatě moderní architekturu. Průčelí Foehrovy *vily Bloch* vykazuje podobné kvality – přísný rytmus vertikálních prvků je podtrhnuto organickou křivkou příjezdové cesty. V interiéru *Deutsche Agrar und Industriebank* (Opletalova 11, Praha 1) architekt pracuje s barokními prvky jako byla volská okna, celek působí jednoduše a ukázněně.

²⁴⁰ <http://arch-pavouk.cz/index.php/architekti/152-foehr-adolf>, vyhledáno 24.1.2020.

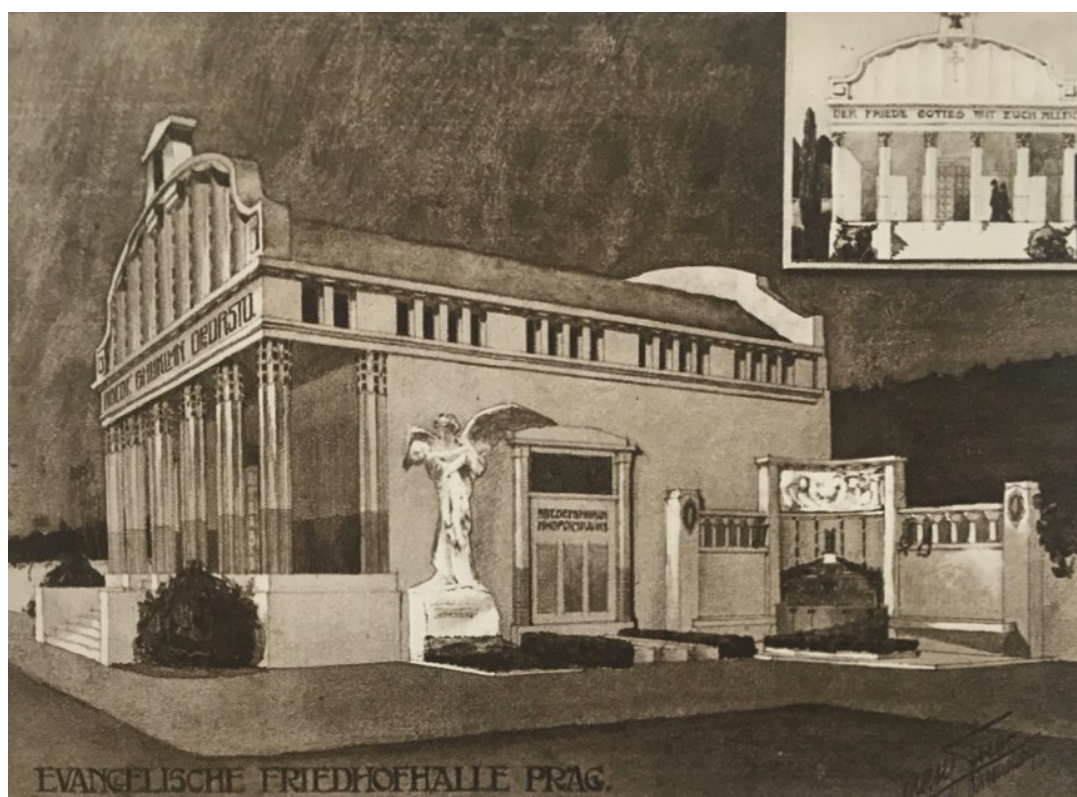
²⁴¹ Jaroslav Zeman, *Ponurý expresionista Adolf Foehr*, in: <http://litomerice-leitmeritz.net/clanky/cist/nazev/7-ponury-expresionista-adolf-foehr>, vyhledáno 24.1.2020.

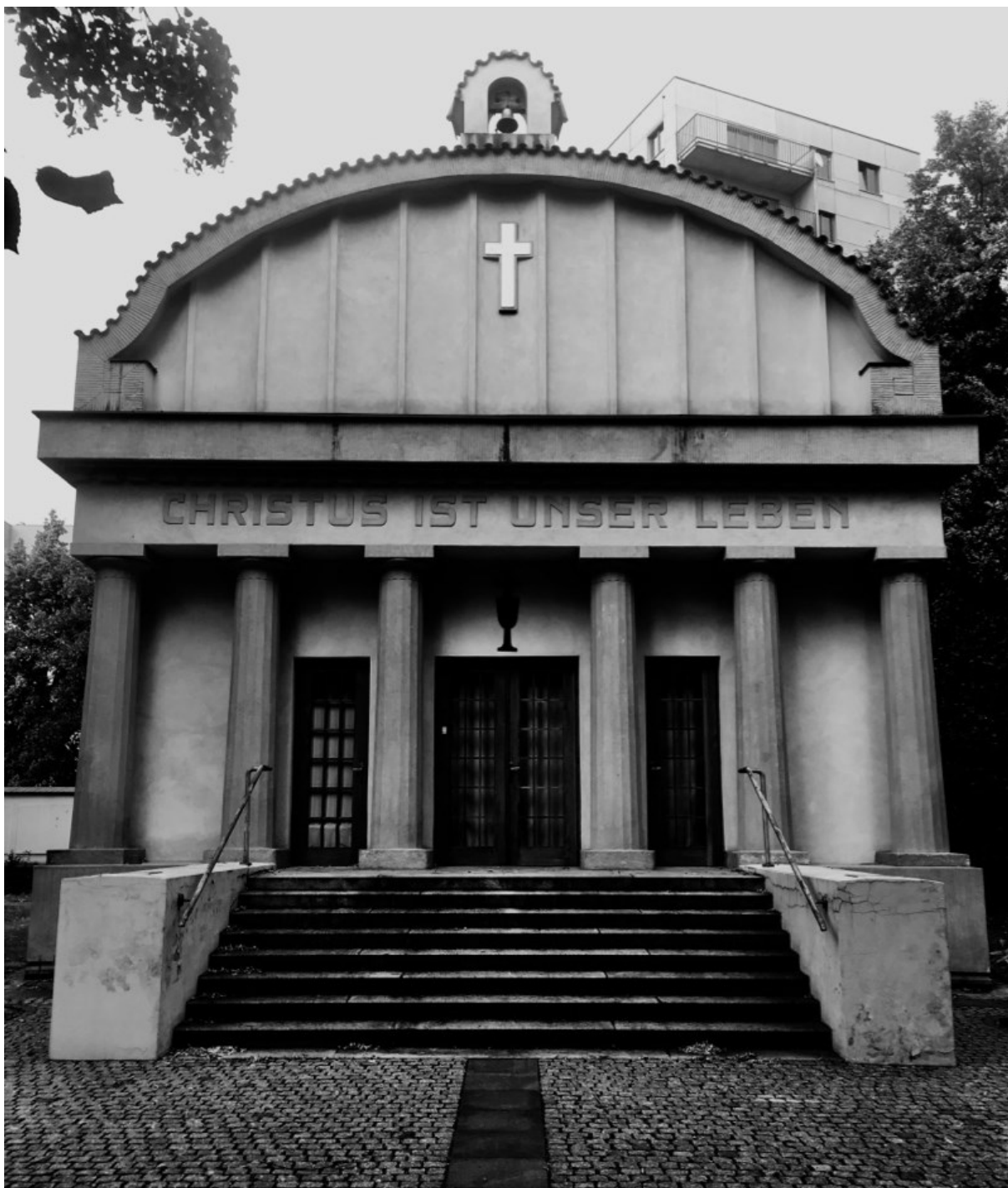
30. Vila Wostry, Adolf Foehr, Na Zátorce 10, Praha, 1910-1911. In: Adolf Foehr, *Bauten und Entwürfe*, 1925.

31. Blochova vila, Adolf Foehr, Korunovační 473/34, Praha, 1921. In: Adolf Foehr, *Bauten und Entwürfe*, 1925.

32. Návrh kaple na Strašnickém evangelickém hřbitově, Adolf Foehr, Vinohradská 161, Praha, před 1912. In: Adolf Foehr, *Bauten und Entwürfe*, 1925.

33. Kaple na Německém evangelickém hřbitově, Adolf Foehr, Vinohradská 161, Praha, 1912.
Foto: LK.

Početnou část produkce Foehrovy pražské kanceláře však tvoří bytové domy, které mě zajímají vzhledem k dalším vrstvám práce i z typologického hlediska. Foehr už od počátku dvacátých let navrhuje několik bloků bytových domů v Bubnech především pro německá bytová družstva jako byly *Pražský spolek pro lidové byty*, *Stavební družstvo úředníků bank a spořitelén* a *Pensijní ústav Poldiny huti*.²⁴² Praha 7 byla v meziválečné době rychle se

²⁴² Jedná se o německá stavební družstva: Prager Volkswohnungsverein (PVWV), Baugenossenschaft von Bank- und Sparkassenbeamten.

transformující čtvrt s velkou menšinou německého obyvatelstva. Zbořené továrny a průmyslové objekty na území Bubnů byly nahrazeny novou moderní rezidenční čtvrtí. Hlavní, dobově akcentované, přednosti této lokality byly centrální poloha, blízkost velkých parků a řeky a dobrá dopravní dostupnost (dráha do Německa). Praha 7 je tak specifickou lokalitou, kde německý kulturní element najdeme ve větší míře a zrovna tak i dobové reakce na něj.²⁴³ Větší část této produkce je zdokumentována ve dvou publikacích, které si Adolf Foehr sám vydal v roce 1925 a 1928.²⁴⁴ Tento fakt svědčí jednak o Foehrově silné pozici a jednak o potřebě svou práci publikovat samostatně v momentě, kdy nebyla dostatečně reflektována v dobových odborných československých časopisech.

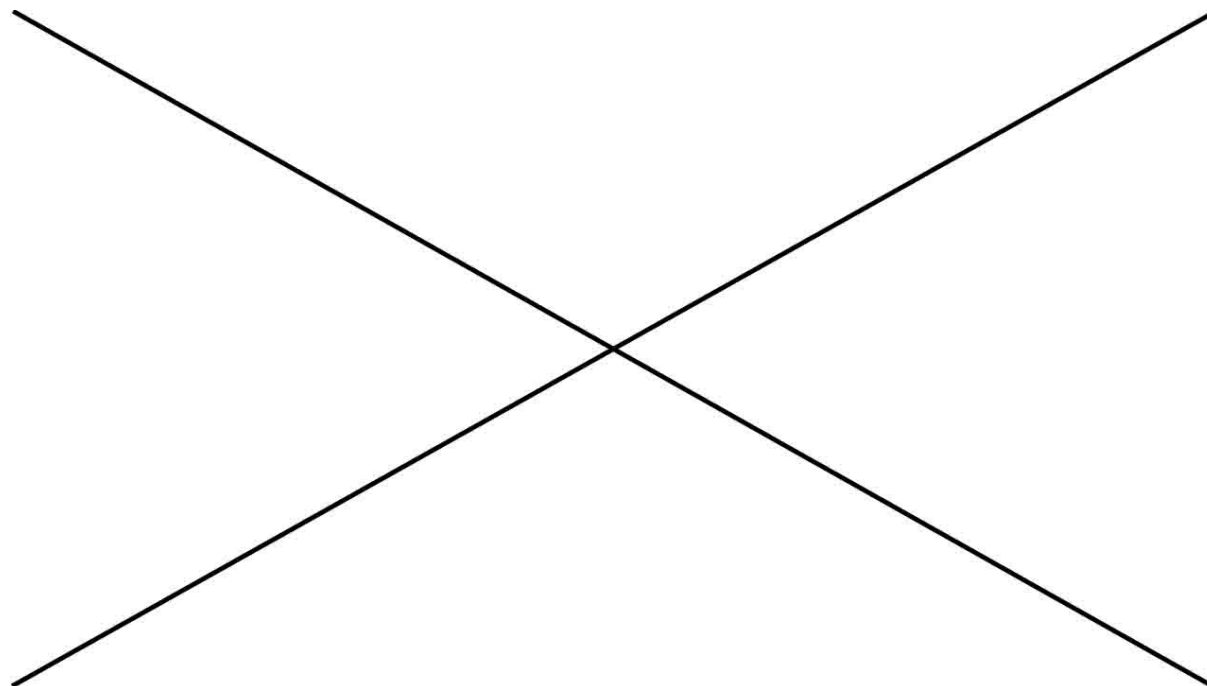
Z dosavadního výzkumu vyplývá, že němečtí architekti měli v Praze problém získat od magistrátu stavební povolení.²⁴⁵ To neplatí v případě Adolfa Foehra, který snad i díky své společenské a politické angažovanosti s úřady vycházel bez větších obtíží. Soudě alespoň z prostudovaných spisů stavebního archivu Prahy 7, kde se ovšem nachází dostatečné množství dokumentů pro tento úsudek. Převážná část komunikace s pražskými úřady probíhala v češtině, pouze některé přílohy byly ponechány v němčině. Jednou z raných zakázek z roku 1922 je *bytový dům čp. 1160* (Bubenská 13, Praha 7), který Foehr projektoval společně s Karlem Theodorem Bachem²⁴⁶. Jedná se o dosti konzervativní návrh, s použitím klasicizujícího tvarosloví, náznaky vysokého řádu a symetrickou kompozicí. Z půdorysu můžeme vyčíst, že se jednalo o nadstandartní byty pro vyšší střední třídu, což je typické pro většinu Foerovy bytové produkce. V tomto případě to byly čtyřpokojové byty s vlastní koupelnou, kuchyní a pokojem pro služku.

²⁴³ Shrnuje v diplomové práci autorky a v sociologické studii J. Molesches.

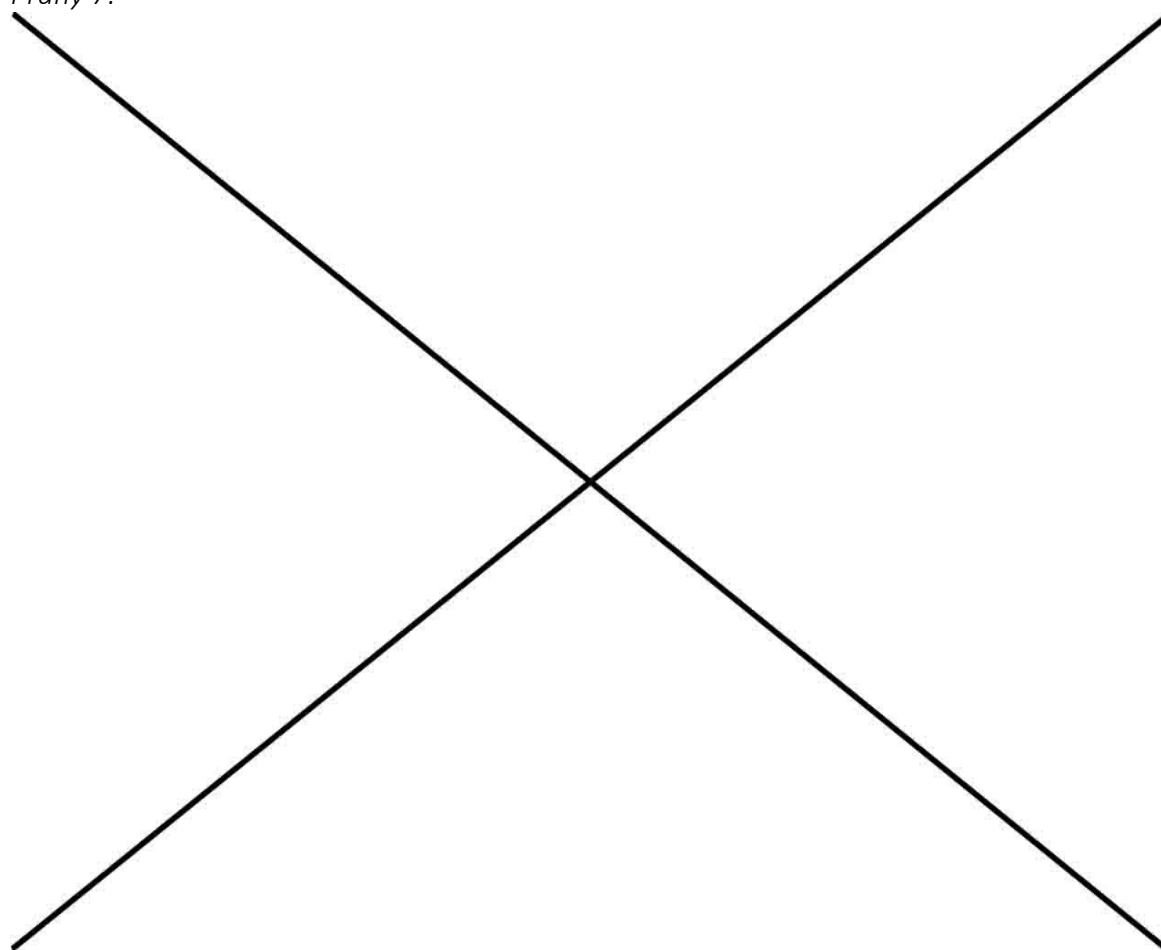
²⁴⁴ Adolf Foehr, *Bauten und Entwürfe I*, Praha 1925. – Idem, *Bauten und Entwürfe II*, Praha 1928.

²⁴⁵ Z dochovaných svědectví Josefa Zascheho (archiv MU Praha) a Rudolfa Hildebranda (archiv AzW Vídeň).

²⁴⁶ **Karl Theodor Bach** (1858–1938) byl další německy mluvící architekt, který může být zařazen do německého kulturního okruhu. Byl o generaci starší než Foehr a první část svého života strávil ve Vídni. V letech 1908–1928 vyučoval na DTH v Praze. Více k jeho působení in: Vybíral, 2003.

34. Dům čp. 1160, Bubenská 13, Praha 7, K. T. Bach a Adolf Foehr, 1922. In: Stavební archiv Prahy 7.

35. Dům čp. 1160 – půdorys, Bubenská 13, Praha 7, K. T. Bach a Adolf Foehr, 1922. In: Stavební archiv Prahy 7.

Ze stavební dokumentace rovněž můžeme zjistit, s jakými firmami Foehr častěji spolupracoval. Kromě výtahů od fy. Koch je zajímavá především velmi častá spolupráce se stavební firmou *Antona Möseho*, která postavila v meziválečné době několik bytových domů na Praze 7 a s Foehrem spolupracovala např. i na velké zakázce *Pojišťovny Dunaj*.²⁴⁷ Anton Möse st. byl původem Němec, který si v Praze v roce 1898 založil stavební firmu.²⁴⁸ Jeho synové Anton ml. a Berthold (matka byla Češka) pokračovali ve vedení stavební firmy a sami projektovali několik vlastních domů. Anton Möse ml. byl členem NSDAP.²⁴⁹ S firmou Möse je spojená restituční kauza, která prokázala propojenost firmy s německými nacionály jako byli K.H. Frank a K. Henlein.²⁵⁰ Toto konstatování nemá za cíl propojovat Adolfa Foehra s nacistickým režimem, ale spíše v jakési sondě nastínit pozadí jednotlivých zakázek a možnosti Foehrova okruhu spolupracovníků.

Důležité místo v pomyslném modelu sítě vazeb kolem německy mluvících architektů má i samotné *Stavební družstvo pro lidové byty* (PVWV). Zmínila jsem ho už v předchozí případové studii o Rudolfu Hildebrandovi a zde bych mu ráda věnovala pozornost.

Prager Volkswohnung Verein (PVWV) byl založen v roce 1908 firmou *Böhmische Sparkasse* s účelem stavět dělnické a úřednické byty v Praze.²⁵¹ Jeho činnost byla někdy vnímána jako tzv. poněmčování okolí, a to z toho důvodu, že spolek stavěl německé domy, často ve čtvrtích s velkou koncentrací německé menšiny. Jednalo se o kmenový podnik pražských Němců sdružených okolo Německého kasina. Po vzniku republiky jeho pozice výrazně oslabila a družstvo bylo donuceno rozprodávat své parcely a zastavit dosud nerealizované projekty. Dalšími spolky, které měly zajistit výstavbu nových bytů pro příchozí německé obyvatelstvo již v období protektorátu, byly například *Siedlungsgesellschaft* či *Gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft in Holleschowitz*.²⁵² Pro německé architekty představoval PVWV možnost získání větších zakázek a nových kontaktů. Předsedou spolku PVWV byl dle Hildebranda profesor Josef Cornelius Breinl²⁵³ a později německý architekt Franz Hruschka. Hruschka byl bratranec českého architekta Emanuela Hrušky a Hildebrandův kolega od Karla Jaraye z DTH. Jako jeden z mála se dobře asimiloval s českým prostředím – mluvil a psal česky, což mu vyneslo roli prostředníka mezi českým a německým okruhem. Franz Hruschka pracoval v českém ateliéru u Bohumíra Kozáka. Rudolf Hildebrand pro spolek pracoval mezi lety 1935–1945 a rovněž figuroval ve stavebním výboru spolku, kde měl poradní funkci. Spolek se zaměřoval na nové elektrifikované domy, které poskytovaly vysoký standart svým obyvatelům

²⁴⁷ https://cs.wikipedia.org/wiki/Anton_Möse, vyhledáno 28.1.2020.

²⁴⁸ <http://restitucnikauza1.wz.cz/Doklady/Doklad-trh-013.JPG>, vyhledáno 28.1.2020.

²⁴⁹ Anton Möse, Bundesarchiv Koblenz, Personal Fragebogen.

²⁵⁰ <http://restitucnikauza1.wz.cz>, vyhledáno 28.1.2020 a dále in: <https://www.praha7.cz/maly-berlin-ii/>, vyhledáno 28.1.2020.

²⁵¹ Rudolf Píša, in: <http://www.das-mcp.cz/muzeum/files/vestniky/MCP%20Vestnik%2012-2015-FINALm.pdf>, vyhledáno 28.1.2020.

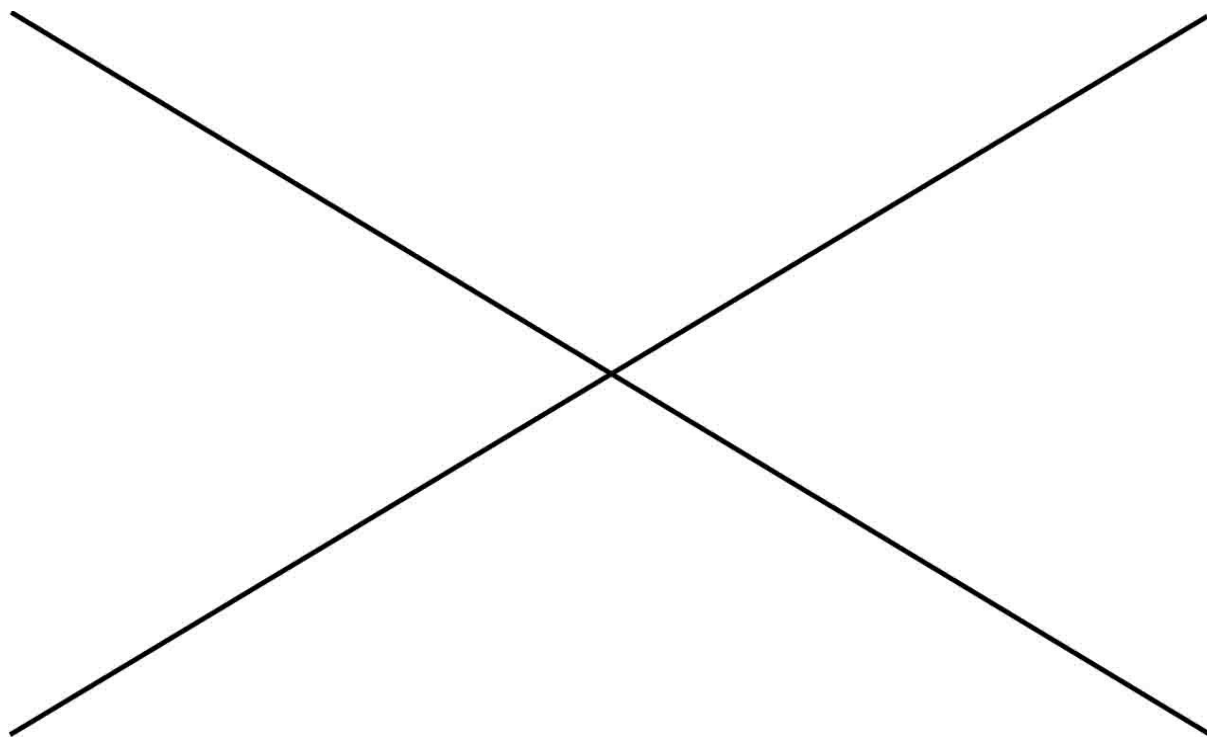
²⁵² Hořejš, 2013, s. 159.

²⁵³ http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/BREINL_Josef_Cornelius_5.1.1874-16.4.1961, vyhledáno 16.8.2017.

– mezi pražskými Němci totiž nebyli sociálně chudí, jednalo se především o úředníky, obchodníky, zaměstnance bank, vysokoškolské profesory či příslušníky svobodných povolání.²⁵⁴ Hildebrand dále uvádí, že v období protektorátu se spolek proměnil, a kromě něj a Rohma byli všichni členy NSDAP (konkrétní jména však neuvádí).²⁵⁵ Z Národním archivu²⁵⁶ se dozvídáme, že předsedou družstva byl na konci třicátých let Josef Rohm. Členem PVWV byl i již zmíněný architekt K. T. Bach.²⁵⁷ „V roce 1941 bylo rozhodnuto o sloučení Obecně prospěšného osídlovacího družstva v Praze s Pražským spolkem pro lidové byty, ke kterému došlo k 1. lednu 1942. PVWV se tak stal největším privátním majitelem nemovitostí v Praze 7 – výnos o konfiskaci jeho majetku ze srpna 1947 čítá celkem 35 domů.“²⁵⁸

Bohužel se mi nepodařilo dohledat v pražských archivech další informace o členech a činnosti družstva. Přikládám tedy alespoň seznam domů postavených na Praze 7 PVWV.

Ze sondy do činnosti a historie družstva se rozkrylo poměrně komplikované národnostní a politické pozadí, k jehož zhodnocení však chybí dostatek průkazných materiálů. Situace byla hraniční na konci třicátých let a pak jistě v období protektorátu, které pro svou specifickou povahu už není předmětem tohoto výzkumu.²⁵⁹ Za důležitý považuji nástin sítě kontaktů mezi architekty, kteří byli s PVWV nějak propojeni.

36. Plán domu č.p. 599, Adolf Foehr, Praha 7, 1923. In: Stavební archiv Prahy 7.

²⁵⁴ Hildebrand, s.373.

²⁵⁵ Ibidem, s. 385.

²⁵⁶ Národní archiv, fond „Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě“, inv. č. 1498, sig. 109-4/1252.

²⁵⁷ Archiv MÚV AV ČR, složka K. T. Bach.

²⁵⁸ <https://www.praha7.cz/maly-berlin-ii/>, vyhledáno 28.1.2020.

²⁵⁹ Protektorátní architektuře se věnoval Miloš Hořejš.

37. Činžovní dům, Adolf Foehr, U Smaltovny 2-6, Praha, první polovina 20. let 20. stol. In: Adolf Foehr, *Neue Bauten und Entwürfe* 1925.

38. Činžovní domy, Adolf Foehr, Řezáčovo nám., Praha, 1. pol. 20. let 20. století. In: Adolf Foehr, *Neue Bauten und Entwürfe* 1925.

I na příkladech bytových domů postavených v meziválečné době je patrný Foehrův umělecký vývoj. Od klasicizujících fasád domů kolem Řezáčova náměstí z první poloviny dvacátých let, pro které jsou často popisovány jako typické baldachýnové balkony, přes purističtější varianty z přelomu dvacátých a třicátých let až po pomyslný vrchol v realizaci tzv. *Malého Berlína* na konci let třicátých. Vzhledem k tomu, že Foehrova projekční kancelář patřila mezi největší v Praze a zaměstnávala jistě celou řadu mladších architektů, bývá Foehr často podezírán z toho, že návrhy v puristickém či progresivním funkcionalistickém stylu pochází od jeho zaměstnanců.²⁶⁰ V tomto ohledu je zajímavé upozornit především na Foehrovu zahraniční cestu do USA, kterou podnikl se společností *Severoněmecký Lloyd* v roce 1931.²⁶¹ V této době je patrný výraznější obrat v jeho tvorbě vedoucí k zjednodušení (např. dům pro *Pensijní ústav Poldiny huti*, Praha, 1931). Foehrova architektura od počátku tíhne k jednoduchosti a určité monumentalitě, byť toho docíloval prostřednictvím klasických forem.

²⁶⁰ Jaroslav Zeman, *Ponurý expresionista Adolf Foehr*, in: <http://litomerice-leitmeritz.net/clanky/cist/nazev/7-ponury-expresionista-adolf-foehr>, vyhledáno 24.1.2020. – Lukeš, 2002.

²⁶¹ http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943, vyhledáno 30.1.2020.

Už v návrzích z let 1927 však vidíme snahu po modernějším výrazu (např. palác *Securitas*, Vodičkova, 1927).

Soutěžní návrh na novou pražskou radnici z roku 1926 je jakýmsi přerodem, kdy se monumentální prvky s historizujícími odkazy, jako jsou odstupující kupole, spojují s východisky

geometrické moderny a přísnou vertikálitou. Obdobné monumentální pojetí se objevuje ještě o pár let později v soutěžním návrhu ENSBA.

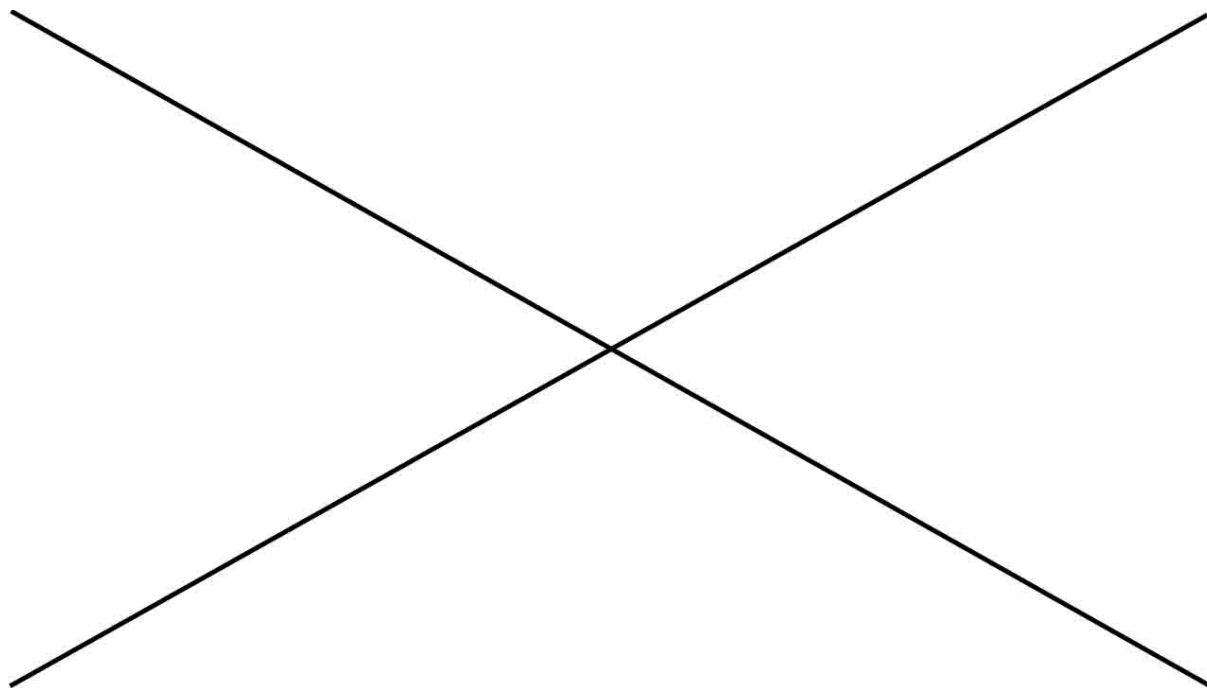
39. Palác *Securitas*, Adolf Foehr, Vodičkova 18, Praha 1, 1927. In: Adolf Foehr, *Neue Bauten und Entwürfe* 1928.

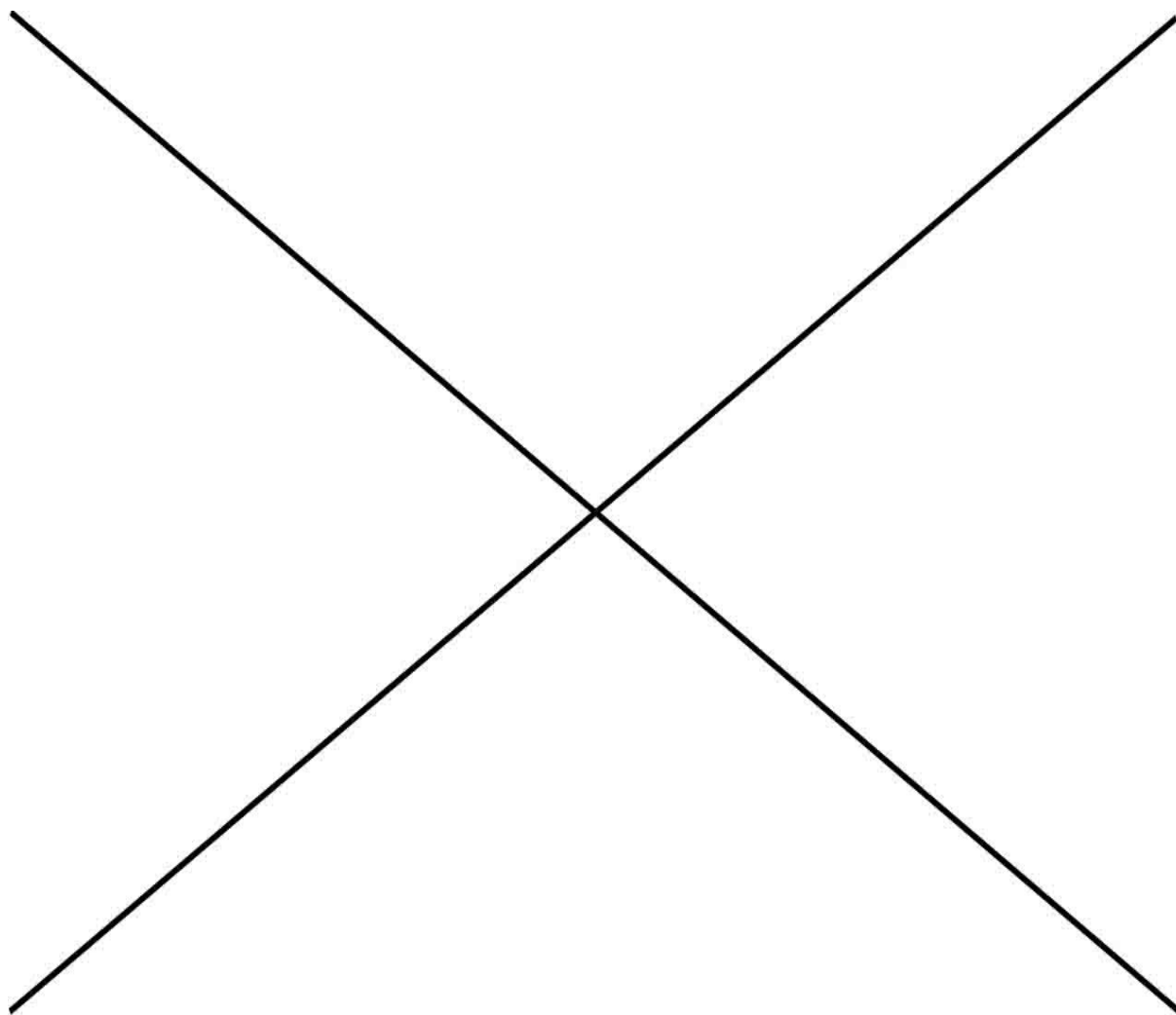
40. Soutěžní návrh ENSBA, Adolf Foehr, Na Příkopě 33, Praha, 1928. In: https://www.liberec-reichenberg.net/public/fotky/61ec76baa81871_fullsize.jpg, vyhledáno 21.6.2020.

41. Soutěžní návrh na Staroměstskou radnici, Adolf Foehr, Staroměstské náměstí, Praha, 1926. in: Adolf Foehr, *Neue Bauten und Entwürfe* 1928.

42. Plány činžovního domu č. p. 539, Adolf Foehr, Praha 7, 1931. In: Stavební archiv Prahy 7.

43. Plány činžovního domu č. p. 365/6, Adolf Foehr, Theodor Jan, Praha 7, 1931. In: Stavební archiv Prahy 7.

Domy z roku 1931 stavěné pro *Poldinu huť* v Bubnech jsou výrazně zjednodušené, byť i zde se nezapře zkušenost s rytmem, symetrií a klasickou tektonikou. Na jednom z plánů je uveden Foehrův spolupracovník architekt Theodor Jan, který je doložen i na další Foehrově zakázce pro významný bankovní rod německých židů – Petschky (např. přestavba vily pro Ottu Petschka v roce 1931).²⁶² Stylově velmi zajímavý je činžovní dům navržený v roce 1932 pro soukromého vlastníka p. Langa ve *Veverkově 9*.²⁶³ Foehr zde použil poprvé pásová okna ve střední části budovy v kombinaci s, již dříve s oblibou používanými, nakoso vytočenými mělkými arkýři (v realizaci hlubšími než na skice). Jedná se o poněkud zvláštní střet starého s novým, který můžeme chápat jako Foehrovo tvůrčí hledání nebo ho vykládat jako vklad nějakého mladšího architekta. Osobně se přikláním k první variantě. Obecně lze konstatovat, že německy mluvící architekti přijímali nové tendence v architektuře poněkud rezervovaněji než čeští architekti. Ovšem značná část z nich (pokud nebyli výrazně ovlivněni typologií zakázky či vkusem stavebníka) reflektuje ve své tvorbě ke konci dvacátých let tyto nové proudy.²⁶⁴ Tak je tomu dle mého názoru i v tvorbě zprvu značně konzervativního Foehra.

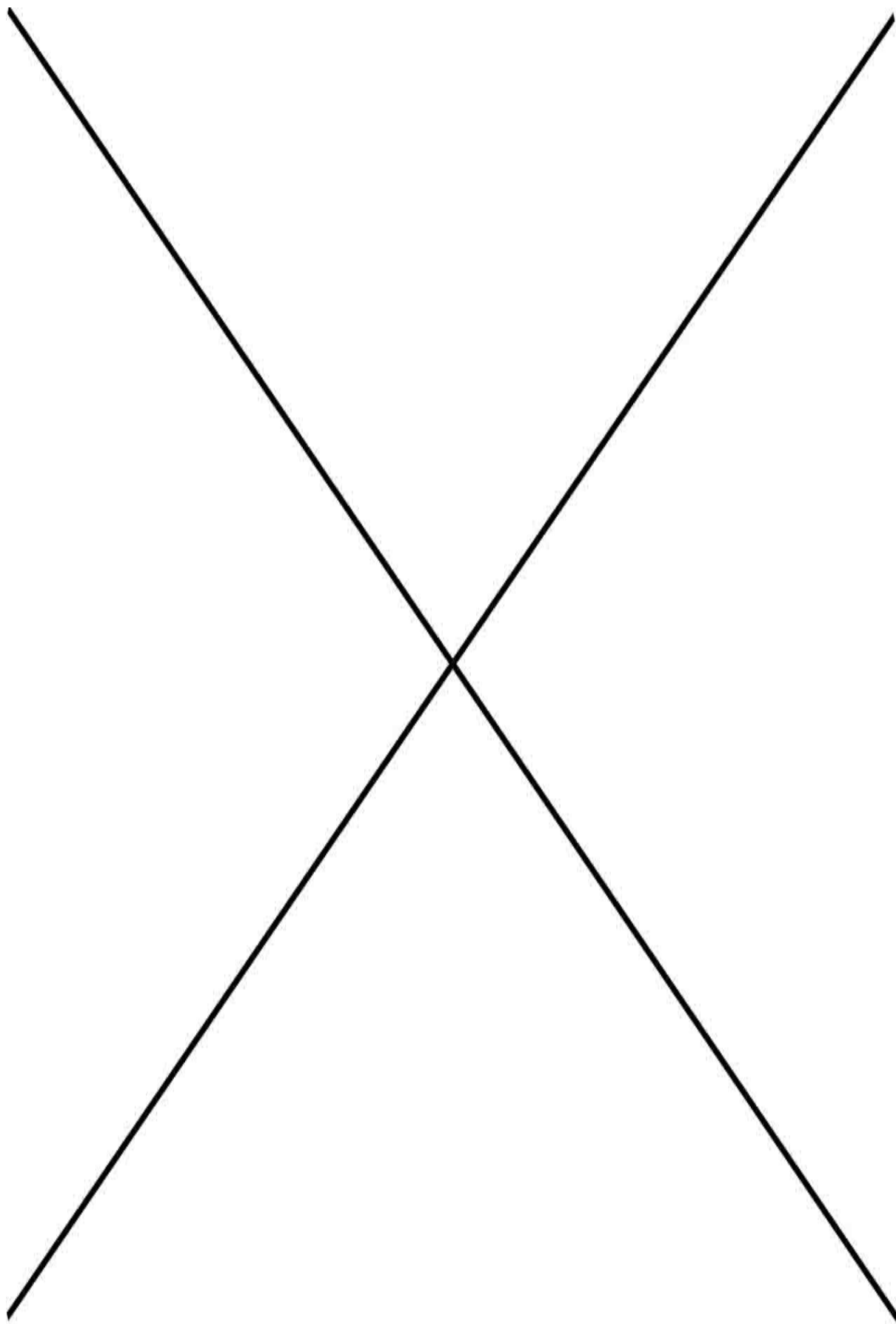

44. Malý Berlín - detail, Adolf Foehr, Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1937-40. Foto: LK.

²⁶² Stavební archiv Prahy 7. - Archiv ČNB, fond Petschek, karton 79.

²⁶³ Stavební archiv Prahy 7.

²⁶⁴ Více k tomuto tématu ve studii autorky: Lenka Kerdová, Postoj k tradici a novému pražských německy mluvících architektů, in: *Staré a nové – staré jako východisko či překážka? Sborník příspěvků mezinárodní konference studentů doktorských studijních programů*, Praha 2016, s. 307–314.

45. Návrh činžovního domu, Adolf Foehr, Veverkova 9, Praha 7, 1932. In: Stavební archiv Praha 7.

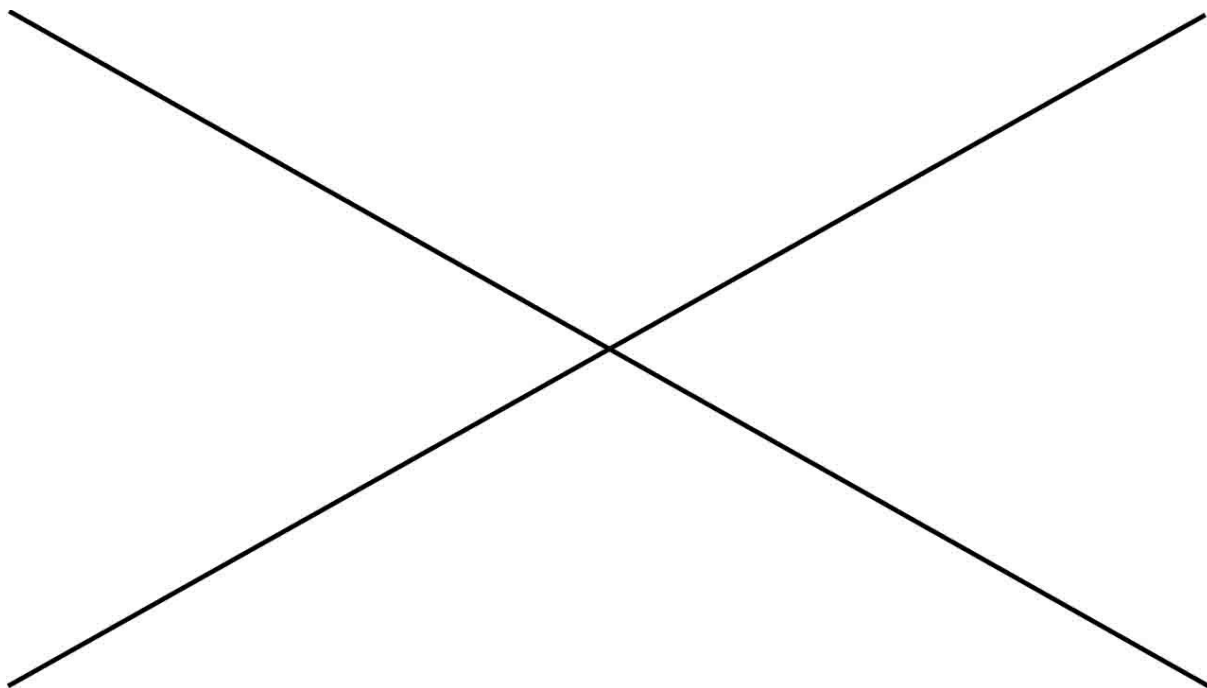
Poslední velkou realizací z bytových domů je výstavba de facto celého bloku mezi ulicemi Bubenská, Veletržní, U Smaltovny a Šimáčkova, zvaného *Malý Berlín* či *Braunes Haus* (hnědý dům). Blok byl postaven v dramatické době na konci třicátých let, což se promítlo i do historie jeho užití (víceméně obsazen nacistickou správou, arizovaný majetek ad.).²⁶⁵ Nicméně první návrh pochází už z roku 1932²⁶⁶ a poskytuje, dle mého názoru, další pohled do Foehrovy stylové transformace. Nutno zmínit, že *Malý Berlín* vznikl ve spolupráci s již zmíněným architektem Franzem Hruschkou a je otázkou, kdo měl jaký podíl na tvůrčím procesu. V případě *Malého Berlína* se jedná v pražském urbanismu spíše o výjimku, kdy se dle jednoho plánu zpracuje celý blok. Toto řešení bylo typické hlavně pro meziválečnou Vídeň, jak je popsáno ve třetí vrstvě této práce. Ovšem vídeňské Hofy byly z většiny otevřené svému okolí, tj. průchozí. To není případ *Malého Berlína*, který má jednotný vchod do vnitrobloku kolem vrátnice. A oproti Vídni i zde se nacházely nadstandartní moderní byty s praktickým společným zázemím.²⁶⁷ Vesměs puristická stavba, která svým základním korpusem se sníženou střední částí navazuje na některé bytové stavby z Vídne či Hamburku se vyznačuje jak funkcionalistickými, tak tradicionalistickými prvky. Tato zajímavá setkání kruhových oken funkcionalistického stříhu s puristicky zjednodušenou variantou Foehrových „baldachýnových“ balkónů a prvky z cihlového zdiva se nachází trochu skrytě ve vnitrobloku. Výjimečná na pražské poměry byla i zvolená barevnost – žlutohnědá omítka s cihlovými prvky a zelenými okny. S trochou odvahy by se dalo uvažovat i o Tautovu berlínském vlivu, a to i s ohledem na jeho tradicionalistická východiska ze školy Theodora Fischera. Ambivalentní verze vysvětlení této nezvyklé barevnosti se nachází v Národním archivu ve slovech Josefa Rohma, tehdejšího předsedy PVWV: *„Největší stavební akce, jaká kdy byla družstvem provedena, proběhla v nejtěžším čase pro stavební práce. Když český bulvární tisk psal o impozantní dokončené hrubé stavbě jako o ‚Henleinově hradu‘, vydal jsem pokyn, aby fasáda byla provedena v hnědé barvě, aby ‚Hnědý dům‘ přivítal Němce během invaze a nabídl jim svých 177 bytů jako krásný domov. Navzdory nejtěžším potížím (mí čeští spolupracovníci částečně uprchli, částečně narukovali) se mi podařilo v dubnu 1939 na poslední chvíli tuto a další dvě budovy družstva vybavit za nízké ceny prvotřídním materiálem a moderním zařízením.“*²⁶⁸

²⁶⁵ Martin Tománek, *Malý Berlín I, II*, in: <https://www.praha7.cz/maly-berlin-ii/>, vyhledáno 28.1.2020.

²⁶⁶ Jaroslav Zeman, in: <http://litomerice-leitmeritz.net/clanky/cist/nazev/7-ponury-expresionista-adolf-foehr#>, vyhledáno 28.1.2020.

²⁶⁷ Více Jaroslav Zeman, in: <https://www.asb-portal.cz/architektura/historicke-stavby/maly-berlin>, vyhledáno 29.1.2020.

²⁶⁸ Národní archiv, fond „Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě“, inv. č. 1498, sig. 109-4/1252.

46. Návrh Malého Berlína, průčelí, Adolf Foehr - Franz Hruschka, U Smaltovny, Praha 7, 1937.
In: Stavební archiv Praha 7. Foto: LK.

47. Malý Berlín – vnitroblok, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1940. Foto: IPR.

48. Malý Berlín – vnitroblok, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1940. Foto: IPR.

49. Malý Berlín – vnitroblok, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1940. Foto: IPR.

Foehrovou pravděpodobně nejvíce reflektovanou stavbou českou odbornou veřejností a zároveň jistým uměleckým vrcholem či vyústěním jeho přerodu do moderní polohy je *Brandejsův obchodní dům* v Praze 1 z let 1930-1932.²⁶⁹ Jedná se o nejmodernější stavbu z architekta portfolio, u které se předpokládá značný podíl nějakého mladšího kolegy z Foehrova ateliéru.²⁷⁰ Nutno vzít v potaz i to, že se jedná o stejné časové období kolem roku 1931, kdy Foehr pravděpodobně procházel jistým tvůrčím přerodem. Bílá fasáda s elegantními pásovými okny odkazuje k funkcionalismu. Výrazné řešení zaobleného nároží na první pohled evokuje slavný vratislavský palác *Pettersdorff* (1927-28)²⁷¹ německého architekta Ericha Mendelsohna. Při detailnějším pohledu pražskému paláci chybí typická mendelsohnovská expresivita, v tomto případě výrazné hmotové oddělení jednotlivých pater. V principu podobné řešení nároží najdeme např. i ve Vídni již v roce 1926 (*Strohgasse*). S velkou oblibou se používala oblá nároží především v budapeštské architektuře, jak je popsáno v následující kapitole.

50. Obchodní dům, Erich Mendelsohn, Ulica Szewska 6/7, Vratislava, 1927–28. Foto: LK.

51. Kancelářský dům, Fritz Judtmann – Egon Riss, Strohgasse 28, Vídeň, 1926–1927. Foto: LK.

²⁶⁹ *Biografický slovník českých zemí* 18, Praha 2015, s. 281.

²⁷⁰ Zdeněk Lukeš, *Jeden z neplodnějších projektantů v meziválečném Československu Adolf Foehr zemřel v Bohnicích*, in: https://www.lidovky.cz/relax/design/architekt-adolf-foehr-zemrel-v-psihiatricke-lecebne.A181210_163415_In-bydleni_ape, vyhledáno 30.1.2020.

²⁷¹ <https://www.archinform.net/projekte/874.htm>, vyhledáno 30.1.2020.

52. Branejsův obchodní palác, Adolf Foehr, Provaznická 12, Praha, 1930–1933. Foto: LK.

Od bytové architektury a lehkého nástinu Foehrovy tvůrčí proměny bych chtěla přejít ještě ke dvěma větším zakázkám bankovních domů. V obou případech se jedná o paláce pro pojišťovnu *Donau* (Národní třída a roh Spálené a Purkyňovy ulice, Praha 1), jejímž byl Foehr dvorním architektem. *Donau Versicherung* byla založena v roce 1867 ve Vídni a v meziválečné době stavěla své pobočky především v zemích bývalé monarchie (Praha, Budapešť, ad.).²⁷² Pozadí vzniku obou paláců je zajímavé pro svou konfrontaci s předními českými avantgardními architekty, s Josefem Havlíčkem v případě paláce na Národní třídě a Jaromírem Krejcarem v druhém případě.

Původní návrh paláce *Donau* na *Národní třídě* pochází od Josefa Havlíčka a Jaroslava Polívky z roku 1927. Havlíček píše, že jejich projekt dostal příslib stavebního povolení v předběžné magistrátní komisi. Tím prý získali u stavebníka možnost na projektu pokračovat k jeho realizaci – „leč bez nejmenší vyhlídky na uskutečnění moderní stavby“.²⁷³ Za těchto podmínek na projektu nechtěli dál pracovat a investorem byl upřednostněn Adolf Foehr. Havlíček toto rozhodnutí nesl poměrně těžce a krom toho, že rozporoval autorství výsledného návrhu, to vedlo k rozchodu s jeho kolegou Polívkou, který rozhodnutí investora akceptoval.²⁷⁴ Je otázkou, co skutečně stálo v pozadí zadání prvního návrhu Josefu Havlíčkovi. Dalo by se spekulovat i tom, že šlo o jakési obejití magistrátních úředníků tím, že první plány jsou od českého architekta a pak se zakázka předala „firemnímu“ architektovi Foehrovi. Investor věděl, co může očekávat a Foehrova klasicizující moderna pravděpodobně více odpovídala stavebníkovu vkusu. O značné averzi vůči Adolfu Foehrovi se dočteme i ve vzpomínkách Havlíčkova dlouholetého kolegy Karla Honzíka.²⁷⁵ Nicméně výsledný Foehrův projekt je typický svou klidnou monumentalitou s použitím vybraných materiálů (travertinové obklady např.) a horizontálností nikoliv díky pásovým oknům, ale průběžným světlým pásům. Jistý předobraz či paralelu by mohl představovat Poelzigův obchodní dům rovněž ve Wroclawi z roku 1912. A pak především Poelzigovy návrhy berlínských domů z dvacátých let se blíží i Havlíčkovu prvnímu návrhu. Při bližším prostudování Poelzigova díla, včetně jeho nerealizovaných návrhů, bychom našli více podobností s Foehrovou tvorbou. Nejedná se o doslovnou podobnost, ale spíše o přístup k práci s materiálem, proporcí, monumentalitou.

²⁷² <https://www.donauversicherung.at/die-donau/das-unternehmen/geschichte/>, vyhledáno 30.1.2020.

²⁷³ Josef Havlíček, *Návrhy a stavby*, Praha 1964, s. 14.

²⁷⁴ https://neviditelnypes.lidovky.cz/architekt/architektura-josef-havlicek-120.A190318_204003_p_architekt_wag, vyhledáno 30.1.2020.

²⁷⁵ Honzík, 1963.

53. Návrh domu pro Friedrichstraße, Hans Poelzig, Berlín, 20. léta 20. stol. In: <https://gramho.com/media/1949304844753974424>, vyhledáno 21.7.2020.

54. Návrh paláce Dunaj, Národní třída 10, Praha, Josef Havlíček, 1927. In: Josef Havlíček, *Návrhy a stavby*, Praha 1964.

55. Návrh pro kino Babylon, Hans Poelzig, Berlín, 1927/29. In: *Architekturmuseums TU Berlin*.

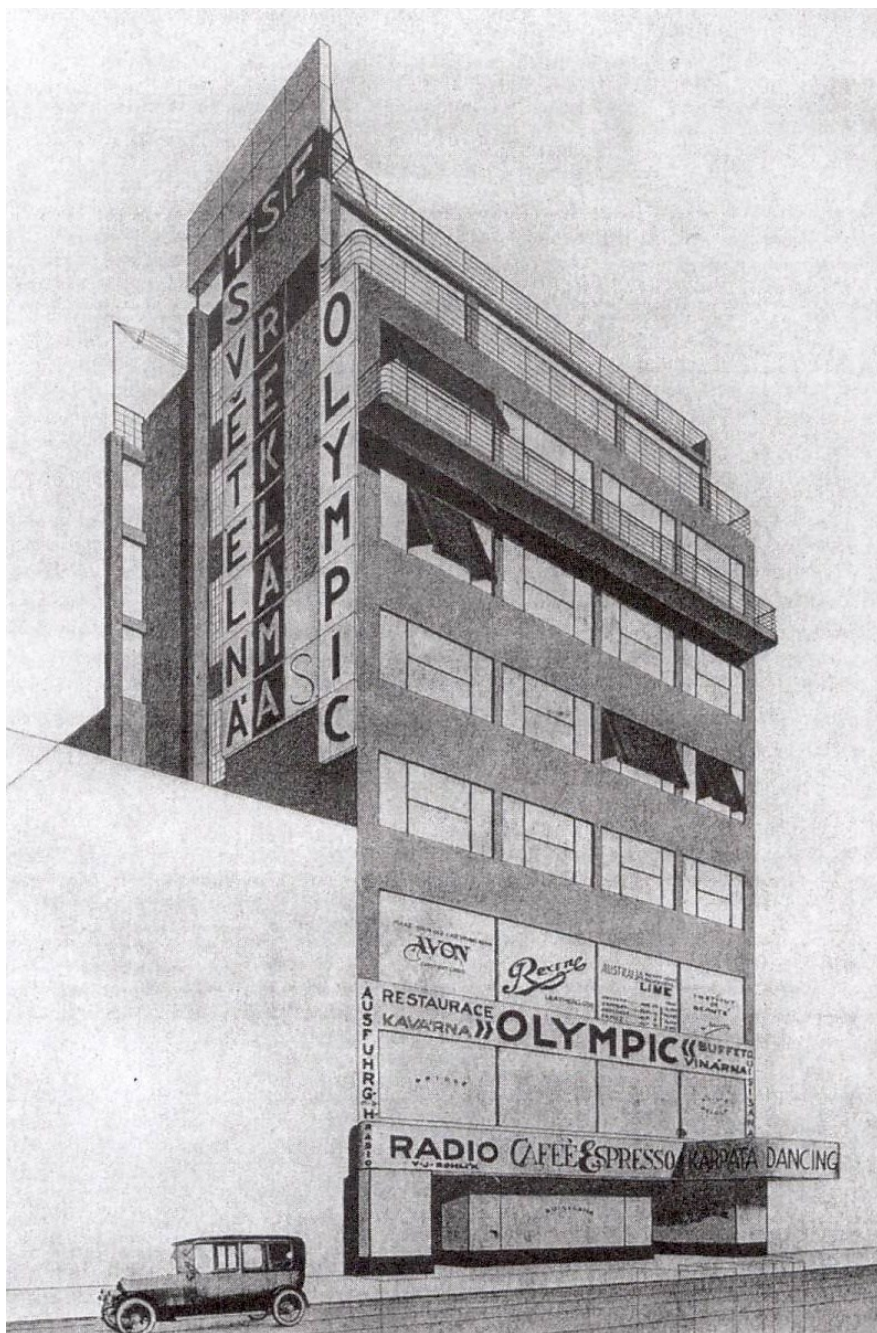

56. Palác Donau, Adolf Foehr, Národní třída 10, Praha, 1928–30. Foto: LK.

57. Obchodní dům, Hans Poelzig, Laciarka 2-3, Vratislava, 1912. In: Bildarchiv Foto Marburg.

O něco mladší projekt paláce *Dunaj ve Spálené* (1927–1928) je kvalitní ukázkou Foehrovy palácové architektury na pomezí purismu a tradicionalismu, ke kterému odkazují pro Foehra typické balkónky. Zásadní je však jeho umístění v bezprostřední blízkosti, pro avantgardu klíčového, paláce *Olympic* od Jaromíra Krejčara. V tomto případě máme dochované skici od obou architektů a domnívám se, že jejich celkové estetické vyznění ukazuje rozdíl ve východiscích německého a českého architekta, jejichž práce se ovšem v Praze střetávaly tak těsně jako v případě paláce *Donau* a *Olympic*.

58. Palác Olympic, Jaromír Krejcar, Spálená 16, Praha, 1925–1927. In: <https://www.theatre-architecture.eu/cs/db/?theatreld=347>, vyhledáno 21.6.2020.

59. Palác Donau, Adolf Foehr, Purkyňova 2, Praha, 1927. In: *Neue Bauten und Entwürfe 1928*.

60. Palác Donau, Adolf Foehr, Purkyňova 2, Praha, 1927. Foto: LK.

V případové studii Adolfa Foehra bych jako poslední vrstvu chtěla přiblížit jeho politickou angažovanost, kterou ve své studii nejvíce popsal Alfons Adam.²⁷⁶ Foehr byl od dvacátých let členem *Německé demokratické svobodomyšlné strany (Deutsche Demokratische Freiheitspartei, DDFP)*.²⁷⁷ Tato strana do počátku třicátých let dominovala v rámci německých stran v pražské komunální politice.²⁷⁸ Foehr byl od roku 1921 členem technické a stavební komise městské rady a v roce 1924 obdržel titul stavební rada.²⁷⁹ Od roku 1929 zastával funkci městského rady za Velkou Prahu a to až do roku 1938.²⁸⁰ V roce 1928 se spojila DDFP s aktivistickým křídlem *Deutschen Nationalpartei* a z nich se pak stala nová strana *Deutsches Arbeit und Wirtschaftsgemeinschaft (DAWG)*, která ještě několik let držela svou dominantní pozici na pražské scéně. Tato strana byla spojená přes osobu Franze Bachera s pražským deníkem *Bohemia*, kde Foehr rovněž publikoval.²⁸¹ Foehrovův stranický předchůdce Josef Eckstein byl proslulý svou kritikou primátora Karla Baxy. Z Foehrovy vlastní politické aktivity vyplývá, že nešel v jeho šlépějích, ale naopak upřednostňoval umírněný politický přístup. Soustředil se na konkrétní praktické oblasti jako byl stav chodníků, volné vstupy na plavání pro žáky, zřízení kuřáckých vagónů v tramvajích, ad. Jedno z mála národně politických rozhodnutí, na kterém Foehr participoval, bylo zřízení *Umělecké ceny města Prahy pro německou menšinu*. Problematické momenty ve Foehrově politické činnosti přišly spolu s hospodářskou krizí. Ta se sice v Praze dramaticky neprojevila, ale v jejím důsledku migrovalo do hlavního města mnoho sudetských Němců, kteří vyžadovali nové radikální hodnoty. Se vzrůstajícím antisemitismem a nacionalismem původní pražští němečtí liberálové, ke kterým patřil i Foehr, nesouhlasili. V mnohém už bylo však pozdě. DAWG pod vedením Foehra byla pro nacionály moc liberální a intelektuální, ale z pohledu pražských liberálů naopak vnímaná jako pro-sudetoněmecké uskupení. Po dobu Foehrova působení byla strana finančně podporovaná židovskými podnikatelskými kruhy, se kterými tudíž udržovala dobré vztahy. Se vzrůstajícím napětím byla politická situace pro Foehra nejspíš neudržitelná a po volbách v roce 1938 z komunální politiky odešel.²⁸² Po Mnichovu utekl do Karlových Varů, odkud se ještě vrátil na krátký čas do Prahy kvůli poslednímu projektu *Malého Berlína*. Adolf Foehr zemřel 7.10.1943 v Bohnicích na krvácení do mozku a srdeční slabost.²⁸³

²⁷⁶ Adam, 2010.

²⁷⁷ http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943, vyhledáno 26.1.2020.

²⁷⁸ Adam, 2010.

²⁷⁹

https://www.biographien.ac.at/oebf/oebf/F/Foehr_Adolf_1880_1943.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=foehr, vyhledáno 30.1.2020.

²⁸⁰ Adam, 2010.

²⁸¹ Kromě deníku *Bohemia* najdeme mnohé Foehrovy články, včetně publikace některých jeho novostaveb např. paláce Philips, v liberálním *Prager Tagblattu*.

²⁸² Adam, 2010.

²⁸³ NA, PPŘ, sign. 42/ F-25/84, kart. 713, Schreiben den Begrebnisanstalt der Hauptstadt Prag, 9.10.1943.

Na příkladu Adolfa Foehra jsem sledovala postavení úspěšného německého architekta, téměř celoživotně působícího v Praze, který užíval významné konexe s předními německými a rakouskými investory, ale zároveň se snažil ve své politické dráze smířlivě vycházet s českou radnicí. Za neméně zajímavý považuji i jeho tvůrčí vývoj a spektrum potenciálních vzorů v jeho architektuře.

3. Případová studie – Friedrich/ Fritz Lehmann

Český Němec ze Šluknova výrazně se etablující na pražské architektonické scéně.

Třetí případová studie Fritze Lehmana částečně doplní pomyslnou síť vztahů a vazeb na pražské architektonické scéně, především pak v německém kulturním okruhu německy mluvících architektů.

Fritz (Friedrich) Lehmann se narodil 18.7.1889 ve Šluknově v severních Čechách do katolické rodiny. Je to tedy případ architekta reprezentující českého Němce (alias Deutsch Böhmen). Studoval reálné gymnázium v Děčíně a následně v letech 1910–1914 navštěvoval Německou vysokou školu technickou v Praze (DTH).²⁸⁴ Po první světové válce pokračoval dva roky ve studiu na Technische Universität Wien (TU Wien).²⁸⁵ Druhou státní zkoušku vykonal na DTH v roce 1920, kde pak pokračoval jako asistent na katedře kreslení volnou rukou, ornamentálního kreslení a bytové architektury. V roce 1929 byl jmenován profesorem, v roce 1935 pak řádným profesorem.²⁸⁶ Okolnosti jeho jmenování do detailu sledovala a popsala Milena Josefovičová.²⁸⁷ Lehmann byl z více stran popisován jako ctižádostivá a zároveň rozporuplná osobnost. Zprvu pracoval na DTH jako asistent Franze Schwertnera. Po jeho smrti byl pověřen suplováním, ale nebyl již vyzván do výběrového řízení na nového vedoucího stolice, což se dle dobových zvyklostí očekávalo. Podle návrhu školní komise měl být v roce 1923 jmenován novým vedoucím na DTH vídeňský architekt Hanuš Döllgast, asistent Petera Behrense z vídeňské akademie umění. V pozadí výběrového řízení byl spor mezi vedením školy a zřizovatelem, tj. ministerstvem školství. Döllgast byl nakonec jmenován až v roce 1927, ale do Prahy z osobních důvodů nenastoupil. V dalším kole výběrového řízení se už Lehmannovi podařilo uspět. Z hlediska sledování vztahů mezi jednotlivými německy mluvícími architekty na nevelké pražské scéně, jejímž jedním z epicenter pro německý kulturní okruh byla právě DTH, má vypovídající hodnotu, kdo Lehmana podpořil a kdo byl naopak proti jeho jmenování.

²⁸⁴ Archiv ČVUT.

²⁸⁵ <https://pam.plzne.cz/architekt/22-fritz-lehmann>, vyhledáno 14.3.2020.

²⁸⁶ Fritz Lehmann, Bekenntnis zum Individuellen, in: *Horizont VI*, 1932, s. 579. –Milena Josefovičová, Pozapomenutý profesor Německé vysoké školy technické v Praze Fritz Lehmann, *Dějiny věd a techniky XXXIX*, 2006, s. 145–162, zde s. 151.

²⁸⁷ Josefovičová, 2011, s. 107–115.

Proti Lehmannovi stáli na DTH děkan Friedrich Kick²⁸⁸ a především pak Zdenko Kral²⁸⁹, který v období protektorátu s chutí napsal jistý druh vyzvaného udání, které okolnosti Lehmannova jmenování profesorem zpětně rekapituluje.²⁹⁰ Kral píše, že za Lehmana u prof. Payra tehdy orodovali vlivní přímluvci a to generální tajemník německého Svazu průmyslu dr. Kieslinger a sekční rada pražského památkového úřadu dr. Rudolf Hönigschmidt, kterého Lehmann uvádí již v roce 1919 ve své žádosti o stipendium v Německé společnosti věd a umění jako osobu, která se za něj zaručí.²⁹¹ Sám Lehmann prý jako jeden z argumentů pro své zvolení do čela stolice uváděl, že by volná katedra měla připadnout sudetskému Němci. Kral dokonce píše, že společně s Payrem a Kickem vyvolali vyšetřování Lehmannových morálních kvalit, které ale skončilo do ztracena. Nutno podotknout, že Lehmann byl už v té době, tj. ve dvacátých letech, poměrně velmi úspěšný architekt s vlastní kanceláří, vlivnými kontakty a také publikačně činný. To mohlo u jeho kolegů způsobit závist a jistou nevraživost. Několika zmínkami se k tomu vyjadřuje i Hildebrand a to v souvislosti právě s Lehmannovým jmenováním profesorem, které Jarayovi přišlo nespravedlivé.²⁹² *„Důsledek nepřátelství a očerňování ze strany kolegů se projevil zanedlouho. V říjnu 1939 se Lehmannovo jméno objevilo na seznamu profesorů a docentů německých vysokých škol v Praze, které župní vedoucí NS Svazu docentů K. Bernhauer nedoporučoval státnímu sekretáři K. H. Frankovi navrhopat k převzetí do říšské služby.“*²⁹³

²⁸⁸ **Friedrich Kick** (nar. 1867 v Praze) byl rovněž německy mluvící architekt, kterého řádím do německého kulturního okruhu. Je o generaci starší než Lehmann. Studoval na pražské a mnichovské technice a po ukončení těchto škol navštěvoval mistrovský kurz ve speciální škole architektury na vídeňské akademii výtvarných umění. Získal Hansenovu cenu. Od školního roku 1896/1897 působil na DTH jako asistent a v roce 1903 získal titul privátního docenta. Jeho další profesní kvality stvrzují četné přednášky, které suploval, architektonické realizace i mnohé studijní cesty (Itálie, Sicílie, Švýcarsko, Francie, Anglie, Belgie a Německo). Od roku 1930 zastával funkci děkana.

²⁸⁹ Rakouský architekt **Zdenko Kral** (nar. 1877 ve Vídni) absolvoval TU Wien ve stejném roce jako Karl Jaray. Je dost pravděpodobné, že měl ve Vídni stále mnoho přátelských i profesních kontaktů. Ve třicátých letech byl rektorem DTH v Praze. Jeho pražská realizace je Kolej německých studentů (Praha 7 - Holešovice, čp. 1430, Strojnická 7) z roku 1928. Bývalý děkan a 1926/27 rektor, velmi kontroverzní osobnost. Do Prahy přišel až v roce 1920. Od roku 1925 byl členem DNSAP, za kterou zasedl v roce 1927 do pražské městské rady. Na začátku okupace měl problémy s převzetím do říšské služby – jeho případ byl 1942–43 vyřešen penzionováním. Na jedné straně patřil k alte Kämpfer s uznávanými zásluhami, na straně druhé byl v letech 1934–1937 členem společenství podobném zednářské lóži Odd Fellow Fides Nr. 14 (I. O. O. F. – Nezávislý řád podivných bratří), v důsledku čehož nebyl přijat do NSDAP. Svědectvím proti Lehmannovi možná chránil sám sebe. BA Berlin, fond R 31, sign. 585 a fond BDC, sign. PK-G 0218, in: Josefovičová, 2011, s. 110.

²⁹⁰ Fond R 31 (kurátor německých vysokých škol v Praze) ve Spolkovém archivu (BA) v Berlíně. Nachází se v osobním spisu F. Lehmana – sign. 597. In: Josefovičová, 2011, s. 109.

²⁹¹ Složka F. Lehmana, fond "Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen", Archiv Masarykova ústavu AV ČR.

²⁹² Hildebrand, AzW, s. 245.

²⁹³ Josefovičová, 2011, s. 112.

Lehmann svou architektonickou kariéru začínal v projekčních kancelářích u Karla Jaraye²⁹⁴ a Arthura Payra, se kterými později neměl dobré vztahy.²⁹⁵ Mezi lety 1927-1928 vstoupil do zednářské lóže *Adoniram zum Weltkugel*.²⁹⁶ Členy zednářských lóží byli i bohatí průmyslníci a další vysoce postavení lidé. Lehmann se tak pravděpodobně seznámil s komerčním radou Rudolfem Winternitzem z *Riunione Adriatica di Sicurta* a s dalšími členy, kteří měli napojení na *Böhmische Escompte Bank* a *Assicurazioni Generali*.²⁹⁷ Lehmann později v období protektorátu ve výše zmíněném procesu, který ohrožoval jeho další fungování na škole, obhajoval své členství v lóži tím, že v Praze dvacátých a třicátých let byly specifické politické a akademické poměry, ve kterých se takovým kontaktům dalo jen stěží vyhnout.²⁹⁸ Zdůrazňoval, že veškeré kontakty byly pouze pracovní, osobním se vyhýbal.²⁹⁹ Velmi obdobnou výpověď nalezneme i v citovaných Hildebrandových pamětech, kde se architekt takto vyjadřuje o čistě pracovním vztahu ke svému židovskému kolegovi Karlu Jarayovi. Domnívám se, že prameny z protektorátního období mezi lety 1939-1945, tj. z doby, ze které pochází i tyto, je potřeba velmi obezřetně posuzovat. Není hlavním cílem této práce hodnotit, který z architektů kdy sympatizoval se kterou zájmovou či politickou skupinou, byť v případě členství v NSDAP a případné kolaborace s nacistickým režimem je to nanejvýš ožehavé téma, ale i z parciálně dochovaných zdrojů můžeme sledovat jisté vzorce. Zcela zásadní pro německojazyčné prostředí se zdají být osobní kontakty s německými průmyslníky, kteří byli ze značné části Židé. Lehmannovo konstatování, že vstoupil do zednářské lóže ze zřejmých důvodů by mohlo mít svůj racionální základ. Pro nežidovského architekta to mohla skutečně být jedna z nejsnazších cest, jak se dostat ke vlivným kontaktům, které např. již zmíněný Karl Jaray měl jaksi přirozeně. I Adolf Foehr byl např. členem německojazyčného uskupení *Schlaraffia*.³⁰⁰

²⁹⁴ Karl Jaray odešel v roce 1927 zpět do Vídně, údajně kvůli antisemitským náladám na DTH a celkové nepříznivé situaci v Praze pro německy mluvícího a zcela německy orientovaného architekta. Lehmannovi tedy nijak neškodil, ale např. v zakázce pro Eskomptní banku si byli soky. Viz Hildebrand, AzW.

²⁹⁵ Josefovičová, 2006, s. 146.

²⁹⁶ Německá Veliká Lóže „*Lessing zu den drei Ringen*“ se sídlem v Praze byla založena v roce 1920. Pod ní pracovalo pět pražských německých lóží: *Hiram zu den drei Sternen*, *Harmonie*, *Freilicht zur Eintracht*, *Adoniram zur Weltkugel*, *Wahrheit und Einigkeit zu drei gekrönten Säulen*. Emanuel Lešehrad, *Stručné dějiny svobodného zednářství v našich zemích*, Praha 1937, s. 96. In:

https://www.academia.edu/35391867/Stručné_dějiny_svobodného_zednářství%C3%AD_v_čechách, vyhledáno 15.3.2020.

²⁹⁷ Josefovičová, 2006, s. 152.

²⁹⁸ Seznam členů jednotlivých lóží, včetně Lehmannova členství, v jednotlivých ročenkách. Pro rok 1932 in: *Jahrbuch [der] Freimaurer grossloge "Lessing zu den drei Ringen" in der Tschechoslowakischen Republik und die ihr unterstehenden Bundeslogen und Kränzchen*, Praha 1932, s. 117. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:28aa63f0-b732-11e3-87a3-001018b5eb5c>

²⁹⁹ Josefovičová, 2006.

³⁰⁰ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Schlaraffia>, vyhledáno 15.3.2020.

Další věc, která byla Lehmannovi v období protektorátu vytýkána, byla spolupráce s „židovským“ liberálním tiskem *Prager Tagblatt*. Lehmann jako jeden z mála německy mluvících architektů v Praze psal články a kritiky výtvarného umění a architektury. V tomto ohledu Lehmannův případ poskytuje svědectví o dobových poměrech mezi česky a německy mluvícími architekty (resp. mezi německým kulturním okruhem architektů). Pravděpodobně nejostřejší výměna názorů probíhala v prvních letech ČSR a to mezi Lehmannem a Bohumilem Hübschmanem. Lehmann v roce 1925 kritizoval na stránkách *Prager Tagblattu* protekcionářský způsob vypisování a hodnocení architektonických soutěží, konkrétně na *Poštovní šekový úřad* v Praze. Hned v úvodu svého článku uvedl: „*Wir haben mehrfach in früheren Jahren in ähnlichem Sinne gegen die unhaltbaren Zustände im hiesigen Wettbewerbeswesen polemisiert, mehrfach verlangt, daß so großen öffentlichen Bauaufgaben neutrale, angesehene Fachmänner des Auslands zugezogen werden. Unsere Stimme blieb unberücksichtigt...*“.³⁰¹ Použitím výrazu „my“ pravděpodobně myslí německy mluvící architekty. Dále zdůrazňuje jednostranné zadávání především veřejných a státních zakázek. Při té příležitosti také neopomenul se kriticky vyjádřit k českému národnímu slohu.³⁰² Roithův a Roškotův vítězný návrh například označil za kýč, kritizoval značné přejímání zahraničních vzorů českými architekty a neúměrné upřednostňování stylové otázky nad funkčním a půdorysným řešením konkrétních úloh. Na Lehmannův článek reagoval v časopise *Styl* Bohumil Hübschmann (od roku 1945 Hypšman) velmi emocionálně.³⁰³ Hübschmann Lehmannův text volně přeložil a doplnil ho ještě provokativnějšími vlastními komentáři. Lehmannovu kritiku považuje za nepoctivou, psanou s cílem, aby si Lehmann „*vyžil svůj nacionální vztek*“.³⁰⁴ V tomto případě je zajímavé i pozorování cirkulace myšlenek a slov, především pak jejich překládání z jednoho jazyka do druhého. *Prager Tagblatt* byl deníkem i s početným českým čtenářstvem a Hübschmann jistě vládnul plyně oběma jazyky. Na druhé straně rozhodně ne všichni čeští architekti byli stejně dobře jazykově vybavení a Lehmannův článek ve švabachu si pravděpodobně ani v originále nepřečetli.³⁰⁵ To, že se názory obou táborů nemohly potkat na platformě jedné úrovně (je rozdíl mezi deníkem a odborným časopisem), v krajním případě jednoho periodika a to, že svévolné překlady ještě napomáhaly umělému zvyšování vzájemného antagonismu, shledávám jako pro Prahu charakteristické a zároveň problematické. Lehmann často ve svých článcích o architektuře vyzdvihoval osobnost Josefa Záscheho a kritizoval to, jak byl v meziválečné době opomíjený.³⁰⁶ Kromě komentářů k architektonickému dění sledoval Lehmann také výtvarnou scénu a na stránkách *Prager Tagblattu* publikoval své recenze výstav povětšinou německojazyčných umělců (umělecké

³⁰¹ Fritz Lehmann, Der Wettbewerb um das Postcheckamt, *Prager Tagblatt*, 1925, č. 52, 3.3., s. 3.

³⁰² Ibidem.

³⁰³ Hübschmann, 1924/1925, s. 205–6.

³⁰⁴ Ibidem 206.

³⁰⁵ Např. v Honzíkových vzpomínkách najdeme zmínku o jejich úrovni znalosti němčiny, kterou se naučili v zákopech První světové války. In: Honzík, 1963, s. 169–170.

³⁰⁶ Např. Fritz Lehmann: Josef Zásche, *Prager Tagblatt*, 22.5.1932, s. 6.

skupiny *Die Pilger* a *Prager Secession*).³⁰⁷ Se skupinou *Die Pilger* dokonce vystavoval své architektonické studie.³⁰⁸ Propojenost či členství německy mluvících architektů v uměleckých spolcích bylo v Praze, na rozdíl od Bratislavy, poměrně vzácné.

Nejucelenější Lehmannův názor na architekturu se nachází v odborném časopise *Horizont*³⁰⁹ z roku 1932, který je z velké části věnován jeho dílu. Brněnská revue se zprvu zaměřovala na avantgardní architekturu a úzce spolupracovala s brněnským Devětsilem, v roce 1929 prošla krizí a poslední ročníky stavěla na monografických číslech.³¹⁰ Obzvláště úplně poslední ročník, tj. 1932 za který plně zodpovídal Václav Roštlapil, byl výjimečný a byl to dost možná i důvod, proč se na stránky Horizontu mohl dostat Fritz Lehmann. Kromě Lehmannova článku se v čísle nachází ještě Oudův příspěvek „*Prizpůsobeno okolí*“, který je otištěn jak v originále (němčině), tak v Roštlapilově českém překladu. Lehmannův příspěvek je pouze v němčině. Pro téma předkládané práce je přirozeně zajímavé si položit otázku, proč tomu tak bylo. Komu byl časopis v roce 1932 primárně určen? Brněnská redakce více sledovala dění v Bratislavě a přirozeně v Brně, které byly národnostně vyváženější než Praha. Jistě se tedy dostal do rukou bilingvním a německy mluvícím architektům z těchto národnostně smíšených zón a zároveň vzhledem ke svému původnímu avantgardnímu východisku cílil i na české čtenáře. Ovšem pro české čtenáře Lehmannův článek nepřekládali – opět se dostávám do roviny spekulace, ale lze předpokládat, že redakce (tj. Roštlapil) usoudila, že o Lehmannův text nebude v česko-jazyčné čtenářské obci dostatečný zájem.

Lehmann ve vlastním článku „*Bekanntnis zum Individuellen*“ shrnuje svůj názor na soudobou architekturu.³¹¹ Svým kritickým hodnocením jednostrannosti čistě puristické či „přísně funkcionalistické“ architektury navazuje na sérii v podobném duchu se nesoucích článků publikovaných po roce 1928 v *Horizontu*.³¹² Lehmann v úvodu článku vyjmenovává celou šíři soudobých přístupů k architektuře a opět neopomene podotknout, že „...*programmatisch hinreichende kubische Architektur, die als praktisches Bauen im höchsten*

³⁰⁷ Např. F. L. [Fritz LEHMANN], „Pilger“-Ausstellung Rudolphinum, *Prager Tagblatt* XXXIV, 11. 2. 1923. – Idem: Die Pilger, *Prager Tagblatt* XLV, 25. 12. 1920, s. 9. – Idem: Maxim Kopf – Th. Th. Heine. Rudolphinum=Ausstellung, *Prager Tagblatt* XCVI, 29. 4. 1923, s. 9. – Ad.

³⁰⁸ Habán, 2012, s. 64.

³⁰⁹ *Horizont* vycházel mezi lety 1927 až 1932 v Brně. Časopis byl zaměřen primárně na architekturu, pak na výtvarné umění a divadlo. Směřování Horizontu bylo úzce spjato s brněnským Devětsilem. Jedním z iniciátorů a v prvních letech vůdčí osobností byl architekt Jiří Kroha. Druhým významným architektem v redakci byl Václav Roštlapil, který poslední ročník redigoval téměř sám. In: Bronislava Gabrielová – Bohumil Marčák, *Kapitoly z dějin brněnských časopisů*, Brno 1999, s. 49.

³¹⁰ Analýza revue Horizont in: Eliška Plotěná, *Uměnovědná tematika v revue Horizont v letech 1927–1932* (bakalářská práce), FF MU, Brno 2010.

https://is.muni.cz/th/261347/ff_b/Umenovedna_tematika_v_revue_Horizont.pdf, vyhledáno 16.3.2020.

³¹¹ Lehmann, 1932, s. 576–606 (včetně obrázků).

³¹² Např. články od historika umění Eugena Dostála, in: Eugen Dostál, Mé credo o moderní architektuře!, *Horizont* II, 1928, s. 153.

*Maße dilettantisch ist.*³¹³ Upozorňuje na to, že pro různé typy, účely a umístění staveb se hodí jiné formální pojetí architektury. „Wenn man mich also fragt, was ich von der Architekturform erwarte, so antworte ich bedenkenlos: Die Erkenntnis der formalen Relativität. Ganz banal gesprochen: Daß sich die Architekten des Wortes bewußt werden „Eines schickt sich nicht für alle“, daß sie wie die alten Meister Rücksicht auf die Aufgabe, auf die Umgebung, auf den Bauherrn nehmen und nicht der Meinung sind, daß die Zeit allein Interesse am Ingenieurmäßigen hat.“ Argumentuje tím, že specifikum Evropy je právě v její kulturní rozmanitosti. Racionalistickou, konstruktivistickou architekturu vidí jako skutečné východisko pro řešení sociálních problémů doby, ale nikoliv jako jediné architektonické dogma, natož jako uměleckou doktrínu. „Es ist doch ganz klar, daß in sozialistisch geleiteten Städten anderes Bauen richtig ist als in Luxuskurorten. Wie kann ich denn die eine Architekturform als die einzig richtige dekretieren?... Ich habe Respekt vor dem Konstruktivisten, dessen Form sich mit seinem Menschentum deckt, der allen Stil, alle Ästhetik, alle Tradition für Parasitentum erklärt, solange nicht die nackte Existenz des Mitmenschen gesichert ist. Der im Herzen glaubt, daß das Fließband, die Kollektive die Zukunft der Menschen gestaltet. Aber ich kann ihn nicht achten, wenn er aus einem Formsymbol einen Eintagsreiz für satte reiche Leute macht. Und ich kann nicht glauben, daß seine Ingenieursleistung irgend etwas mit dem künstlerischen Problem zu tun hat.“³¹⁴ V dobové diskuzi byla otázka stylu velkým tématem a Lehmannovy výtky směřovaly jednak k přísnému pojetí architektury jako stroje na bydlení, se kterým se rozcházela i značná část avantgardních architektů (např. tzv. emocionální funkcionalismus) a jednak to byla kritika puristické a funkcionalistické architektury jakožto módní vlny. Na rozdíl od emocionálních funkcionalistů, mezi které patřili i německy mluvící architekti z okruhu na pomezí česko-německého kulturního prostředí, inklinovalo Lehmannovo umělecké cítění k tradičnějším formám. U pražského okruhu německy mluvících architektů německého kulturního prostředí se jeví jako charakteristické zdůrazňování funkčnosti a racionality architektury nikoliv formou, ale půdorysem a použitými technologiemi (viz Hildebrandův Technický organismus stavby). V tomto ohledu mají blízko ke Stuttgartské škole a mnichovským realizacím Theodora Fischera. Jako závažné považují Lehmannovy výtky na módnost tehdejšího mezinárodního stylu. Třetí vrstva této práce ukazuje mezinárodní kontext, ze kterého mimo jiné vyplývá zásadní rozdílnost vztahu mezi architekturou (a jejím stylem) a konkrétními socio-ekonomicko-politickými podmínkami ve vybraných městech. V Praze byla otázka sociální výstavby sice architektky velmi diskutovaná, ale v porovnání s městy jako Vídeň či Frankfurt její realizování bylo velmi zlomkovité. A to obzvláště platí pro německy mluvící architektky, kteří se vzhledem ke své pozici veřejných podniků téměř neúčastnili. Převážná většina jejich bytových realizací v Praze byla pro střední či vyšší střední třídu a pro soukromou movitou klientelu. I to je třeba vzít v potaz při snaze porozumět Lehmannovým názorům.

³¹³ Lehmann, 1932, s. 579.

³¹⁴ Ukázkou přizpůsobení formy architektury danému zadání a místu může být Lehmannův rodinný dům v dělnické kolonii v Lukavci.

Z Lehmannových realizací se detailněji zaměřím na dvě zásadní – přestavbu *Deutsches Haus* (1933-1934) a paláce pro společnost *Adriatica di Sicurtá* (1928-1932). *Německý dům* (*Deutsches Haus*, dnešní *Slovanský dům*) Na Příkopěch nazývá Erwin Belani dokonce pražskou radnicí Němců.³¹⁵ Snahy o vybudování nových reprezentačních prostor *Německého kasina* se datují již do roku 1896, kdy byla vypsána první soutěž na projekt spolkového domu.³¹⁶ Dalším projektem po zakoupení domu U tří jezdců byl pověřen Josef Zasche (1907-1908). V archivním fondu Josefa Zacheho najdeme zmínky o tom, jak bylo obtížné na pražském magistrátu docílit stavebního povolení, obzvláště pro tak významné stavby pro německou kulturní obec. To z druhé strany potvrzuje i Belaniho článek o *Německém domě* v *Moderne Bauformen*, kdy si autor stýská po tom, že Lehmannova zdařilá architektura musí být schována ve dvoře a že magistrát předem určil tak přísné konkrétní podmínky stavby a architektovi zbyl jen nepatrný prostor pro vlastní vyjádření. Oceňuje, že architekt rozumí racionálnímu půdorysu a konstrukci.³¹⁷ Lehmannova považuje v Praze za pokračovatele stylu Zacheho, kterého si cení. K účelové estetice a funkčnosti architektury se zde ještě přidalo množství tradičních a formu- zdůrazňujících jednotlivostí. Belani použití tradičních prvků v moderní architektuře obhájí např. Loosovým domem na *Michaelplatzu* ve Vídni a Lehmannovu architekturu tak staví do této linie. „*Im Verhältnis zum Ganzen ist auch im Deutschen Haus der Anteil der traditionellen Form nicht größer als dort (míněno u Loose). ...im „Deutschen Haus“ ist die Haut der Betonfachwerkkonstruktion statt aus Marmor oder Klinker in der uralten Prager Art des „Hackelsteinmauerwerks“ aus Plänerkalk gebildet.*“. Argumentaci Loosem si autor článku vybral pravděpodobně proto, že Loos byl jako jeden z mála rakouských architektů přijímán a uznáván i českými odbornými kruhy.

Lehmannova architektura se vyznačuje jistou robustností, racionalitou a již zmíněným použitím klasicizujících prvků jako jsou různě profilované římsy, sloupy ad. S oblibou pracuje s kamenným zdivem a kombinací různých materiálů, což vidíme především v interiérech. Ukázkou určitého minimalismu v použití různých druhů materiálů představuje přestavba Lehmannova vlastního domu na Praze 7. Typická je umírněnost či střídmost v proporcích a tvaru, kterou Lehmann spojuje s funkčností stavby a mohli bychom ji snad označit jako snahu po poctivosti architektury. Zdobnost se často projevuje v detailu jako je zábradlí, osvětlení či vybavení interiéru. Monumentálního dojmu Lehmann dosahuje hmotovou akcentací často např. nárožím či věží v kombinaci s vertikálními prvky (např. lizénové rámce či okna) a použitím pocitově těžkého materiálu.

Při sledování Lehmannových interiérů navržených pro *Německý dům* se mi vybavila paralela s prací Josipa Plečnika či dokonce s českým národním slohem, který byl Lehmannem často kritizován: „...*Man strich die Häuser dreifärbig an, befleckte sie mit hilflosen Dreiecks und Kreisornamenten, man ging meterweis mit Profilen aus der Fläche heraus...*“.³¹⁸ Při trochu

³¹⁵ Erwin Belani, Ein Deutsches Haus in Prag, *Moderne Bauformen* XXXIV, 1935, s. 225–244.

³¹⁶ Více k této problematice in: Vybíral, 2003, s. 320.

³¹⁷ Belani, 1935, s. 226.

³¹⁸ Lehmann, 1925.

odvážném srovnání interiéru *Německého domu* a *pardubického krematoria* od Pavla Janáka najdeme celou řadu formálně podobných prvků (např. pseudo-cihlové obklady, ochoz s dřevěným zábradlím, plasticky ztvárněné prvky, zdobně navržená svítidla ad.), ale celkový výraz je radikálně jiný. Po této vizuální komparaci lze snad lépe porozumět Lehmannovým kritickým výtkám na adresu českých architektů propagující národní sloh.

Lehmannovi se podařilo získat tři velmi prestižní zakázky na stavby paláců pro pojišťovnu *Riunione Adriatica di Sicurtá* a to v Praze, Ústí n. Labem a Plzni. V roce 1928 oslovila pojišťovna Kamila Roškota, aby pro Prahu navrhl druhý palác, *Adria II*, hned naproti budově od Janáka a Zascheho. Vedení instituce si přálo, aby objekt měl hodinovou věž, s čímž však architekt nesouhlasil, a tak stavbu roku 1931 dokončil v poněkud pozměněné podobě Fritz Lehmann.³¹⁹ U pražské *Adrie II* se dochoval i projekt od již zmíněného Adolfa Foehra. Byť stavby vznikly v poměrně krátkém rozmezí čtyř let, každá je postavena v jiném stylu. To víceméně potvrzuje Lehmannovu tezi o architektonické formě citovanou výše, kdy architekt volí formu a styl dle konkrétních okolností. Plzeňská pobočka (1930-1932) je ve funkcionalistickém stylu pro Lehmana poněkud netypickém. Z Lehmannovy inklinace k vertikalitě vybočuje i od realizace dosti odlišný návrh budovy, kterému dominují výrazné horizontální linie. Naopak nejranější ústecká *Adria* (1928-1929) má výrazně expresionistický charakter s tmavým cihlovým zdivem, kterým silně odkazuje k hamburské modernistické architektuře (např. *Chilehaus*). Z Lehmannových pražských realizací jsem vybrala ještě několik významnějších, které potvrzují výše popsané charakteristiky Lehmannovy architektury.

Z dochovaných pramenů o Lehmannově životě lze usuzovat, že byl schopný se rychle přizpůsobit konkrétní, byť obtížné, situaci. Jak jsem naznačila v této studii – ve dvacátých a třicátých letech se dokázal prosadit jako německy mluvící a kulturně německy orientovaný architekt v meziválečné Praze. Získal mnohé důležité zakázky, a nakonec se prosadil i na německé technice (DTH). Ve svých názorech byl konsistentní, ale nikoliv radikálně zatvrzelý či rigidní. Vytvářel jednu z mála jasně (i verbálně) formulovaných opozic vůči československé architektuře, a to nejen avantgardní. S nástupem nacistického režimu v protektorátní Praze měl opět potíže, ale i ty nakonec dokázal nějak ustát.³²⁰ V Praze žil a na DTH učil až do roku 1945. Pak dle svědectví bez vyhoštění odešel do Vídně, kde dostal nabídku přednášet na TU Wien.³²¹ Ještě v roce 1947 žádal Lehmann o udělení vstupního víza do ČSR, ale nebylo mu vyhověno. Na začátku roku 1948 žádala o vízum pro Lehmana ještě jeho česká žena, ale rovněž ji nebylo vyhověno. Lehmann tedy v závěru svého života zůstal ve Vídni, kde se stal profesorem na TU Wien a architektonicky se podílel na poválečné obnově Vídně.³²² Mezi jeho vídeňské realizace patří *Roter-Berg-Siedlung*, budova *Volkschule* a podílel se rovněž na rekonstrukci vídeňské státní opery. Zemřel v roce 1957.

³¹⁹ <https://pam.plzne.cz/objekt/c1-114-obytny-a-obchodni-dum-pojistovny-riunione-adriatica-di-sicurta-v-terstu#!prettyPhoto>, vyhledáno 17.3.2020.

³²⁰ Detailněji viz M. Josefovičová a M. Hořejš.

³²¹ Josefovičová, 2006, s. 161.

³²² Ibidem.

61. *Deutsches Haus (Německý dům)*, Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933–1934. In: Belani 1935.

62. *Obchodní dům Goldman a Salatsch*, Adolf Loos, Michaelplatz 3, Vídeň, 1910–1911. In: https://www.bildindex.de/document/obj20824663?medium=fmla1803_36a.

63. *Deutsches Haus (Německý dům)*, Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933–1934. In: Belani 1935.

64. *Deutsches Haus (Německý dům)*, Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933–1934. In: Belani 1935.

65. Obřadní síň krematoria, Pavel Janák, Pod Břízkami 990, Pardubice, 1923. Foto: LK.

66. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935.

67. Sloupová síň Pražského hradu, Josip Plečnik, Pražský hrad, Praha, 1927–1930. In: https://cs.wikipedia.org/wiki/Jože_Plečnik#/media/Soubor:Prague_Castle_Plecnik_Peristyle.jpg.

68. *Deutsches Haus (Německý dům)*, Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933–1934. In: *Belani* 1935.

69. *Deutsches Haus (Německý dům)*, Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933–1934. Foto: LK.

70. *Deutsches Haus (Německý dům)*, Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933–1934. In: Belani 1935.

71. *Rodinné domy dělnické kolonie*, Fritz Lehmann, Lukavec v Čechách, 1928–1929. In: Horozint 1932.

72. Detail přestavby domu "U Zlatého okouna", Fritz Lehmann, Provaznická 9, Praha-Staré Město, 1937–38. Foto: LK.

73. Projekt paláce Riunione adriatica di sicurtà, Fritz Lehmann, Klatovská třída 114/1, Plzeň, 1930–1932. In: Horizont 1932, č. 35–36 s. 596.

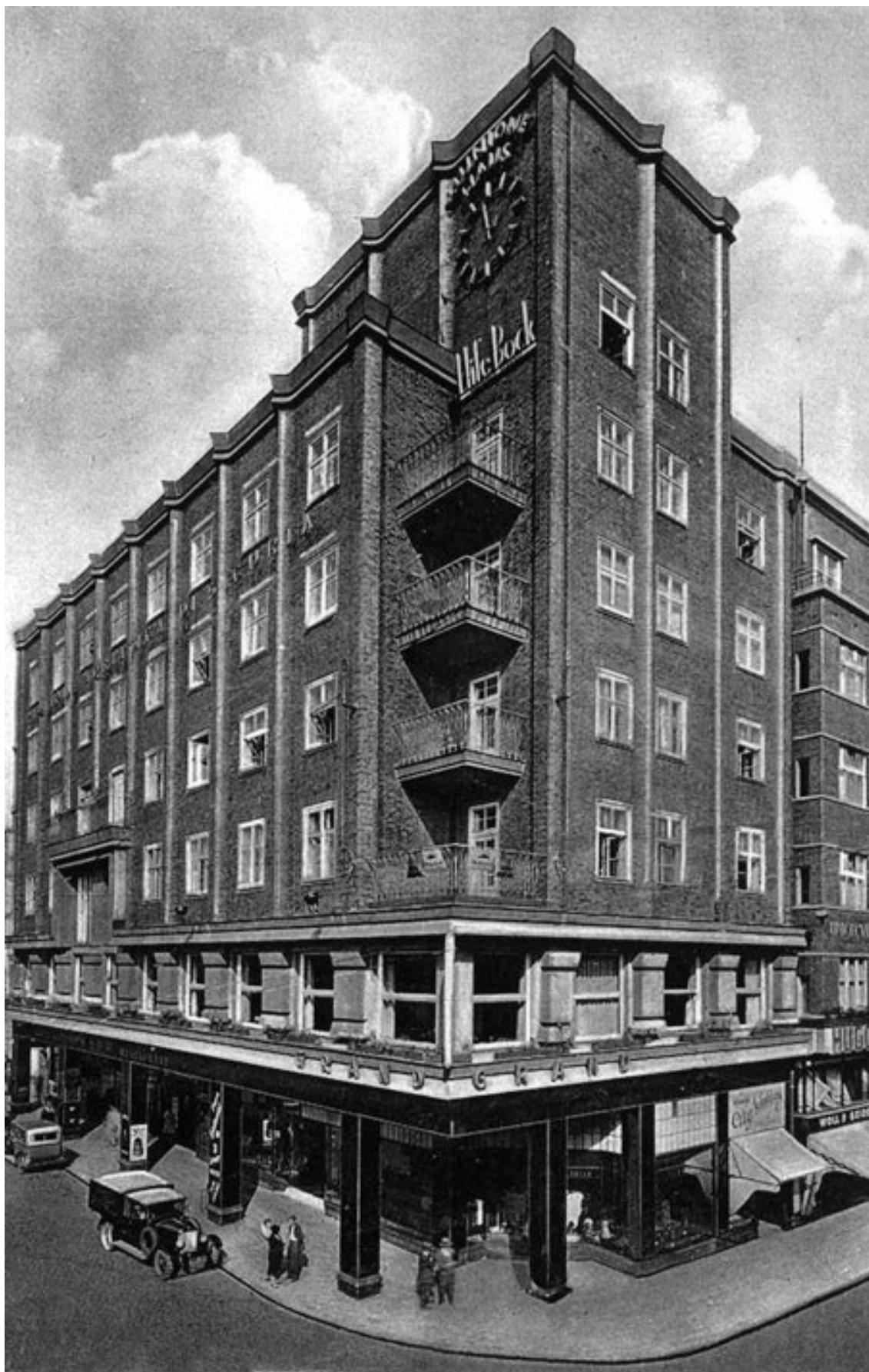
74. Palác Riunione adriatica di sicurtá, Fritz Lehmann, Klatovská třída 114/1, Plzeň, 1930–1932. In: Archiv města Plzně: Fond František Holcbechr (karton LP 524). i. č. 442, KB 3509.

75. Projekt paláce Riunione adriatica di sicurtá, Adolf Foehr, Jungmannova 34, Praha, před 1928. In: Adolf Foehr, Neues Bauten und Entwürfe 1928.

76. Palác Adriatická di Sicurtá, Fritz Lehmann, Jugmannova 34, Praha, 1930–1932. Foto: LK.

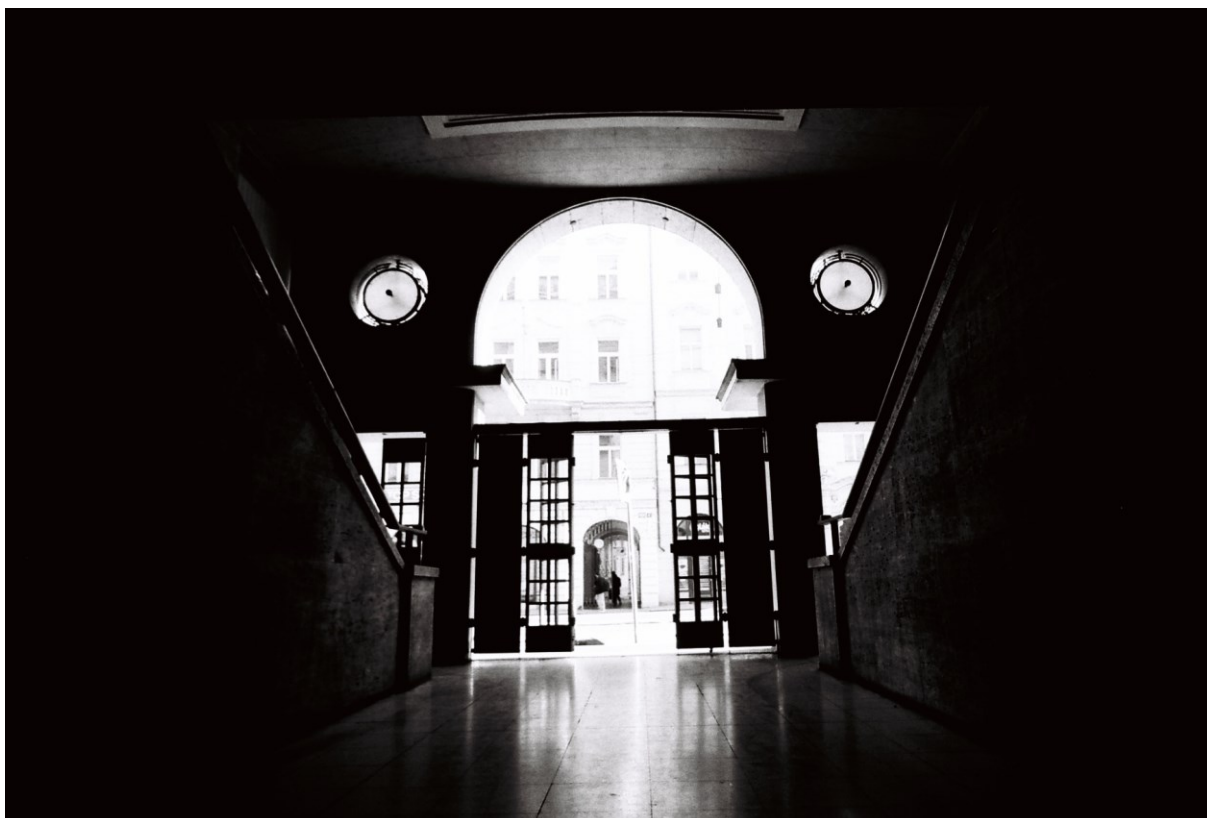
77. Palác Adriatická di Sicurtá, Fritz Lehmann, Velká hradební 2, Ústí nad Labem, 1928–1929.
In: Horizont 1932.

78. Chile Haus, Fritz Höger, Fischertwiete 2A, Hamburg, 1922–1924. Foto: LK.

79. Vlastní dům Lehmannů, Fritz Lehmann, Skalecká 15, Praha-Holešovice, 1936. Foto: LK.

80.-81. Administrativní palác pojišťovny Victoria, Fritz Lehmann, Revoluční 5, Praha-Staré Město, 1936–37. Foto: LK.

82. Soubor nájemních domů, Fritz Lehmann, Nábřeží Ludvíka Svobody, Praha-Nové Město, 1936–38. Foto: LK.

83. Soubor nájemních domů, Fritz Lehmann, Nábřeží Ludvíka Svobody, Praha-Nové Město, 1936–38. Foto: LK

84. - 85. Soubor nájemních domů, Fritz Lehmann, Nábřeží Ludvíka Svobody, Praha-Nové Město, 1936–38. Foto: LK.

Do druhého okruhu případových studií spadají architekti, jejichž působení a tvorba výrazněji rezonuje jak v německém, tak ale i v českém kulturním prostředí. Klíč pro přiřazení jednotlivých architektů ke kulturnímu prostředí zůstává pro oba okruhy přirozeně stejný. Nutno ovšem zdůraznit, že v této skupině mezi českým a německým se nachází z podstaty věci mnoho židovských architektů. Teoreticky by se dalo uvažovat ještě o samostatném židovském okruhu německy mluvících architektů.³²³ Podíváme-li se ale realisticky na národnostní, politickou a kulturní situaci v meziválečné Praze, přijde mi, že by bylo zjednodušující a zavádějící národnostně vyčleňovat židovské architekty. Jejich vliv a působení velmi výrazně prostupuje celé pražské německé kulturní prostředí a zároveň už od osmdesátých let 19. století existovalo v Čechách silné Čecho-židovské hnutí. Na druhé straně nám ale postoje a vývoj některých původem židovským architektů působících v Praze ukazují mnohovrstevnatost, komplikovanost a komplexnost dobové místní situace.

Většina architektů z okruhu mezi českým a německým prostředím byla bilingvních. U mnohých z nich (např. Rosenberg, Kohnovi, Mühlstein a Fürth) jsou prokazatelné vazby na české architekty a intelektuály (např. Josef Machar a Rudolf Wels). Architekti z tohoto okruhu spolupracovali i s českými architekty či stavebníky, publikovali i v českých periodicích (i když poměrně ojediněle), snažili se sebe-prezentovat jak pro německé, tak pro české vrstvy (např. dvojjazyčné vizitky), někteří z nich studovali na českých školách a svá inspirační východiska hledali i mimo německojazyčnou oblast, nejčastěji ve Francii či Holandsku. Styl tohoto okruhu architektů byl méně tradicionalisticky orientovaný, mnozí z nich jako Mühlstein a Fürth jsou řazeni mezi zastánce českého funkcionalismu.

Vzhledem k tomu, že v tomto okruhu na pomezí kulturních sfér se nachází mnoho výrazných a dosti odlišných autorů, uvedu zde tři případové studie, z nichž každou doložím na dvou konkrétních příkladech architektů. Jako příklady nám poslouží život a tvorba architektů *Erwina Katony a Bertholda Schwarze*, kteří patří mezi nejvýraznější německojazyčné architekty v meziválečné Praze a k nimž se podařilo nově dohledat potřebné základní biografické informace. Druhým případem budou architektonické dvojice *Mühlstein – Fürth* a bratři *Kohnové*, kteří byli významně integrováni do židovského prostředí. Jako poslední uvedu příklad architektů nejvíce inklinujících k českému prostředí, a to *Rudolfa Welse a Martina Reinerja*. Při výběru konkrétních architektů jsem opět vycházela z toho, jak důležitá, a to kvalitativně i kvantitativně, byla jejich činnost v Praze a pak jsem upřednostnila architekty, k nimž se podařilo dohledat dostatečné množství informací, které ale ještě nebyly uceleně publikovány. Kromě výše zmíněných architektů by do této skupiny patřili na příklad ještě: Eugen Rosenberg, Oskar a Elly Oehlerovi (činní hlavně na Moravě), Rudolf Weiser, Friedrich Ehrmann a okrajově

³²³ Příkladem takové úvahy je recentní habilitační práce Zuzany Güllendi-Cimprichové, která je zaměřená na židovské německy mluvící architekty v Československu. Zuzana Güllendi-Cimprichová, *Erfolgreiches Intermezzo. Die deutschsprachigen jüdischen Architekten in der Tschechoslowakei 1918–1938* (habilitační práce), Universität Bamberg, Bamberg 2019.

jako prostředník, který byl více kotven v německém prostředí Franz Hruschka.³²⁴ Analogicky k prvnímu uvedenému okruhu i zde není výčet architektů nijak konečný. Metodologicky práce předkládá případovými studiemi a dělením na dva rámcové okruhy strukturu, kterou je možné v budoucnu doplňovat a rozšiřovat.

1. Případová studie – Erwin (Ervín/Ervin) Katona a Berthold Schwarz

Umělecky výrazní architekti židovského původu emigrující do zahraničí.

Erwina Katonu a Bertholda Schwarze jsem zařadila do jedné případové studie, jelikož mají několik společných pojítek: oba byli Židé, oběma se podařilo emigrovat z ČSR na konci třicátých let, oba byli jako samostatní architekti v meziválečné Praze celkem úspěšní, o čemž svědčí i monografie jejich prací. Oba ve své tvorbě inklinovali k funkcionalismu či nějaké jeho fúzi. Díky dalším archivním rešerším se podařilo u obou architektů objevit alespoň část informací, které poslouží jako základní kameny do mozaiky sítě vztahů nejen na pražské architektonické scéně.

Jako prvního představím **Erwina (Ervína i Ervina) Katonu**. Katona se narodil 26.6.1903 v Uherském Brodě.³²⁵ Mezi lety 1921-1924 studoval architekturu na průmyslové škole v Děčíně-Podmoklech. Poté mezi lety 1924-1928 pracoval jako asistent E. Wuhrmanna a jako hlavní architekt ve firmě *Lamp a Fuchs*, obojí v Praze.³²⁶ V roce 1928 si založil svou vlastní architektonickou praxi, kterou v Praze vedl až do své emigrace do Anglie v roce 1939. Od roku 1940 až do 1947 pracoval jako designér, později jako architekt ve firmě *Orlit*, pro kterou navrhl speciální konstrukční systém zvaný „*The Orlit System*“. V roce 1944 složil zkoušky architektury v RIBA a žil v Londýně (28, Langford Court). Členem RIBA zůstal až do své smrti v roce 1980 (Londýn).³²⁷ Z dochovaných biografických informací neznáme mnoho, ale dosavadní publikované informace lze zpřesnit, respektive opravit především o následující údaje: Katona nepřišel do Prahy z Budapešti, ale z Děčína, a to až v roce 1924. Z jeho životopisu vyplývá, že nestudoval architekturu na vysoké škole v Praze, Brně, Vídni ani Budapešti. Vypadá to tedy, že

³²⁴ Základní dohledané informace k těmto architektům jsou publikovány v diplomové práci z roku 2014.

³²⁵ Poznámka v matrice: „*gehört nach Ungarn*“, in: židovská matrika, <http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=2951&reproId=133854>, vyhledáno 21.3.2020. Dosavadní publikované informace o životě Erwina Katony byly od historika umění Zdenka Lukeše a dále se setkáme s odkazem na Martina Halatu, který již mnoho let připravuje o architektovi monografickou publikaci. Po konzultaci s ním se mi nepodařilo zjistit žádné bližší informace ani archivní zdroj, ze kterého autor čerpá. Publikace by dle poslední informace měla vyjít v roce 2020.

³²⁶ Na konci dvacátých let ještě s firmou Lampl a Fuchs spolupracoval. In: Ester Havlová – Jindřich Noll – Jan E. Svoboda, *Praha 1919–1940, kapitoly o meziválečné architektuře*, Praha 2000.

³²⁷ Nomination Papers, RIBA, Londýn a informace z archivu RIBA.

Katona se stal tak prvotřídním architektem především díky prvním čtyřem letům své praxe v Praze. Ze zjištěných informací rovněž není bohužel zřejmé, jak a proč se dostal z Uherského Brodu do Děčína-Podmokel a odtud pak do Prahy.

Nicméně v Budapešti se mi podařilo dohledat Katonovu korespondenci s *Virgilem Bierbauerem*, maďarským architektem a vydavatelem avantgardního časopisu „*Ter es Forma*“.³²⁸ Z dopisů není zřejmé, odkud a odkdy se Bierbauer s Katonou znali. Ale přátelský tón dopisu napovídá, že byli dlouholetými přáteli. V prvním dochovaném dopisu z 8.10.1937 Katona posílá Bierbauerovi fotografie domu v Klimentské³²⁹ (fasády ad., půdorys nemá) a slibuje, že předal Bierbauerův dopis architektu Říhovi. V druhém dopise z 3.9.1938 se zmiňuje „*vor allem freute es mich, dass Dir die kleine Publikation gut gefallen hat*“.³³⁰ Pravděpodobně má na mysli svou právě vydanou monografii, kterou Bierbauerovi poslal. Dále děkuje za pozvání do Budapešti a vzpomíná na poslední milé setkání a na budapeštské přátele. Děkuje za pravidelné posílání Bierbauerova časopisu – „*...dass ich jede neue Nummer Deiner Zeitschrift mit Neugierde erwarte, da sie immer viel Interessantes enthält*“. Z této formulace není zcela zřejmé, zda byl Katona schopný maďarský časopis číst nebo zda ho zajímaly především fotografie současné maďarské architektury, ale vzhledem k zjištěné maďarské příslušnosti z matriky předpokládám, že maďarsky rozuměl, byť dopisy jsou psány v němčině. Časopis „*Ter es Forma*“ byl na rozdíl od některých bi- (a více) lingvních československých časopisů (*Forum*, *Byt a umění*, *Měsíc*) celý pouze v maďarštině. Bierbauer publikoval Katonovy pražské realizace v budapeštském periodiku, což je pro pražskou architekturu dosti výjimečné. Vedle Katony byla z Prahy publikována ještě budova Elektrických podniků od architektů Benše a Kříže na Praze 7.³³¹ Vybrány byly realizace, kde architekti použili keramický oblak, jelikož článek se věnoval právě tomuto materiálu.

³²⁸ Archiv Muzea Architektury Budapešť.

³²⁹ Klimentská 6, Praha 2, sídlo jeho kanceláře.

³³⁰ Dopis z 3.9.1938, Archiv Muzea Architektury Budapešť.

³³¹ *Ter es Forma* X, 1937, s. 292. – Katona in: ibidem, s. 293.

Bérház kaolinlapos homlokzatburkolattal Prágában
Tervezte: E. Katona

Ezek a lapok gazdag színskálában készülnek, sárgásfehér, sötét- és világoszöld, kék, sárga, valamint ibolya, vörösbarna, barnásfekete és

amint hogy a lapok teljesen fagyállóak is. Keménységük eléri az 1800 kg./cm² nyomással szembeni ellenállást is. E táblák elhelyezése oly módon történik, hogy a durva vakolatot gondosan lemosák, ezután mérnöki pontossággal kiegyenlítik a homlokzati felületet és annak két végén egy-egy lapot helyeznek el s egy arra feszített zsinór mentén történik a további elhelyezőmunka. Hogy a lapok minél jobban tapadjanak, hátsó felületükön 3 mm. széles és 1 mm. mély rovátkákkal készülnek. A hézagokat a ragasztóanyag lekötése után kikaparják és különleges habarccsal kikénik. Nagyobb épületmagasságoknál nem csak függőleges, hanem vízszintes kiterjedési hézagokat is alkalmaznak, a természetesen hálóban elhelyezett lapsorok között.

Hogy egy ilyen kerámiai homlokzat céljának megfelelően és azzal művészi szempontból is egyezzen, az építésznek nagy önfelelemre van szüksége. Nem szabad semmiképpen sem abba a hibába esnie, hogy a lapokkal gazdagon tagolt, ki-, beugró, ú. n. díszes hatású homlokzatot képezzon. Minden ilyen kiugrás, minden relief, veszélyeztetli a gyakorlati sikert és nyugtalanítaná is a homlokzatot. Másfelől kétségtelen az, hogy a gyárak által szabvány méretben készült kerámiai lapok egyenesen kényszerítik az építést arra, hogy a végsőkéig fegyelmegyezzon önmagát, mert a homlokzat csak akkor lesz gazdaságos — és művészi, ha annak minden egyes mérete a lapméretek sokszorososa. Természetesen indokolatlannak látszik azzal a lehetőséggel élni, amelyet a gyárak felkínál.

XIX. sz. bérház korszerűen megújított homlokzata (Prága) Átalakítást tervezte: E. Katona - Fotó: Sandalo

86. Na obrázku vlevo Katonův dům v Klimentské 6, Praha, vpravo úprava průčelí domu na adrese Krakovská 22, Praha. In: *Ter es Forma X*, 1937, s. 292.

Podruhé je Erwin Katona zmíněn v článku o konferenci CIRPAC³³², která se konala od 29. ledna do 2. února 1937 v Budapešti. Katona se tak ocitl společně s architekty Kalivodou a Poláškem z Brna jako zástupce Československa mezi zahraničními jmény jako Dr. Siegfried Giedion, architekt Szymon Syrkus z Varšavy, architekt Adolf Loos z Vídně ad.³³³ Erwin Katona se účastnil i šestého kongresu CIAM v roce 1947 se skupinou MARS.³³⁴ Vráťím-li se ještě k dopisům – ráda bych zdůraznila Katonovu zprostředkovatelskou roli mezi maďarským architektem Bierbauerem a českým avantgardním architektem *Josefem Říhou*. I tento zdánlivý detail je v situaci, kdy chybí většina primárních pramenů, důležitým vodítkem k poukázání rozdílu mezi německy kulturně orientovaným okruhem architektů a tímto, který řadím na pomezí mezi české a německé kulturní prostředí. Budapešťskou architektonickou, kulturní a národnostní scénu přibližuje detailněji třetí vrstva této práce.

Katona představuje jednoznačně nejsilnější propojení pražské architektury s budapešťskou. Určitým svorníkem vzájemných česko-slovenských, německých a maďarských kontaktů byl bezesporu bratislavský časopis *Forum*. V Bierbauerově korespondenci se nachází i dopisy v maďarštině s redakcí *Forum*. V první vrstvě práce jsem ukázala velký význam tohoto periodika v kulturním prostředí mezi německou, maďarskou, českou a slovenskou scénou. Katonova realizace se rovněž objevila na stránkách časopisu *Forum*, konkrétně jeho ústecká

³³² Comité international pour la résolution des problèmes de l'architecture contemporaine (International Committee for the Resolution of Problems in Contemporary Architecture), exekutivní část CIAMu.

³³³ *Ter es Forma X*, 1937, s. 48.

³³⁴ <http://usti-aussig.net/autori/karta/jmeno/47-erwin-katona>, vyhledáno 19.3.2020.

87. Interiér vily A. Pietschmanna, Erwin Katona, Štefánikova 14, Ústí n. Labem, 1932-34. In: *Forum IV*, 1934, s. 111-114.

vila v ročníku 1934.³³⁵ Většina Katonových fotografií architektury pochází ze slavného fotografického ateliéru „*de Sandalo*“, který fotil architekturu i Bertholdu Schwarzovi. Další fotografie Katonova rodinného dvojdomu z Prahy, včetně interiérů, najdeme v německém

³³⁵ Ervin Katona, Ein Wohnhaus in Aussig, *Forum IV*, 1934, s. 111–114.

časopise *Moderne Bauformen* z roku 1932.³³⁶ Příspěvek je doplněn krátkým textem od vídeňského historika architektury *Maxe Eislera*, kterého jsem rovněž představila už v první vrstvě této práce. Eisler o Katonovi mluví jako o mladém architektovi, který má za sebou už mnohé velkoměstské stavby, obchody a nájemní domy, a kterého chce představit německé veřejnosti. V textu dále zmiňuje i Katonovu ústeckou vilu. Nejsoubornější představení Katonovy architektury v dobových časopisech představuje monografické číslo *Byt a umění* z roku 1932.³³⁷ V tomto čísle byly publikovány fotografie ústecké vily, činžovního domu pana B. v Praze, interiéry domu pana H. v Praze, obchodní a činžovní dům pana F. v Praze a Hospodářská záložna statkářů a nájemníků rovněž v Praze. Většinu fotografií tvoří interiéry a na závěr je i několik Katonových vlastních návrhů osvětlení. Drobná zmínka, a především ocenění Katonovy tvorby, se nachází i na stránkách odborného časopisu *Tchéco-Verre*³³⁸ v sekci „Význačné stavby v Československu“ (publikovány fotografie Pietchmannovy vily v Ústí nad Labem od E. Katony, včetně dvou obrázků interiéru).

88. Nájemní dvojdom L., Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935-1936. Foto: LK.

³³⁶ Max Eisler, Erwin Katona – Prag Wohnbauten, *Moderne Bauformen* XXXI, 1932, s. 619.

³³⁷ *Byt a umění* III, 1932, č. 1. Dvuměsíčník vycházel pouze 3 roky mezi lety 1930-1933 v Praze. Revue řídil architekt Vlad. Novotný a vydával Vilém Schüssler v Praze. Časopis je psaný česky (měl ovšem i německou mutaci) a nachází se v něm především fotografie realizací od mnohých pražských německy mluvících architektů.

³³⁸ *Tchéco-Verre*, 1937, s. 153.

89. Vestibul dvojdomu L., Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935–1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*.

Nejucelenější přehled Katonovy pražské tvorby obsahuje jeho monografie, která vyšla na samém konci jeho pražské činnosti, v roce 1938 v edici *Service des Pays*, vytisklo nakladatelství *Orbis Praha*. Úvodní text napsal B. Kleespies z Basileje.³³⁹ Text je publikovaný nejdříve česky, pak francouzsky a na konec německy. Katona je představen jako mladý pražský architekt, jehož práce vyniká „*názorně jasnou a harmonickou jednotností půdorysu a formy, nábytku a prostoru*.“³⁴⁰ Monografie pak obsahuje Sandalovy fotografie Katonových realizací včetně interiérů, půdorysů a seznamu dodavatelů.³⁴¹ O vydání této monografie referuje pražský německý deník *Prager Presse* z 23.srpna 1938 a Katonovu práci hodnotí velmi kladně: „...*Dem Namen des Architekt Ervin Katona begegnet man in Prag öfters in letzten Zeit. Es sind jene geschmackvollen Bauten, die bei aller Einfachkeit der Form durch die werkgerechte Materiaverwendung auffallen und die den Stempel der Persönlichkeit ihres Schöpfers in den charakterischen glatten Fassaden tragen. Diese Fassaden zeigen einen kultivierten Proportionssinn, der an den besten zeitgenössischen Beispielen geschult ist, sie zeigen aber*

³³⁹ Bohužel se mi nepodařilo dohledat bližší informace o autorovi textu ani k tomu, jaká byla vazba mezi ním a Katonou.

³⁴⁰ B. Kleespies, *Architekt Ervin Katona*, Praha 1938, s. 4.

³⁴¹ Všichni dodavatelé jsou čeští.

auch den Sinn für die Erfordernisse des Straßenbildes, in das sie sich trotz ihrer Einfachheit leicht einfügen..."³⁴²

K tomuto zhodnocení Katonovy architektonické tvorby bych dodala několik vlastních postřehů. Z mnohých dobře zdokumentovaných dobových interiérů stojí za povšimnutí, jak Katona pracuje s vnitřní dispozicí bytu. Často odděluje reprezentační část a obslužnou zónu. Navrhuje na míru zpracovaný (většinou dřevěný) nábytek, kterým vytváří v bytě specifická zákoutí tak trochu v Loosovu stylu. Kladen je důraz na harmonickou kombinaci materiálů a elegantní jednoduchost. Působivá jsou Katonova schodiště, kde důmyslně pracuje s denním světlem a čistotu provedení akcentují detaily jako jsou oblé rohy a transparentní výplně. Na půdorysu domu U Studánky 1 je vidět Katonova schopnost pracovat racionálně i s atypickým půdorysem – o případné rozrušení či spíše zvýraznění pravoúhlého geometrického rastru se postaraly důmyslné detaily či interiér.

Ve stavebním archivu Prahy 7 jsou dochované plány ke Katonovým Letenským realizacím (Veverkova, Strojírenská, U Smaltovny), ze kterých můžeme vyčíst jednak, kdo byli stavebníci a stavitelé, jednak částečné úpravy a změny návrhů. Domy ve Strojnické a U Studánky byly stavěny pro manželé Steinerovi stavební firmou *Ehrmann a Steuer*. S touto stavební firmou často spolupracovala i dvojice židovských architektů Mühlstein a Fürth. Dům U Smaltovny stavěli *Bratři Kalichové* pro Emila Brumla. Katona přejal rozpracovanou zakázku po architektovi Hilaru Pacanovském, který postavil dům naproti (U Smaltovny 15). Nejzajímavější je pravděpodobně zjištění u dvou domů na parcelách křížení ulic Veverkova a Veletržní, na jehož plánech jsou jako stavitelé i stavebníci uvedeni pouze *Victor Lamp* a *Otto Fuchs*.³⁴³ U této Katonovy výrazné realizace není Katona na stavebním plánu vůbec uveden. Jak bylo řečeno, Katona pracoval v ateliéru *Lamp* a *Fuchs* v prvních letech svého pražského pobytu, ale tento dům je až z roku 1936. Nicméně Katonův styl je poznatelný i bez podpisu – jednoduchost, proporčnost, elegantní oblé rohy (včetně oken) a specifické traktování okenních tabulí (bočná křídla jsou vodorovně rozdělená v půli), které se nachází u vícero jeho realizací.³⁴⁴ S oblibou používal také keramických obkladů, jak bylo naznačeno v souvislosti s publikací v *Ter es Forma*. V interiérech a vestibulech se objevují kvalitní materiály jako černý mramor, travertin, terazzo ad.³⁴⁵

Na závěr studie Erwina Katony bych chtěla k jeho poválečnému osudu doplnit, že podobně jako on, emigroval do Londýna i architekt Eugen Rosenberg, rovněž se stal členem RIBA a úspěšně působil v Anglii dál.³⁴⁶ Rosenberg pracoval v kanceláři „*Yorke Rosenberg Mardall*“.

³⁴² I.b., *Der Architekt Katona*, *Prager Presse* XVIII, 23.8.1938, s. 8.

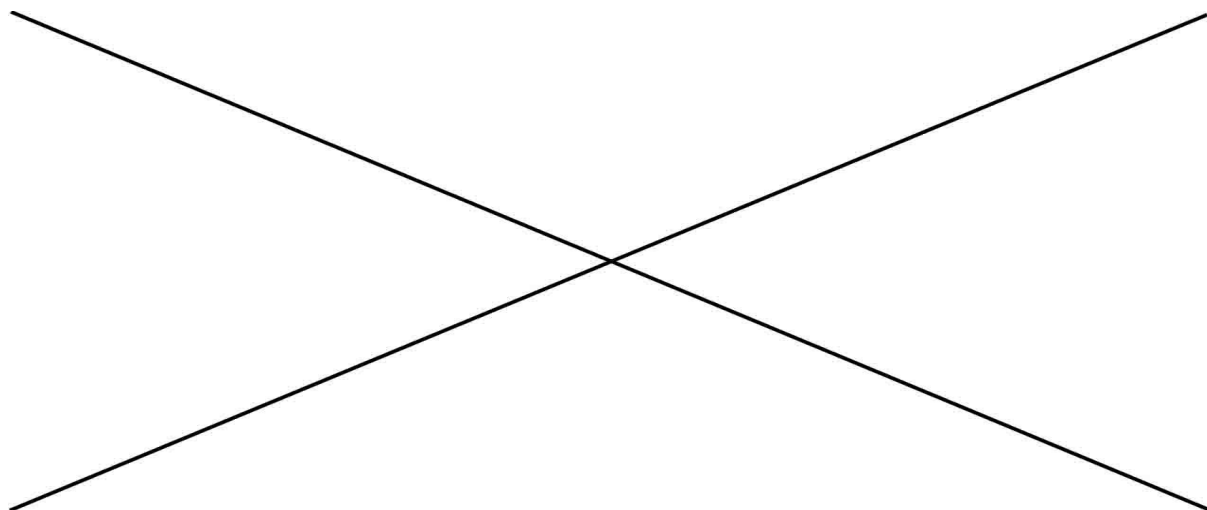
³⁴³ Stavební archiv Praha 7, čísla popisná 343, 245, 575.

³⁴⁴ U domu v Klimentské dnes toto dělení není zachované, ale v původním stavu byla rovněž boční křídla dělena na půl. Názorný příklad toho, jak fatální může být nerespektovat původní architektův návrh při následných rekonstrukcích.

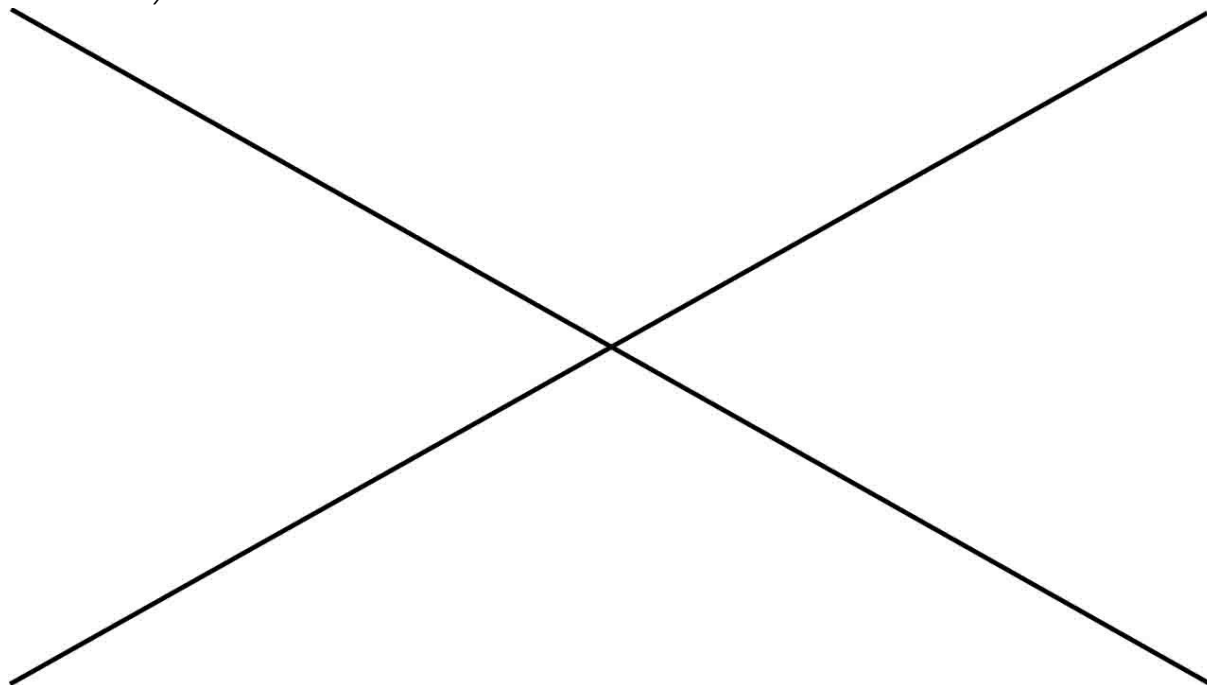
³⁴⁵ Např. v domě U Smaltovny, in: <https://pamatkovykatalog.cz/cinzovni-dum-14206563>, vyhledáno 22.3.2020.

³⁴⁶ O Eugenovi Rosenbergovi bylo publikováno již více informací, nejuceleněji snad v bakalářské práci Rado Ištoka a pak především v práci Jany Kramárikové.

Bylo nasnadě, zda se tito architekti znali a zda spolu byli v emigraci v kontaktu. Dohledané archivní materiály v RIBA tuto mou domněnku nepotvrdily. Katona se v Anglii prosadil především díky systému *Orlit*, což byl ekonomický způsob výstavby sériově vyráběných a různým způsobem sesaditelných domků z betonových prefabrikátů.³⁴⁷ I zde Katona zužitkoval svou schopnost využití racionálního půdorysu a ekonomického stavění. Podobný systém jako jedni z prvních využili projektanti pod vedením E. Maye ve velkém měřítku při výstavbě *Nového Frankfurtu*.

90. Plán činžovního domu č. p. 575, Erwin Katona, Veletržní 29, Praha 7, 1937. In: Stavební archiv Prahy 7.

91. Plán činžovního domu č. p. 343 se zanesenými změnami – v poslední verzi nakonec balkóny zmizely zcela, Erwin Katona, U Studánky 1, Praha 7, 1936. In: Stavební archiv Prahy 7.

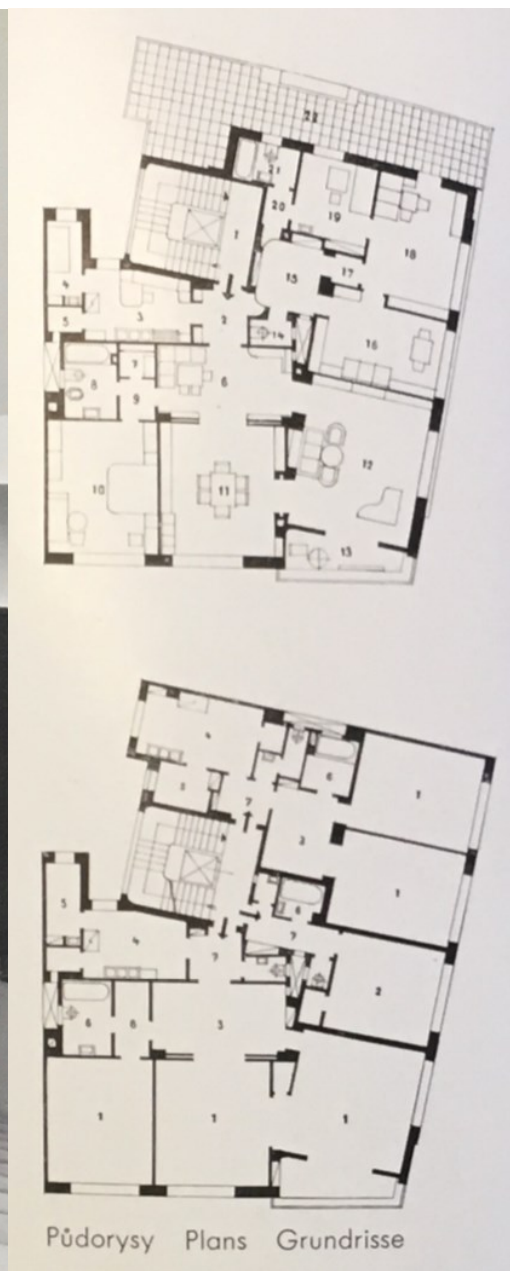
³⁴⁷ Erwin Katona, The "Orlit" system of house construction, *Architects' Journal* L, 12.7.1945, s. 29-34. – Idem, Orlit permanent mass-produced house, *Building CII*, 1945, s. 274-277. – Idem, Orlit permanent mass-produced house, *Builder*, 1945, s. 249-252.

92.-93. Interiéry činžovního domu, Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935–1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938.*

94. Interiéry činžovního domu, Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935–1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938.*

95. Půdorys činžovního domu, U Studánky 1, Praha 7, 1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938.*

96. Činžovní dům, Erwin Katona, U Studánky 1, Praha 7, 1936. Foto: LK.

97. Činžovní dům, Erwin Katona, Karlovo náměstí 4, Praha, 1938. Foto: LK.

98. – 99. Interiéry bytu v činžovním domě, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938.*

100. Interiér bytu v činžovním domě, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*.

101. Interiér bytu v činžovním domě, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*.

102. Činžovní dům, Erwin Katona, Veletržní 29, Praha 7, 1937. In: *Architekt Erwin Katona, Praha 1938*.

103. Činžovní dům – schodiště, Erwin Katona, Veletržní 29, Praha 7, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*.

104. Činžovní dům, Erwin Katona, U Smaltovny 16, Praha 7, 1938. Foto: LK.

105. Vestibul činžovního domu, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: Architekt Ervin Katona, Praha 1938.

106. Činžovní dům, Erwin Katona (společně s Lampl a Fuchs), Nekázanka 19, Praha, 1928–1929. Foto: LK.

107. Činžovní dům, Erwin Katona, Masná 21, Praha, 1936. Foto: LK.

Jako druhého představím architekta **Bertholda Schwarze**, ke kterému dosud chyběly téměř jakékoliv biografické informace. Dochované byly kromě jeho staveb dvě prvotřídní monografie.³⁴⁸ Další archivní rešerše³⁴⁹ pomohly, podobně jako v případě Katony, poskládat ucelenější obraz i o životě tohoto zajímavého a v meziválečné Praze oceňovaného architekta. Berthold Schwarz se narodil 30.6.1893 v obci Parník u České Třebové (Böhmisch Trübau) do poměrně dobře postavené židovské rodiny.³⁵⁰ Dle nově vyhledaných záznamů ve vídeňském archivu, Berthold Schwarz navštěvoval německou reálnou školu v Olomouci, kde maturoval v roce 1911. Poté šel studovat architekturu na TU Wien, kde složil v roce 1913 první státní zkoušku a pak přešel do Mnichova.³⁵¹ Na TU München, kde v té době působil Theodor Fischer, byl Schwarz zapsán pouze v zimním semestru 1913.³⁵² Jeho studia přerušila První světová válka, ve které bojoval od roku 1914 s hodností poručíka.³⁵³ Z 22.2. 1918 pochází poslední záznam v archivu TU Wien, kdy Schwarz žádal o duplikát z registrační knihy. Jako rodný jazyk uvedl němčinu. Dle dohledaných záznamů pobýval Schwarz na různých adresách v Praze od roku 1919.³⁵⁴ Ale až od roku 1924 začal sám projektovat.³⁵⁵ Z archivních záznamů se rovněž dozvíme, že bydlel ve třicátých letech v Uralské 690/9 a v průběhu třicátých let několikrát navštívil Německo, Rakousko, Švýcarsko, Maďarsko, Itálii ad. Z Československa emigroval v roce 1939 do Bombaje (Indie), kde dál pokračoval ve své architektonické kariéře.³⁵⁶

Z těchto nově zjištěných informací hodnotím jako podstatné to, že oba výše zmínění architekti pocházeli z německojazyčných území tehdejšího Československa, že byli židovského vyznání, že se podařilo objasnit jejich školení, že víme o jejich poválečném osudu a že jejich poměrně úspěšná architektonická praxe v Praze vykazuje jisté podobnosti. Vzhledem k nedostatku primárních pramenů a téměř nulové reflexi dotčených architektů historiky umění jsou metodologicky důležitým zdrojem poznání novinové a časopisecké články. S dílem Bertholda Schwarze se v dobových periodících setkáme především v časopisech *Salón* a *Měsíc*

³⁴⁸ Ze stejné edice „*Service des Pays*“ jako byla Katonova monografie. Rok vydání 1932 a 1938.

³⁴⁹ V tomto případě to bylo velkou zásluhou občanské iniciativy a projektu <https://vysehradskej.cz/architekt-bertold-schwarz/>, vyhledáno 24.3.2020.

³⁵⁰ Židovská matrika obce Parník. <http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=1415&reproId=173044>, vyhledáno 24.3.2020.

³⁵¹ Archiv TU Wien. (Matr.Nr. 591/1911).

³⁵² Soupis studentů z roku 1913 v archivu TUM. <https://mediatum.ub.tum.de/doc/1467398/1467398.pdf>, vyhledáno 24.3.2020.

³⁵³ Národní archiv ČR, žádost o pas, fond 874, Policejní ředitelství Praha I – konskripce.

³⁵⁴ <https://vysehradskej.cz/architekt-bertold-schwarz/>, vyhledáno 24.3.2020.

³⁵⁵ *Salon*, Brno 1930, s. 6. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:53c69b40-3d58-11e6-a5c5-005056827e51>.

³⁵⁶ Ze záznamů Schwarzova vystěhovaleckého pasu se dozvídáme, že odjel do Bombaje i se svou ženou Hedvikou (rozenou Fleischer) na pozvání svého přítele inženýra Bondyho. Dle seznamu věcí, co si bral s sebou je evidentní, že si odvezl téměř vše, včetně svého automobilu Ford. Je tedy velká pravděpodobnost, že v Indii existuje Schwarzův osobní archiv.

(německá mutace *Der Monat*). Společným jmenovatelem obou periodik je osobnost Bohuslava Kiliána, který oba časopisy redigoval.³⁵⁷ Salon pod vedením Kiliána, se sídlem redakce v Brně, měl ambici stát se celostátní společensko-uměleckou revue. Byl to spíše společenský než odborný časopis s poměrně širokým záběrem, ale přispívali do něj i významní teoretici jako byl Karel Teige, již zmíněný Eugen Dostál, Jaroslav Svrček, ad. Pro tuto práci je podstatná také orientace *Salonu* k dění na Slovensku a propojení skrze některé redaktory s *Lidovými novinami*, kde rovněž vyšel článek o Schwarzově novostavbě činžovního domu v Nuslích.³⁵⁸ Nepodařilo se mi dohledat žádné důkazy o osobních vazbách Schwarze a redakcí *Salonu*. Nicméně vzhledem k zaměření časopisu a povaze celkem řídkých příspěvků o architektuře (v architektuře orientace především na Brno), je četná a poměrně obsáhlá publikace Schwarzovy tvorby nápadná. V roce 1929 vyšel v *Salonu* článek o Schwarzově novostavbě *Obchodního paláce* na Národní třídě, který je sice psaný dosti populárním žurnalistickým stylem místy hraničícím až s reklamou na všechny dodavatele, ale jsou v něm zmíněny i Schwarzovy další realizace (dvě sanatoria v Praze) a především pak reprodukce architektonické práce.³⁵⁹ Mezi nimi se nachází i fotografie architektonické pracovny.

108. Pracovna B. Schwarze, Berthold Schwarz, Praha, 1929. In: *Salon 1929*.

³⁵⁷ Více ke Kiliánovi a jeho činnosti v obou revue in: Miroslav Jeřábek, *Bonviván Bohuslav Kilián. Životní příběh právníka, vydavatele společensko-uměleckých revue a strýce Bohumila Hrabala*, Brno 2018, s. 111.

³⁵⁸ L.V., Rodinný byt v činžovním domě, *Lidové noviny* XLVI, 16.4.1938, s. 4. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:45574e50-3d3a-11dd-ac97-000d606f5dc6>. V *Lidových novinách* se pak ještě objevil článek o Foehrově novostavbě paláce Philips, ale jinak je to ojedinělá publikace německy mluvících architektů v tomto českém periodiku. *Lidové noviny* XXXIX, 4.7.1931, s. 39. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:d05e7780-ae79-11dc-b04e-000d606f5dc6>.
³⁵⁹ *Salon* VIII, 1929, s. 1f. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:36c4bb30-6efe-11e6-a429-001018b5eb5c>, vyhledáno 24.3.2020.

Další příspěvek pochází z roku 1930 a text od Františka Malého obsahuje některé podstatné informace.³⁶⁰ Hned v první větě se dozvídáme, že architekt aktivně v Praze tvoří šest let, vyjmenovány jsou mezi jeho významnými realizacemi z posledních let: kancelářský dům fy. Bárta v Praze, sanatorium na Královských Vinohradech, přestavba sanatoria Schneidera v Praze, vila v Nuslích. Malý píše, že především díky projektu sanatoria na Vinohradech se Schwarz proslavil nejen u nás, ale i v zahraničí. Publikovány jsou fotografie vil na Staré Zbraslavi a v Nuslích Na Květnici. Autor u Schwarze, podobně jako tomu bylo u Katony, zdůrazňuje účelnost, jednoduchost, a přitom krásnou formu architektury. V nuselské vile lze pozorovat jistou robustnost (rámy zdůrazněná středoformátová okna) a expresionistické prvky (oblé zakončení), které mají poměrně blízko k německé architektuře např. již zmíněného Erika Mendelsohna. Publikované interiéry se nesou v dost konzervativním duchu, což pravděpodobně prozrazuje především vkus stavebníka.

109. Vila, Berthold Schwarz, Stará Zbraslav – Praha, 20. léta 20. stol. In: Salon 1930.

³⁶⁰ *Salon IX*, 1930, s. 6. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:53c69b40-3d58-11e6-a5c5-005056827e51>.

110. Vila Friedmann, Berthold Schwarz, Na Květnici 20, Praha, 1929. In: *Salon* 1930.

Podstatně modernější variantu interiérů nalezneme v ročníku 1932.³⁶¹ Interiér pražského bytu v činžovním domě je podobně jako u Katony typický svou střídmostí, ale přesto útulností. Zajímavostí je, že v *Salonu* je i fotografie pod kterou je podepsán Ing. B. Schwarz.³⁶² Je možné, že to je architektova vlastní fotografie. Ostatně v soupisu majetku, co si sebou vezl do Indie se nachází několik krabic s fotografiemi. Druhým pravděpodobnějším vysvětlením vzhledem ke stylu a povaze fotografie je, že se jednalo o redakční chybu a záměnu Bertholda Schwarze za fotografa Mikuláše Schwarze.

³⁶¹ *Salon* XI, 1932, s. 25. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:545f8e20-4854-11e6-8361-5ef3fc9ae867>.

³⁶² Např. zde: *Salon* XI, 1932, s. 29. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:d345d280-4854-11e6-ad5e-5ef3fc9bb22f>.

111. Interiér bytu Dr. G., Berthold Schwarz, Praha, 30. léta 20. stol. In: Salon 1932.

112. Interiér bytu Dr. G., Berthold Schwarz, Praha, 30. léta 20. stol. In: Salon 1932.

Druhé zmíněné periodikum řízené Kilianem je časopis *Měsíc* s německou mutací *Der Monat*.³⁶³ Schwarzovi zde vyšel článek v roce 1937 uvedený jeho nejvýraznější realizací – průčelím nuselského činžovního domu.³⁶⁴ Neznámý autor textu se v článku soustředí především na inovativní řešení půdorysu, které Schwarz vymyslel v nuselských projektech činžovních domů s malými byty. Jeho přínos spočíval v umístění schodišťové šachty do středního traktu budovy s horním osvětlením díky použití luxferového stropu. Skrze mohutnou schodišťovou šachtu se prostor tedy jak prosvětloval, tak provětrával, což byly dobově velmi aktuální požadavky. Každá místnost bytu tak měla denní osvětlení a větrání i v případě vnitřního umístění. Architekt díky novému půdorysu získal na každém patře obytný prostor navíc. A toto praktické řešení dokázal i esteticky zhodnotit. Téměř totožný text, pravděpodobně od stejného autora, se nachází v již citovaných *Lidových novinách*. Je pravdou, že soubor Schwarzových nuselských činžovních domů patří k tomu nejpozoruhodnějšímu z architektonické pražské tvorby. Nejen inovativní půdorysné řešení, ale i pojetí průčelí domu akcentované tmavým cihelným obkladem vytvářející plastický rastr a se vsazenými balkony je pro Prahu unikátní. Částečně podobné řešení nárožního domu použil ve Vídni architekt Josef Frank, který rovněž vsadil balkony do nároží činžovního domu (*Sebastian-Kelch-Gasse 1–3*) a doprovodil je sloupy (foto viz III. vrstva práce – Vídeň). Obzvláště vzhledem k zjištěnému Schwarzovu školení ve Vídni lze uvažovat o výraznějším vídeňském vlivu, a to i v určité strohosti, která je příznačná i pro jeho další realizace. S podobně jednoduchými tvary se setkáme v modernistické architektuře Brna³⁶⁵ či Bratislavy, u kterých byl vídeňský vliv podstatně silnější a přirozenější než v Praze. Druhým specifickým Schwarzových obytných domů v Nuslích je jejich sociální určení – jedná se o malé byty pro sociálně slabší vrstvy. To sice není pro pražskou meziválečnou architekturu neobvyklé – naopak otázka řešení bytové nouze byla celosvětově nanejvýš aktuální, ale v porovnání s okruhem architektů čistě německé kulturní orientace, jak již bylo zdůvodněno výše, je tento aspekt důležitým rozdílem.

Poslední drobné publikace Schwarzovy tvorby, které jsem našla, se nachází v časopise *Byt a umění*³⁶⁶ a *Forum* (Geschäftshaus in Prag, Národní tř. 17).³⁶⁷ Z časopiseckých rešerší tedy

³⁶³ Více k časopisu např. v diplomové práci Aleny Trojanové, *Architektura a bytová kultura v časopise Měsíc (1932–1941)*, FF MU, Brno 2007, <https://is.muni.cz/th/rlu98/>, vyhledáno 25.3.2020.

³⁶⁴ Česká verze: *Měsíc: ilustrovaná společenská revue*, Brno: B. Kilian, 1937, s. 13. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:268bd670-564c-11e5-81eb-001018b5eb5c>. Německá verze: *Der Monat: illustrierte Zeitschrift*, Prag = Wien = Brunn, Bohuslav Kilian, 1937, s. 16. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:0fc841f0-56e5-11e5-81eb-001018b5eb5c>.

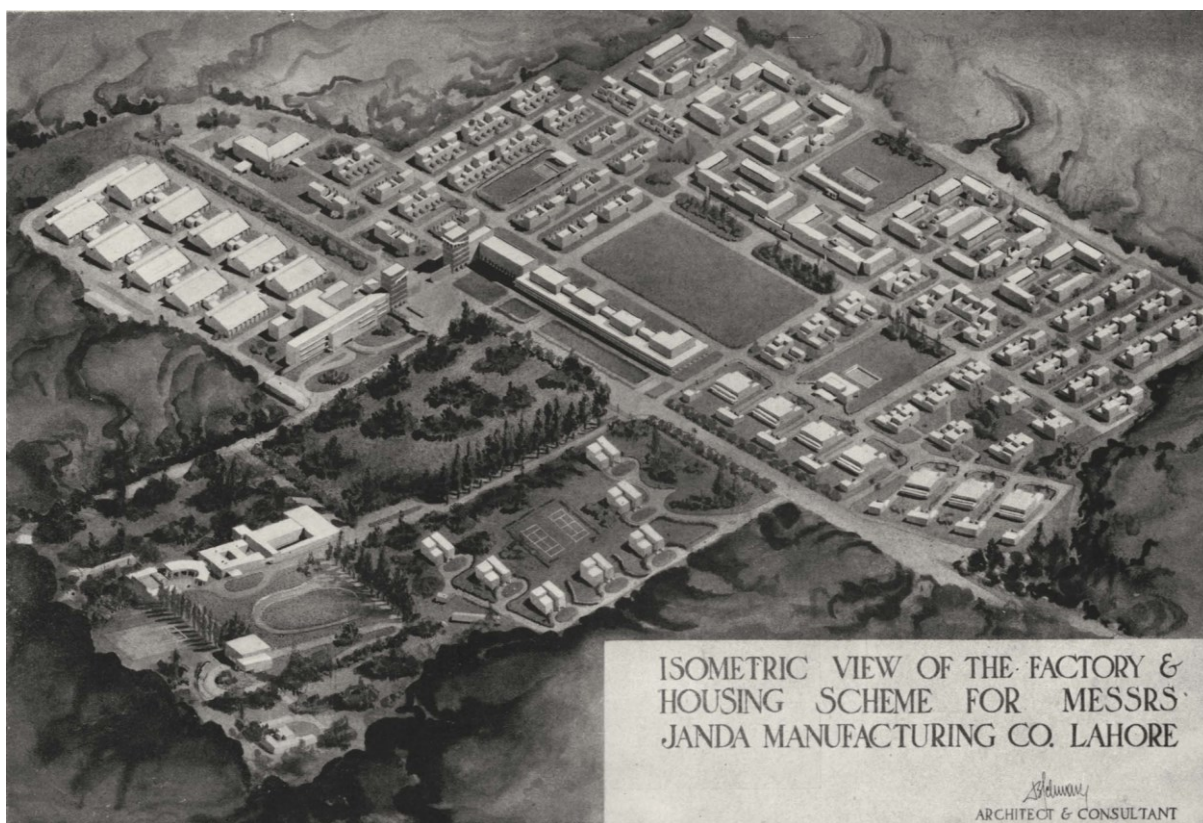
³⁶⁵ Např. brněnští architekti Endre Steiner, Otto Eisler, Jindřich Blum, Ernst Wiesner. Více k tématu v příspěvku autorky, *Pozice židovských architektů mezi Prahou a Brnem, Mezery v historii*, Cheb 2018, in: https://issuu.com/triodon/docs/sbornik_mezery_v_historii_2018_cz, vyhledáno 25.3.2020.

³⁶⁶ *Byt a umění*, 1932, s. 114, 116, 117 (reprodukce interiérů).

³⁶⁷ *Forum*, 1931, s. 149.

vychází obraz o německy mluvícím židovském architektovi, který se silně napojil na původem brněnské časopisy *Měsíc* a *Salón* a výjimečně se objevil na stránkách *Forum* či dokonce v českých *Lidových novinách*. Schwarzova propojenost s českým kulturním prostředím je evidentní. Dvě obsáhlé monografie jeho tvorby, které vyšly v nakladatelství *Orbis* (které bylo propojeno s deníkem *Prager Presse*)³⁶⁸ byly svou trojjazyčnou orientací určeny i pro mezinárodní publikum.

Po Schwarzově emigraci do Indie se mu dostalo velkého tvůrčího úkolu. Od roku 1943 pracoval na projektu celého industriálního města (až pro tisíc zaměstnanců) v severní Indii. Lze předpokládat, že mu k této velké zakázce pomohl Ing. Bondy, který ho do Indie pozval. Není již předmětem této práce zabývat se poválečnými osudy architektů, nicméně vzhledem k tak významné a velké zakázce, jsem ji chtěla alespoň zmínit a také upozornit na další potenciál monografického výzkumu o Bertholdu Schwarzovi, který by mohl vést skrze indické archivy a instituce.

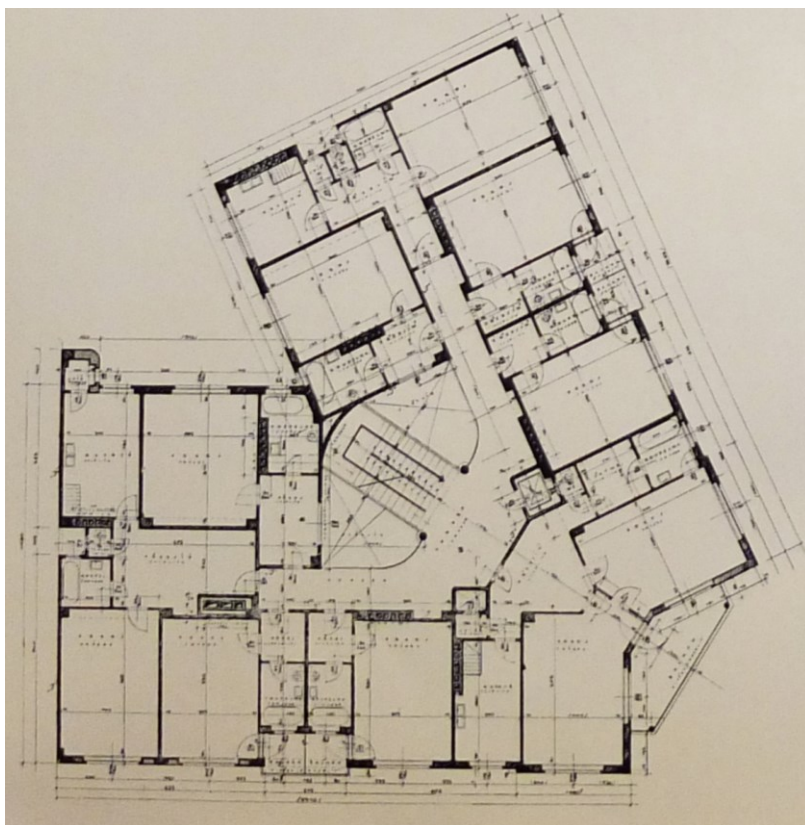

113. Urbanistický plán Messrs Janda Manufacturing, Berthold Schwarz, poblíž Lahore, Indie, 1943. Zdroj: Vyšehradkej jezdec.

³⁶⁸ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Orbis>, vyhledáno 25.3.2020.

114. Činžovní dům, Berthold Schwarz, Na Dolínách 47, Praha, 1936. Foto: LK.

115. Činžovní dům – půdorys pater, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. In: Schwarz 1938.

116. Činžovní dům – detail fasády, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK.

117. Činžovní dům – schodišťová šachta, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. In: Schwarz 1938.

118. Činžovní dům – vestibul, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK.

119. Obchodní dům Bárta, Berthold Schwarz, Národní 15, Praha, 1928. Foto: LK.

120. Činžovní dům, Berthold Schwarz, Na Dolinách 1, Praha 4, 1936. Foto: LK.

121. Činžovní dům – detail, Berthold Schwarz, 5. května 55, Praha 4, 1936. Foto: LK.

2. Případová studie – duo Ernst Muhlstein – Viktor Fürth a bratři Kohnovi

Úspěšné architektonické dvojice židovských architektů, jejichž styl se pohyboval na škále od tradicionalismu k funkcionalismu. Emigrovali za oceán.

V této případové studii představím dvě architektonické dvojice, jejichž tvorba byla již částečně reflektována, a které si v meziválečné Praze vytvořily poměrně autonomní pozici.³⁶⁹ Vzhledem k cíli a rozsahu této práce se pokusím zdůraznit z jejich života a tvorby pouze podstatné a dosud neakcentované momenty, které se budou týkat především jejich vazeb na další architekty a napojení do sítě kontaktů na pražské scéně.

Německy mluvící architekti židovského původu **Ernst (Arnošt) Muhlstein** (11. 6. 1893 Praha³⁷⁰ – 4. 7. 1968 v Austrálii) a **Victor Fürth** (16. 2. 1893 Horažďovice – 23. 8. 1984 USA) byli v Praze známí díky svému společnému ateliéru „Muhlstein & Fürth“, který vedli mezi lety 1923–1939. Oba architekti studovali na DTH od roku 1910. Muhlstein získal titul již v roce 1916, poté strávil ještě dva roky u *Jana Kotěry* na pražské AVU. Zde mohl nabýt cenné vazby na českou uměleckou scénu. V roce 1915 získal místo asistenta na DTH po *P. A. Kopetzky*, který byl povolán na frontu. Jeho jmenování schválil tehdejší vedoucí katedry, již zmíněný, *Friedrich Kick*.³⁷¹ Před tím, než nastoupil ke Kotěrovi, se učil ještě nějakou dobu ve Vídni. Z jeho vídeňských kontaktů je důležitá vazba na *Adolfa Loose* (údajně i částečně spolupracoval na projektu domu Tristana Tzary na Montmartru), s nímž v roce 1926 navštívil Paříž.³⁷² Tuto návštěvu dosvědčuje i obrat v tvorbě architektů směrem ke konstruktivismu a funkcionalismu v letech 1927–28. Zajímavou analýzu Loosova vlivu či jeho případné spolupráce na vile Löwenbach v Náchodě (1934) přináší článek *Gerarda Brown-Manrique* (Miami University in Oxford, Ohio).³⁷³ Fürthova studia přerušila válka a titul získal až v roce 1921. Fürth před založením společného ateliéru s Muhlsteinem spolupracoval s architekty *Emilem Gerstlem* a *Ladislavem Machoňem*. Oba architekti, Muhlstein a Fürth, pak spolupracovali s *Kamilem*

³⁶⁹ Monografická kniha o architektech Muhlstein a Fürth od *Věry Malečkové* obsahuje mnohé nové archivní poznatky, a především pak cenný soupis realizací s jednotlivými stavebníky, ale bohužel postrádá jakýkoliv poznámkový aparát, seznam pramenů či kritické zhodnocení. In: *Věra Malečková, Architekt ing. Arnošt Muhlstein - architekt ing. Victor Fürth*, Praha 2016. Dlouhodobě se ve svých článcích a publikacích věnuje oběma architektonickým dvojicím architekt a popularizátor meziválečné architektury *Zdeněk Lukeš*. Cenné příspěvky o práci architektů Kohnů publikovala *Zuzana Güllendi-Cimprichová*. Další články např. <https://www.capek-karel-pamatnik.cz/mgr-roman-vanek-dva-zapomenuti-architekti-zidovskeho-puvodu-z-prvorepublikoveho-obdobi-victor-furth-ernst-muhlstein/d-14314>, vyhledáno 28.3.2020.

³⁷⁰ Židovská matrika, <http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=3338&reproId=146141>, vyhledáno 26.3.2020.

³⁷¹ Národní archiv, MKV/R, karton 272.

³⁷² http://www.builtheritage.com.au/dua_milston.html, vyhledáno 20. 8. 2014.

³⁷³ Gerardo Brown-Manrique, *Three Houses in Northeastern Bohemia* by Fürth and Muhlstein, *Umění* LIII, 2005, s. 41.

Roškotem, se kterým se pravděpodobně znali už z DTH v Praze (v roce 1913/14 spolu studovali, byt v jiném ročníku).

Architekti Mühlstein a Fürth se znali již z dob studií na střední škole, oba pocházeli ze sociálně silnějších vrstev a měli možnost v první polovině dvacátých let cestovat po Evropě.³⁷⁴ Oba nemluvili moc dobře česky, ale se státem byli loajální a Československo považovali za svou vlast.³⁷⁵ U jejich významné realizace *vily Schück* v Praze je zajímavá vazba mezi továrníkem *Alexandrem Schückem* (stavebník) a německým uměleckým spolkem *Prager Secession*. Alexandr Schück byl otec *Arnolda Schücka*, který byl revizorem v *Prager Secession* a manželem německé sochařky *Mary Duras*.³⁷⁶ Je pravděpodobné, že architekti byli okruhu tohoto spolku blízcí. Na druhé straně se dokázali dostat i do prestižních vládních kruhů, kde získali menší zakázku na knihovnu do rezidence prezidenta *Edvarda Beneše* a Victor Fürth na doporučení *Jana Masaryka* pracoval na projektu kluboven v Klánovicích.³⁷⁷ Vzhledem k výše popsané situaci u německého kulturního okruhu německy mluvících architektů je takovéto napojení na vládnoucí vrstvy raritní.

V roce 1939 emigroval Victor Fürth před nacistickým režimem přes Itálii a Francii do Anglie, kde se stal rovněž členem RIBA a strávil zde téměř deset let.³⁷⁸ V roce 1949 přijal pracovní nabídku z Ameriky, kde pedagogicky působil na Miami University. Ernst Mühlstein emigroval do Austrálie, po několika letech změnil jméno na *Milston* a poměrně úspěšně se pohyboval na australské architektonické scéně až do šedesátých let.³⁷⁹

122.–123. Pasáž činžovního domu, Viktor Fürth, Petrské nám. 1, Praha 1, 1937. Foto: LK.

³⁷⁴ Malečková, 2016, nepag.

³⁷⁵ Zdeněk Lukeš, *Splátka dluhu III*, Pražští architekti Ernst Mühlstein a Victor Fürth, *Dějiny a současnost XXVI*, 2004, s. 38.

³⁷⁶ Kerdová, 2014, s. 29.

³⁷⁷ Malečková, 2016, nepag.

³⁷⁸ Jindřich Vybíral, *Osudy pražského architekta Victora Fürtha*, *Dějiny a současnost XXVII*, 2005, dostupné online: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2005/1/osudy-prazskeho-architekta-victora-furtha/>, vyhledáno 20. 8. 2014.

³⁷⁹ http://www.builtheritage.com.au/dua_milston.html, vyhledáno 20. 8. 2014.

124. Pasáž činžovního domu, Viktor Fürth, Petřská nám. 1, Praha 1, 1937. Foto: LK.

U Mühlsteina a Fürtha je pozoruhodný rozsah nejen jimi ovládaných stavebních stylů a forem, ale především mnohost prostředí, kam ohlas jejich tvorby dosáhl. Pro německy mluvící architekty nebylo na příklad obvyklé publikovat v českých (pražských) avantgardních časopisech. Mühlstein a Fürth publikovali ve *Staviteli*³⁸⁰, *Stavbě*³⁸¹ a *Stavební práci*. Z periodik na pomezí česko-německého prostředí se jejich práce objevily v časopisech *Tchéco-Verre*³⁸², *Byt a umění* a *Forum*. V úzce zaměřeném časopisu *Tchéco-Verre* (na sklo) se nachází mnoho zajímavých publikací realizací od méně známých architektů, případně takových realizací či fotografií, které se neobjevují v monografiích či architektonických periodicích. Takovým příkladem jsou i dvě reprodukce od Victora Fürtha z Brna a Hronova. Od Ernsta Mühlsteina

³⁸⁰ *Stavitel* XI, 1933–1934, s. 78. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/zcm/uuid/uuid:63466afa-c27c-11e4-8f4a-001b63bd97ba>.

Stavitel XIV, 1934, s. II. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/zcm/uuid/uuid:b596f5c4-c27c-11e4-8f4a-001b63bd97ba>.

³⁸¹ *Stavba* IV, 1925–1926, s. 17. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/zcm/uuid/uuid:413a5be4-2046-11e3-88f5-001b63bd97ba>,

O projektu paláce Dunaj, in: *Stavba* XIV, 1937–1938, s. 92. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/zcm/uuid/uuid:d18f8004-204d-11e3-88f5-001b63bd97ba>,

poznámky o OD.

³⁸² Fürth – Mühlstein, Význačné stavby v Československu (německá, anglická, francouzská verze), *Tchéco-Verre* II, 1938, s. 111. Fotografie prosklených interiérů.

zde nalezneme článek o významu a technickém provedení skleněných verand, který je doplněn fotografiemi jeho realizací.³⁸³

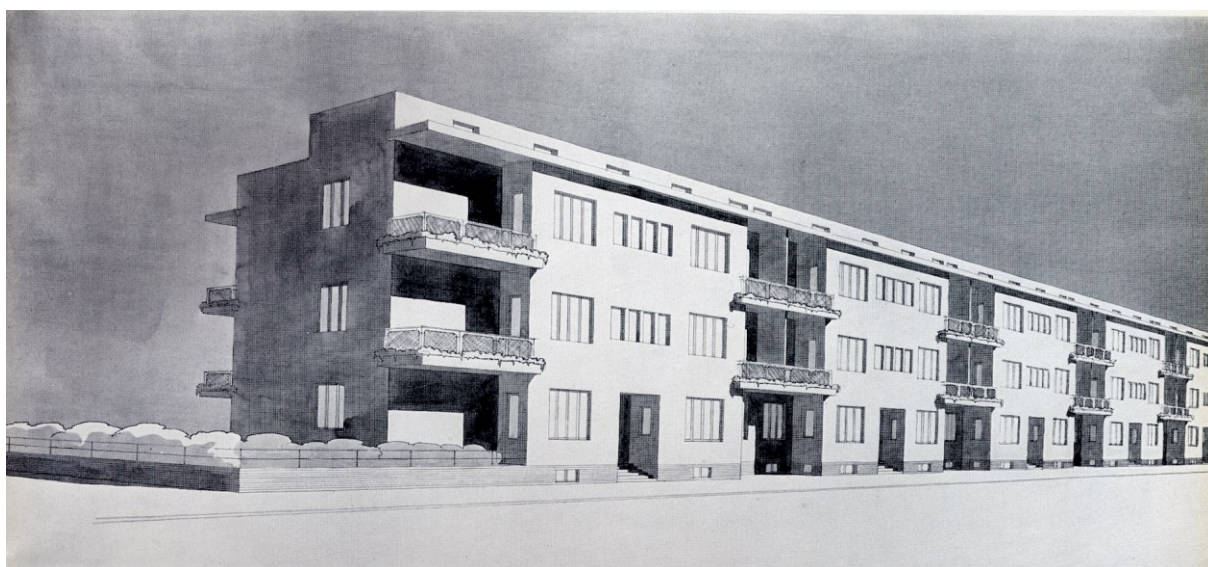
125. Ukázky interiérového zařízení, Viktor Fürth, Brno, 1937. In: *Tchéco-Verre I*, 1937, s. 62–64.

Další Mühlsteinův příspěvek se objevil na stránkách *Forum*³⁸⁴ a referoval o principech moderního a zdravého bydlení. V ročníku 1936 pak byly publikovány interiéry pražských bytů

³⁸³ Ernst Mühlstein, *Glas-Veranden*, *Tchéco-Verre I*, 1937, s. 62–64.

³⁸⁴ Idem, *Eine Prager Wohnung*, *Forum III*, 1933, s. 144–145.

od architektonické dvojice.³⁸⁵ V posledním jmenovaném periodiku *Byt a umění*³⁸⁶ se objevily pouze interiéry bytu. Ze zahraničních německých periodik se jejich práce dostala do časopisů *Innendekoration*, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau*. Článek o vile v Troji v *Innendekoration* napsal německý teoretik architektury Oskar Schürer. V úvodu vyzdvihuje roli osvětleného stavebníka Alexandra Schücka a architektky chválí jak za promyšlené půdorysné řešení, tak za funkční propojení domu se zahradou a okolím. Jednotlivá patra vily byla dělená vždy do třech traktů – spací křídlo, obytná a obslužná část. K vybavení vily Schürer píše: „Für die neu zu fertigende Einrichtung wurde das Prinzip befolgt, daß Tische, Stühle usw. leicht beweglich gestaltet, Schränke, Büfett, Bibliothek usw. fest in die Wand gefügt wurden.“³⁸⁷ V tomto duchu je také zajímavý kontrast mezi industriálně působícím kovovým zábradlím a teplou materialitou dřevěného nábytku, popř. vzorových koberců.

126. Domy sociálního bydlení – návrh, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Praha Hrdlořezy, 1930. In: Muhlstein–Fürth 1931.

³⁸⁵ Ibidem, s. 144–145. – Eine Prager Wohnung, *Forum* VI, 1936, s. 82–83.

³⁸⁶ *Byt a umění* II, 1931, č. 1, obálka časopisu, s. 17.

³⁸⁷ Oskar Schürer, Ein Landhaus in Troja, *Innendekoration* XLII, 1931, s. 54–57, s. 64–65, zde s. 56.

127.-128. Vila Schück, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Nad Kazankou 39, Praha, 1928–1929.
In: Muhlstein–Fürth 1931.

Oskar Schürer je rovněž autorem příspěvků „*Neue Prags Entwicklung*“³⁸⁸ a „*Neue Bauten in Prag*“³⁸⁹ ve *Wasmuths Monatshefte*. Mühlsteinův a Fürthův obchodní dům *Continental* je zde zařazen do stejného proudu české funkcionalistické architektury od architektů jako byli např. O. Polívka, F. Kysela, J. Krejcar, J. Gočár, K. Říha, ad. Architekti Mühlstein a Fürth jsou tak jedni z mála německy mluvících architektů, kteří byli jak dobově, tak i v historické reflexi řazeni do vůdčího proudu československého funkcionalismu.³⁹⁰

129. Palác Te-Ta, Ernst Mühlstein – Viktor Fürth, Jungmannova 28, Praha, 1933. Foto: LK.

V roce 1931 jim vyšla u německého nakladatelství Gustava Konrada fotografická monografie *Neues Bauen und Wohnen*.³⁹¹ Přední místo zaujímá vila Schück, dále jsou zobrazeny vily Engel, Barth, Winter, Kress, několik interiérů bytů (vč. vlastního bytu architekta Fürtha), obchodní domy Continental, Ford, dům pro Odd-Fellows a několik skic soutěžních projektů. Jak již bylo řešeno na začátku případové studie, není zde prostor na zevrubnou stylovou analýzu architektury tvůrčího dua, ani nechci nahrazovat monografické zpracování. Na vybraných ukázkách tvorby architektů chci především nastínit širokou škálu jejich uměleckého výrazu, která je analogická i u architektů Kohnových, a jistě byla silně

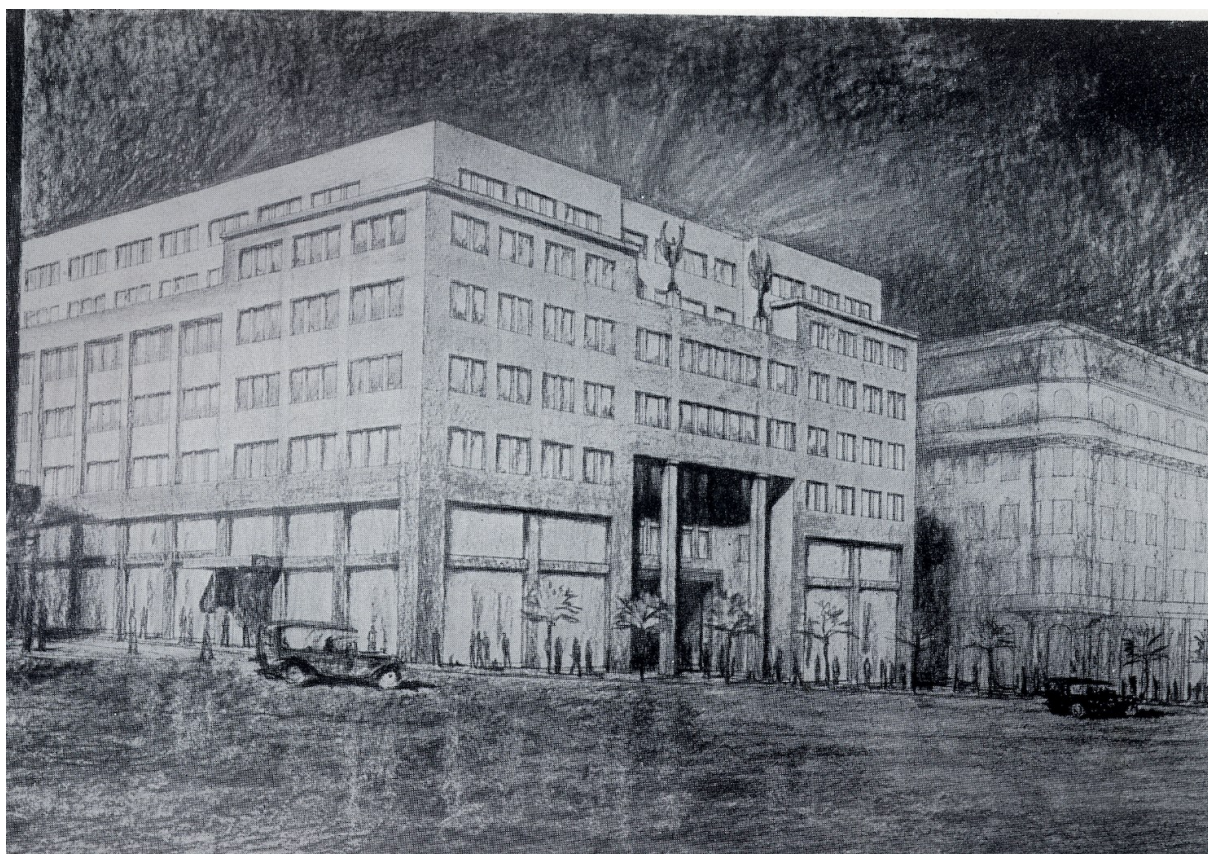
³⁸⁸ Oskar Schürer, *Neue Prags Entwicklung*, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XV, 1928, s. 278–284. https://digital.zlb.de/viewer/image/14192921_1928/291/, vyhledáno 28.3.2020.

³⁸⁹ Oskar Schürer, *Neue Bauten in Prag*, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* IXX, 1932, s. 503–514.

³⁹⁰ Např. v syntetické práci Rostislava Šváchy, viz Švácha, 1985.

³⁹¹ Ernst Mühlstein – Viktor Fürth, *Neues Bauen u. Wohnen*, Wien – Berlin 1931.

determinována povahou zakázky či přáním stavebníka. Mezi klientelu Mühlsteina a Fürtha patřili významní a bohatí bankéři, továrníci či politici jako byli Leo Winter, Edvard Beneš, Jan Masaryk, Emanuel Epstein, Karel Kress nebo např. Arthur Lob – ředitel v Eskomptní bance³⁹², a to bez ohledu na to, zda to byli Češi, Němci či Židé. V jejich tvorbě najdeme prvky expresionismu (vila Kress), tradicionalismu (interiéry vil pro vyšší vrstvu) i progresivního funkcionalismu (obchodní domy, popř. vila Schück ad.). Autentický doklad o jejich vizi architektury a přemýšlení o urbanismu poskytuje soutěžní návrh na přestavbu Náměstí Republiky v Praze, popř. jejich další konkurenční soutěžní návrhy na palác Fénix (realizace Josef Gočár a německy mluvící architekt Friedrich Ehrmann), Eskomptní banku ad. V Mühlsteinových vlastních textech, ani v doprovodných textech k jejich architektuře od historiků umění, nenajdeme žádné zmínky o nerovném postavení česky a německy mluvících architektů ani jakékoliv nacionální prisma v pohledu na soudobou architekturu tak, jak tomu uvedeno např. u Fritze Lehmana. Do značné míry to bude přirozeným důsledkem jejich výše popsaného postavení na pražské kulturní scéně. Architekt Mühlstein publikoval buď čistě odborné, víceméně technické texty – např. v časopisu *Tchéco-Verre*, nebo „programové“ texty nového moderního bydlení.

130. Soutěžní návrh na palác Fénix (Phönix), Ernst Mühlstein – Viktor Fürth, Václavské nám. 56, Praha, 1926. In: Mühlstein –Fürth 1931.

³⁹² Detailněji in: Malečková, 2016.

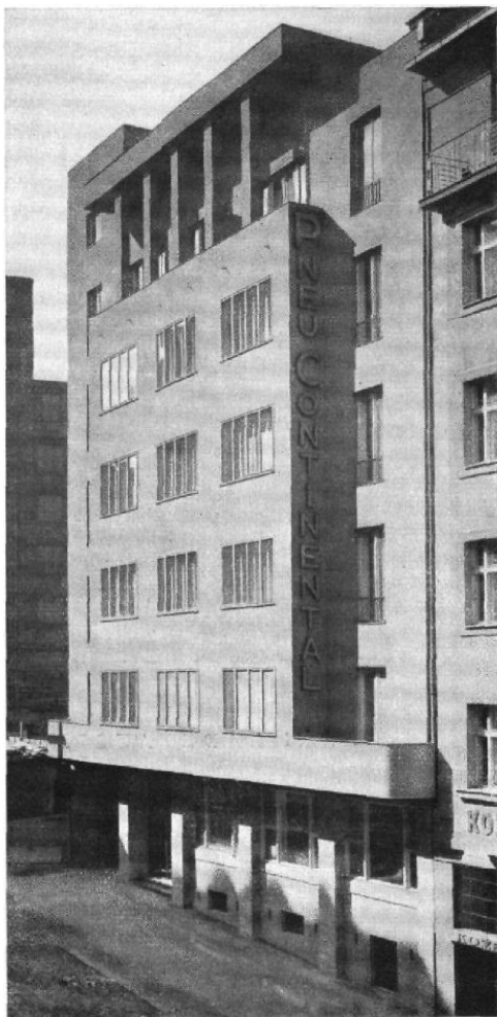
131. Návrhy regulace Náměstí Republiky, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, 1929. In: Muhlstein–Fürth 1931.

132. Vila Kress, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Českomalínská 41, Praha 6, 1923. In: Muhlstein–Fürth 1931.

133. Vila G. Barth, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Praha – Bubeneč, 1928. In: Muhlstein–Fürth 1931.

134.-135. Obchodní domy Continental a Ford, Ernst Mühlstein – Viktor Fürth, Blanická 15 a Sokolovská 96, Praha, 1926 a 1928. In: Mühlstein–Fürth 1931.

136. Činžovní dům, Ernst Mühlstein – Viktor Fürth, Schnirchova 11, Praha 7, 1934. Foto: LK.

V mnohém jsou velmi analogickým případem architekti **bratři Kohnové**, kteří sice nedosáhli takového vřelého a integrace do českého prostředí jako Mühlstein a Fürth, ale životní osudy a povaha architektury jsou si blízké.

Karl (21. 10. 1894 Praha – 1979 Quito)³⁹³ a *Otto* (6. 12. 1887 Líbeznice – 10. 7. 1965 New York)³⁹⁴ *Kohn* pocházeli rovněž z lepší židovské pražské rodiny.³⁹⁵ Jejich rodinné zázemí bylo bilingvní a odpovídalo tak obecnému postavení pražských Židů.³⁹⁶ Potvrzuje to i rozhovor s J. J. Kohnem (synem Otty Kohna), kde cituje v češtině psané dopisy mezi jeho matkou a jejím bratrem JUDr. Karlem Schwarzem.³⁹⁷ Otto Kohn uvedl v oficiálním školním záznamu na DTH, kde v roce 1913 úspěšně absolvoval, jako svou národnost německou.³⁹⁸ Jeho mladší bratr Karl studoval německou techniku v Liberci a v letech 1918–20 navštěvoval mistrovskou třídu Josefa Gočára na pražské AVU. Karel se rovněž paralelně věnoval malířství a své obrazy silně ovlivněné impresionismem a figurativním kubismem vystavoval ve známé galerii *Bedřicha Feigla* (německý židovský galerista).³⁹⁹ Od roku 1920 pracovali bratři společně. Rodinný archiv se dochoval v Quitu, kam v červnu 1939 emigrovalo dvacet členů rodiny Kohn.⁴⁰⁰ Vzhledem k jejich poválečnému působení v jižní Americe dnes existují recentní studie věnované tomuto období.⁴⁰¹ Karlova žena *Vera Schiller de Kohn* publikovala knihu o své psychologické praxi, ve které se nachází i mnohé biografické údaje a vzpomínky.⁴⁰²

Obdobně jako u Mühlsteina s Fürthem se i u Kohnů zaměřím především na jejich společenské vazby a ohlas jejich tvorby v dobových periodících. Bratři Kohnovi jsou spjati s rakouským historikem umění *Maxem Eislerem*, který jim napsal úvodní text do monografie vydané v roce 1931 – tedy ve stejném roce, kdy vyšla monografie Mühlsteinovi a Fürthovi.⁴⁰³

³⁹³ Zuzana Güllendi-Cimprichová, *Modernetransfer Tschechoslowakei – Ecuador. Zum Leben und Werk des deutschsprachigen jüdischen Architekten Karl Kohn (1894–1979)*, 2014, in: <http://edoc.hu-berlin.de/kunsttexte/2014-1/guellendi-cimprichova-zuzana-1/PDF/guellendi-cimprichova.pdf>, vyhledáno 20. 8. 2014.

³⁹⁴ <http://www.geni.com/people/Ing-Arch-Otto-Kohn/362129616480013864>, vyhledáno 20. 8. 2014. – Matriční záznam <http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=2183&reproId=203233>, vyhledáno 31.3.2020.

³⁹⁵ Rozhovor Karla Hvizďali s J. J. Kohnem, synem Otty Kohna, in: <http://blog.aktualne.cz/blogy/karel-hvizdala.php?itemid=8252>, vyhledáno 20. 8. 2014.

³⁹⁶ Podobně se vyjádřila ve svém příspěvku i Zuzana Güllendi-Cimprichová, 2014, s. 1.

³⁹⁷ <http://blog.aktualne.cz/blogy/karel-hvizdala.php?itemid=8252>, vyhledáno 20. 8. 2014.

³⁹⁸ Hauptkatalog 1908–1909, Archiv ČVUT, Praha.

³⁹⁹ Güllendi-Cimprichová, 2014, s. 5.

⁴⁰⁰ Jedním z jejich vlivných klientů byl František Janeček, vlastník Zbrojovky, který jim pomohl s jejich přesunem do Ekvádoru.

⁴⁰¹ Především studie Zuzany Güllendi-Cimprichové, *Czech Jewish Architect Karl Kohn and the Shaping of Modernism in Ecuador*, in: Mirko Przystawik (ed.), *Jewish Architects – Jewish Architecture? 4th International Congress on Jewish Architecture*, Petersburg 2020. Dále např.: <https://gracefiallos.blogspot.com/2011/04/karl-kohn.html>, vyhledáno 30.3.2020.

⁴⁰² Vera Schiller de Kohn, *Initiatistische Therapie*, Rütte 2012.

⁴⁰³ Max Eisler, *Architekti Ing. Otto a Karel Kohn*, Bratislava 1931.

Jedná se o česko-německou monografii se sto třiceti šesti vyobrazeními, která vyšla v bratislavském nakladatelství *Otto Waldes*. I v potřebě vydávat vlastní monografie své architektonické tvorby, a to buď u německých nakladatelství nebo v *Orbisu* (určené pro mezinárodní publikum), spatřuji odraz poměrů na pražské architektonické scéně. Eisler hned na prvních řádcích stručně naznačuje situaci, ve které architekti začínali projektovat. Zdůvodňuje poválečné úsilí československé společnosti a státu si „vypěstovat svou vlastní kulturu“ prostřednictvím národního slohu. „Až po určitém čase – nejen jako následek politické orientace, nýbrž možná ještě více, následkem půvabu a vyspělosti – novofrancouzské stavebnictví si získalo stále zvětšující se vliv. Jelikož náš domácí způsob stavět je již od přírody hmotně těžší, každopádně důraznější, než způsob francouzský, který byl prostorově lehký a volný, došlo ke konfliktu formy. S tímto konfliktem mají ještě i nejnadanější v Československu – až na několik málo výjimek – mnoho práce.“⁴⁰⁴ Z těchto vět stojí za povšimnutí sjednocené vnímání „domácího způsobu stavění“ – tj. bez jakéhokoliv rozlišení národnostního (psáno z pozice rakouského teoretika) a rovněž kritické zhodnocení československé funkcionalistické architektury. Podobné, byť ještě mnohem ostřejší narážky, jsem citovala v případové studii Fritze Lehmana. Podobně jako u Lehmana, Katony, Schwarze, Mühlsteina s Fürthem, tak i u bratrů Kohnů se vyzdvihuje především racionální a promyšlený půdorys. Eisler vnímá stylovou neutralitu architektů spíše jako devízu a schopnost přizpůsobit se vkusu stavebníka. Klienti bratrů Kohnů byli vzdělaní lidé z vyšších společenských vrstev, jejichž vkus teoretik popisuje jako konzervativní s obzvláštní zálibou v neobarokních reminiscencích. Architekturu bratrů Kohnů označuje jako upřímnou, klidnou, stručnou a vnitřně sjednocenou. I tato slova se dotýkají již naznačené charakteristiky jisté „pravdivosti“ a poctivosti německé architektury. Eisler rovněž zdůraznil, opět podobně jako u dvojice Mühlstein-Fürth, organickou jednotu stavby a jejího okolí, přírody. V závěru úvodu je architektům prorokována cesta spíše konzervativní než progresivně moderní. Nicméně Kohnové od počátku třicátých let opouštějí historizující tendence a staví ve stylu *emocionálního funkcionalismu*. Nejzdařilejším příkladem je jejich vlastní vila na Smíchově z roku 1936. Z mého dosavadního výzkumu vyplývá, že německy mluvící architekti ve větší míře z okruhu na pomezí česko-německého prostředí se stavěli k přijímání nových trendů opatrněji a rezervovaněji než čeští architekti.⁴⁰⁵ U většiny z nich přišel zlom až koncem dvacátých let, přibližně po roce 1927.

Práce architektů po roce 1931 (tj. po vydání monografie) byly ve větším rozsahu publikovány v periodících *Byt a umění*⁴⁰⁶ v roce 1932 a v časopise *Forum* v roce 1934 a 1936.⁴⁰⁷ Autor textu o práci architektů v *Bytu a umění* vyzdvihuje, že si architekti udrželi svou vlastní osobnost a nazývá je „stavebními umělci“.⁴⁰⁸ Dále se odvolává k Eislerovu textu v monografii,

⁴⁰⁴ Ibidem, nepag.

⁴⁰⁵ K tomuto tématu více ve studii autorky. Kerdová, 2016.

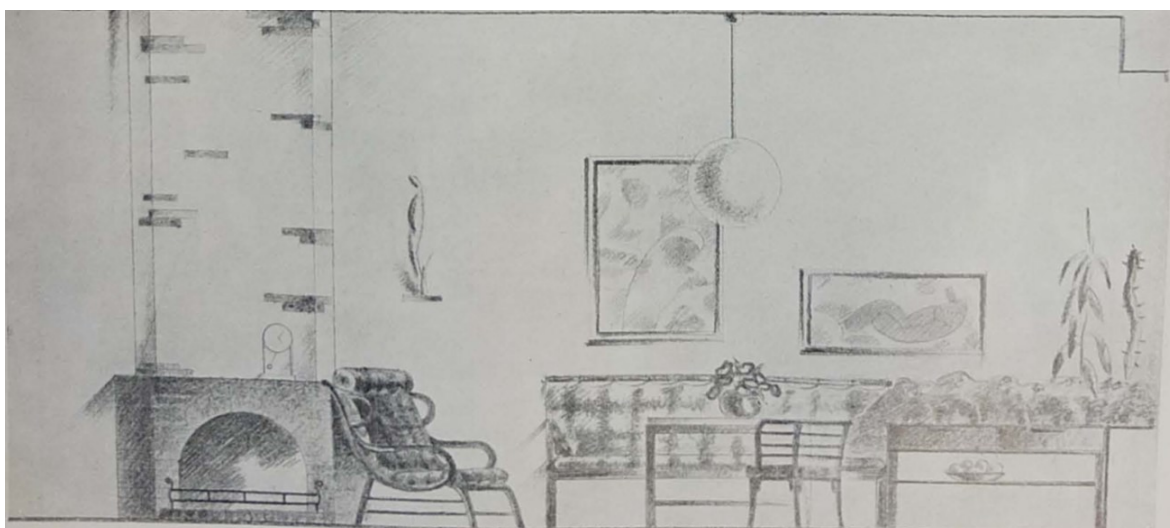
⁴⁰⁶ Arch. VI. N., Dva pražští architekti, architekti Otto a Karel Kohn, Praha, *Byt a umění* III, 1932, s. 82-91. – Weekend architektů Kohnů, *Ibidem*, s. 92-95.

⁴⁰⁷ Opět některé zdroje uvádí ještě publikování v *Mein Heim* (1933–1935), ale tento zdroj se mi nepodařilo dohledat. V *Innendekoration* publikace jejich práce není.

⁴⁰⁸ Arch. VI. N., 1932, s. 82.

zmiňuje jejich typologicky i stylově velmi rozmanité realizace (vily, venkovská sídla – především kulatý dům v Týnci n. Vltavou, palác Metro, ad.) a dodává že mnohé stavební zakázky „tito dva Pražáci vyřešili ve vsí tichosti a bez soutěží absolutně dokonale“. I toto sdělení mimo řádky prozrazuje, že práce pražských německých architektů nebyla místní kulturní scénou (českou) reflektovaná. V příspěvku jsou kromě realizací architektury a interiérů publikovány také zajímavé skici a např. návrh dobového čajového servisu.

Z Kohnovy skici interiéru je na první pohled rozpoznatelná jemnost a měkkost prostoru i materiálu, která architektonickým návrhům často chybí. Stejně tak důraz na soulad nejen architektury s krajinou, ale i interiéru s uměleckými díly jsou specifickou, a v článku oceňovanou, devízou Karlovy tvůrčí umělecké kombinace malíře a architekta. Autor textu vyzdvihuje ještě jednu věc, kterou Eisler v úvodu jejich monografie nezmínil, a to jejich inovativní technické řešení domu se šikmou střechou. Touto konstrukcí se jim podařilo v době hospodářské krize snížit celkové náklady stavby o třicet procent. V témže čísle časopisu se nachází i vlastní text architektů o jejich novostavbě v Praze.⁴⁰⁹

137. Kresba interiéru, Karel Kohn, 1932. In: *Byt a umění* 1932, s. 83.

138. Malířská skica domu se šikmou střechou, Karel Kohn, 1932. In: *Byt a umění* 1932, s. 96.

⁴⁰⁹ O.Kohn – K. Kohn, Jak se staví v krizi?, in: *Byt a umění* III, 1932, s. 96–104.

V časopise *Forum* se objevila práce architektů Kohnů v roce 1934⁴¹⁰ a 1936⁴¹¹. Rozsáhlejší a pro shrnutí meziválečného vývoje tvorby těchto architektů zajímavější, je příspěvek z roku 1936, tedy poslední dohledaný před jejich emigrací. Je zde publikován a také detailně popsán rohový činžovní dům v ulici Veverkova na Praze 7. Jedná se o působivé a velmi originální řešení nároží domu s akcentací posledního patra, ve kterém se nacházela rezidence stavebníka. Přikládám zde i půdorys tohoto mimořádného bytu, ve kterém architekti navrhli dřevěné schodiště vedoucí přímo na střešní terasu, kde byla umístěná zahrada s přívodem vody na zavlažování květin a dětské hřiště. Dům se nachází na hraně letenské pláně, je tedy pravděpodobné, že Kohnové počítali i s mimořádným výhledem na Prahu. Ostatně vhodné umístění a orientace do krajiny patřila k prioritám jejich architektonické tvorby. V roce 1933 v témže časopise psal Ernst Mühlstein o nových možnostech, které skýtá střešní prostor – na místo půdy si představoval obytné terasy, dost možná v tomto duchu. Druhá část příspěvku je věnována jejich vlastní vile Na Fialce, kde mohli plně vyjádřit svůj vkus a umělecký názor. Architekti si zakládali na kvalitních a funkčně zvolených materiálech jako byly různé druhy kamenných obkladů, dřevo, korkové podlahy a módní kombinace skla a kovu.

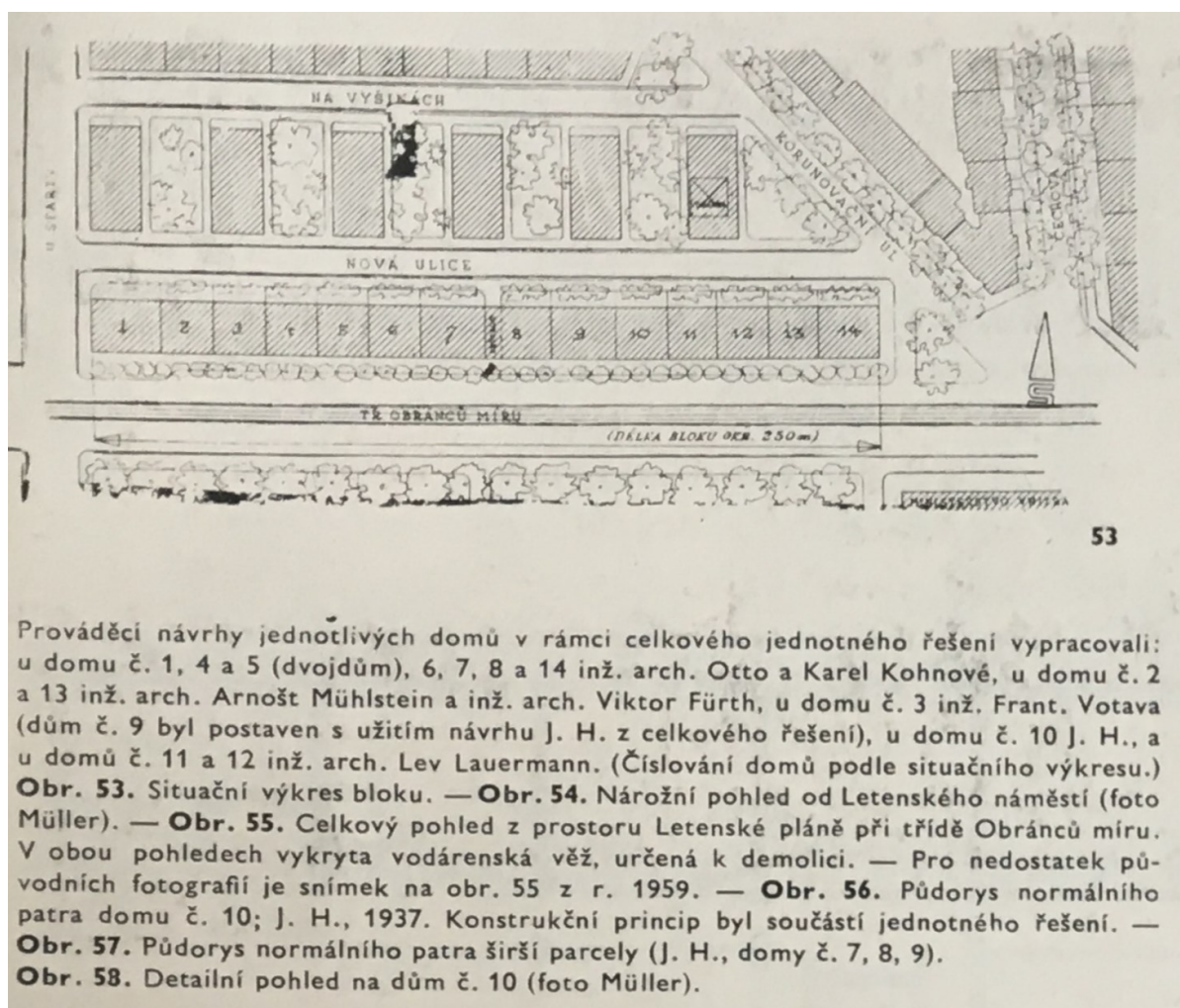

139. Molochov, Karl a Otto Kohn, Milady Horákové 84-96, Praha 7, 1936–1938. Foto: LK.

⁴¹⁰ Haus der Architekten Ing. Otto und Karl Kohn Prag, *Forum* IV, 1934, s. 8–9. Fotky exteriéru a interiéru jejich vlastní vily.

⁴¹¹ Neuere Arbeiten der Arch. Otto u. Karl Kohn Prag, *Forum* VI, 1936, s. 230–233. Publikován nájemní dům ve Veverkově ulici na Praze 7, interiér bytu z tohoto domu (dům p. B.), vila „Na Fialce“ na Smíchově.

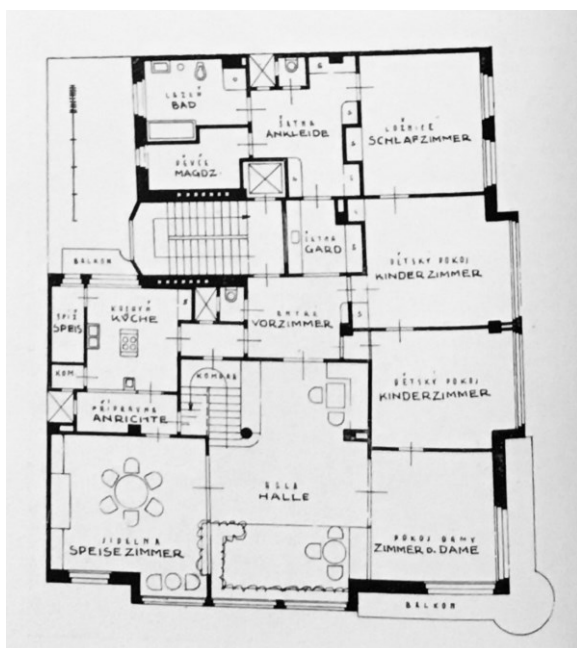
Kromě činžovního domů ve Veverkově měli Kohnové projektovat ve třicátých letech ještě blok činžovních domů zvaný *Molochov* na Letné, který byl nakonec vystavěn dle jednotného řešení Jaroslava Havlíčka a bratři Kohnové zde navrhli několik vchodů (viz obrázek s popiskou).

140. Schéma vchodů souboru Molochov. In: Josef Havlíček, *Návrhy a stavby*, Praha 1964.

Havlíček se k tomuto projektu vyjádřil ve svém kritickém příspěvku v časopise *Architekt* v roce 1937. V jeho monografii se dočteme, že šlo o záležitost tehdejší *Živnobanky* a v době, kdy Havlíček podával svůj návrh na úřad, měli už arch. Kohnové zadaný podrobný návrh na sedm domů z bloku a jako projektanti nejvíce zúčastnění měli též uplatnit nárok na návrh jednotného řešení celku. „Na stavebním úřadě bylo již také několik skic celkového řešení, vesměs těžké koncepce, vnukající spíš obavy před realizací. Uvítali proto můj návrh jednotného řešení...“.⁴¹² I tato Havlíčkova slova snad jemně odráží pohled české avantgardy na německy mluvící architektury působící v meziválečné Praze.

⁴¹² Havlíček, 1964, s. 56.

141.-142. Činžovní dům, Karl a Otto Kohn, Veverkova 1, Praha, 1932. Foto: LK.

143. Činžovní dům, Karl a Otto Kohn, Veverkova 1, Praha, 1932. In: Architekti Ing. Otto a Karel Kohn, Bratislava 1931.

144. Činžovní dům, Karl a Otto Kohn, Rybná 9, Praha, 1930–1931. Foto: LK.

145. Palác Metro, Karl a Otto Kohn, Revoluční 21, Praha, 1928. Foto: LK.

3. Případová studie – Rudolf Wels a Martin Reiner

Německy i česky mluvící židovští architekti plně se integrující do českého kulturního prostředí.

Do poslední případové studie jsem vybrala dva židovské architekty, kteří byt' každý vycházel z jiného prostředí, tak se jim podařilo integrovat do české společnosti. V případě Rudolfa Welse to byl proces odklonu od němčiny k češtině a přechodu z Vídně do Prahy. U Martina Reinera se jedná o výjimku, kdy jeho českou či československou integraci plně stvrdila až poválečná léta, ve kterých se však architektuře už nevěnoval. Právě v onom závěru života, respektive ve vypořádání se se okolnostmi druhé světové války, tkví kruciólní rozdíl mezi oběma zde představovanými architekty. Rudolf Wels se bohužel stal obětí exemplárního vyhlazování židů v Birkenau.⁴¹³ Reinerovi se podařilo válečná léta přežít a po roce 1945 se mohl vrátit do Prahy a zůstat až do své smrti v roce 1973 v Československu jako jediný z dosud sledovaných německy mluvících architektů v mém výzkumu. K životu obou architektů se dochovala alespoň torza pozůstalostí⁴¹⁴ a jejich tvorba byla monograficky zpracována.⁴¹⁵ V této studii se pokusím zdůraznit některé důležité osobní vazby architektů, které opět doplní pomyslnou síť vztahů a také rozšíří téma o dosud opomíjený okruh architektů kolem Adolfa Loose.

Rudolf Wels se narodil 28.4.1882 v Oseku u Rokycan jako Wedeles do židovské rodiny, kde se mluvilo německy i česky.⁴¹⁶ Na rozdíl od architektů uvedených v předchozí případové studii se nejednalo o výše sociálně a společensky postavenou rodinu. Po absolvování gymnázia a střední stavební průmyslové školy v Plzni nastoupil Wels v roce 1902 na praxi u stavitele Richtera v Praze a v roce 1907 se zapsal na české vysoké učení technické.⁴¹⁷ Jak pro jeho tvorbu, tak především pro síť přátelských i pracovních vztahů bylo zásadní vídeňské školení. V letech 1909–1912 studoval u profesora *Ohmanna* na vídeňské akademii výtvarných umění a poté mezi lety 1912–1915 navštěvoval soukromou školu *Adolfa Loose* (Adolf Loos Bauschule). V rodinné korespondenci se dozvídáme Welsovo zklamání ze studia na akademii, které mu

⁴¹³ Miroslav Kárný, *Terezínská pamětní kniha: židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941-1945*, Praha 1995, s. 329.

⁴¹⁴ Welsův archiv se podařilo dohledat u jeho vnuka v Anglii, kam ho dovezl architektův syn Tomáš. Součástí tohoto archivu byla i dnes již knižně vydaná rodinná kronika „U Bernatů“, kterou sepsal architektův otec Šimon, a Rudolf k ní doplnil při přepisu svůj doslov. In: Šimon Wels, *U Bernatů*, Praha 2011.

⁴¹⁵ O tvorbě Martina Reinera zatím vyšla jen monografie k jeho sochařské tvorbě od Jiřího Šetlíka. Idem, *Martin Reiner*, Praha 1964. O Rudolfu Welsovi monograficky psal Michal Rund, *Po stopách Rudolfa Welse*, Sokolov 2006.

⁴¹⁶ Rund, 2006, s. 117.

⁴¹⁷ https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_W/Wels_Rudolf_1882_1944.xml, vyhledáno 12.4.2020.

nepřineslo lepší pracovní uplatnění a zlepšení nedobré finanční situace.⁴¹⁸ V téže době se architekt rozhodl si změnit jméno na Wels, jak vysvětluje v dopisu otci z 6. 4. 1912.⁴¹⁹ V archivním záznamu z vídeňské akademie už v roce 1909 Wels uvedl jako svůj rodný jazyk češtinu.⁴²⁰ V akademickém roce 1909/1910 byl Welsovým spolužákem *Jaroslav Rössler* a v roce 1910/1911 brněnský německy mluvící brněnský architekt *Ernst Wiesner*. V souvislosti s jazykovou konverzí u Welse lze doplnit, že přibližně do roku 1901 psal v němčině, následně již používal češtinu (přirozeně s ohledem na adresáta). Vzhledem k uvedené dvojjazyčnosti v rodině to není nijak překvapivé, ale spíše je důležitý fakt, že Wels se dobrovolně a vědomě přimkl k českému jazykovému prostředí. Z vídeňského období se dochovalo několik Welsových publikací. Především mu vyšly knihy o zahradních městech – v roce 1911 v Praze a později v roce 1918 ve Vídni, které byly inspirovány jeho cestou po Anglii a Skotsku, kterou podnikl v roce 1910.⁴²¹ Wels se již v raných letech intenzivně zajímal o problematiku nového bydlení a na několika stránkách své knihy se snažil předat vlastní i zprostředkované poznatky o v té době populární urbanistické koncepci zahradních měst („Garden City“). Spis je politicky a názorově vyhraněný – kritický vůči nelidským podmínkám bydlení, velkoměstskému životu, odříznutí se od přírody a zároveň kritický vůči státu, který jediný může umožnit jedno i druhé (tj. situaci zlepšit i zhoršit). Když si Wels stýská po tom, že v jeho otčině (odkazující na Prahu, Plzeň, Kladno, Most) se na rozdíl od Německa – kde zmiňuje příklad kolonie od T. Fischera v Essenu, Itálie či Anglie, zatím nic pro zlepšení bídých poměrů bydlení neděje, tak o co více byla tato otázka frapantní v meziválečné době.⁴²² Československo na rozdíl od Německa či Rudé Vídne otázku nového sociálního bydlení nedokázalo dostatečně efektivně uvést v praxi a tak i Wels stavěl v meziválečné Praze činžovní domy především pro střední a vyšší střední vrstvu daleko vzdálené jeho předválečné představě zahradního města. Ale alespoň na počátku dvacátých let mohl navrhnout několik dělnických kolonií blížících se konceptu zahradních měst, a to v Sokolově, Chodově a Habartově.⁴²³ Welsova pražská publikace o zahradních městech je důležitá i pro své spojení s Herbenovým časopisem *Čas*, v jehož knihovniče pod číslem 56 brožura vyšla. Mezi další vydávané autory patřili např. profesoři Masaryk, Kraus, Drtina, Boháč ad. Do *Času* přispíval i *Svatopluk Machar*, jehož přátelství s Rudolfem Welsem máme doloženo dopisem z 23.4.1915.⁴²⁴ Vedle zmínky o svých válečných zkušenostech a

⁴¹⁸ Welsův rodinný archiv, dopisy z Vídne rodině. Některé dopisy nejsou datované a archiv zatím není blíže popsán či roztříděn.

⁴¹⁹ Ibidem, s. 11.

⁴²⁰ Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien.

⁴²¹ Rudolf Wels, *Zahradová města (The Garden City Motion)*, Praha 1911. – Idem, *Die Gartenstadt für Kinder: Vorschlag zu einer Kinderheimanlage*, Wien 1918.

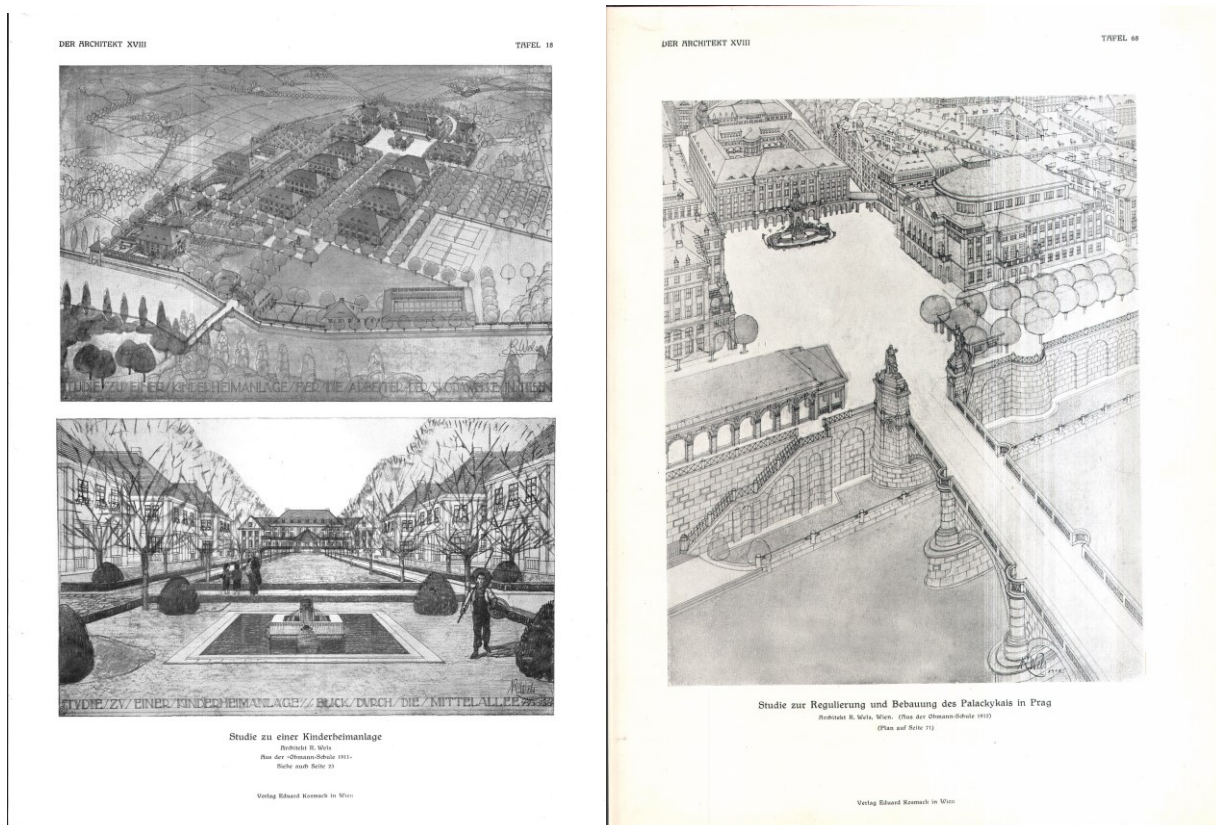
⁴²² Wels, 1911, s. 13. Online: <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/view/uuid:2b0be070-c030-11e5-b5dc-005056827e51?page=uuid:84b502b0-c557-11e5-aeb4-5ef3fc9bb22f>, vyhledáno 11.4.2020.

⁴²³ Jan Rund, Stavby architekta Ing. Rudolfa Welse v našem městě, in: Romana Vaicová Beranová – Roman Petřík et al., *Kniha o městě Sokolov*, Sokolov 2013, s. 106.

⁴²⁴ Dopis Rudolfa Welse ve fondu: Machar Josef Svatopluk, číslo fondu 1032, Literární archiv Památníku národního písemnictví.

zraněních, vyjadřuje Wels Macharovi svou úctu a zároveň se zmiňuje o osobních kontaktech na Karla Krause a Petera Altenberga⁴²⁵, s jejichž literárním dílem byl dobře seznámen. Jedná se tedy o stejný vídeňský kruh intelektuálů a umělců včetně Adolfa Loose, se kterým byl v těsném kontaktu již zmíněný architekt Karl Jaray. Časově se ovšem Wels s Jarayem ve Vídni minuli a s tím souvisí i protichůdné pohyby obou architektů – Jaray, byť také židovský architekt plně orientovaný na německé kulturní prostředí, z Prahy odešel v roce 1927 zpět do Vídně, oproti tomu Wels směřoval z německojazyčné Vídně kolem roku 1920 přes Sudety (západní Čechy) do Prahy. Z Welsových dalších dopisů z vídeňského období se dozvídáme, že se přátelil ještě s literátem Alfredem Grünwaldem, který rovněž patřil do Loosova okruhu.⁴²⁶ Welsova sestra Anna psala básně a také se stýkala s vídeňskými básníky.

Je trochu s podivem, že Welsovo architektonické dílo nebylo v odborných periodikách více reflektováno. Ve vídeňském odborném listu *Der Architekt* se podařilo dohledat jen Welsovy školní práce z roku 1912.⁴²⁷ Wels patřil mezi Ohmannovy nejlepší žáky, snad i pro to byly publikovány jeho kresebně zdařilé studie.⁴²⁸

146. Školní kresby, Rudolf Wels, 1912. In: *Der Architekt*, 1912, s. 23, příloha 18, s. 66–68.

⁴²⁵ Altenberg mu poslal svou poslední knihu s věnováním, od Karla Krause obdržel předposlední číslo *Fackelu*, kde Kraus publikoval své protiválečné názory.

⁴²⁶ Welsovův dopis sestře Anně, archiv Colina Welse.

⁴²⁷ *Der Architekt*, 1912, s. 23, Tafel 18, s. 66–68.

⁴²⁸ https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_W/Wels_Rudolf_1882_1944.xml, vyhledáno 12.4.2020.

Dále existují dvě architektonické monografie z let 1927 (Karlovy Vary) a 1931 (Viedeň), tedy ještě před jeho pražským působením.⁴²⁹ Druhá zmíněná monografie vyšla v nakladatelství Gustava Konrada v edici *Neue Architektur*, tj. ve stejné edici jako již zmíněné monografie architektů Mühlsteina a Fürtha, Erwina Katony či Bertholda Schwarze. Z jeho dalších publikací v odborných časopisech existuje příspěvek o realizaci lázeňské budovy v Karlových Varech z roku 1927 ve *Wasmuths Monatshefte*. Na budovu byla vypsaná soutěž v roce 1925, ve které Welsův projekt vyhrál mezi čtyřiceti čtyřmi návrhy.⁴³⁰ Wels odešel do Karlových Varů po roce 1920 a jedním z jeho významných klientů byl *Leo Moser*, pro jehož sklárnu pracoval i jako designér. Více stavebních příležitostí získal na konci dvacátých let v blízkém Sokolově a až v roce 1933, tedy po politickém obratu v Německu, přesídlil architekt do Prahy.⁴³¹

V Praze si založil vlastní ateliér s *Quido Lagusem*. Architekt Quido Lagus byl více napojen na literární německé kruhy. Jeho švagrem byl básník *Oskar Kosta*.⁴³² Lagus se především zasadil o vydávání pražského exilového časopisu *Neue Deutsche Blätter*, který vycházel mezi lety 1933-1935.⁴³³ Do okruhu jeho známých patřili osobnosti jako Rudolf Fuchs, Egon Erwin Kisch, Bruno Adler, Oskar Maria Graf, Ernst Bloch či Wieland Herzfelde (bratr slavnějšího Johna Heartfielda).⁴³⁴ Neméně zajímavý je jeho osobní kontakt s *Janem Masarykem* – Lagus pracoval do Masarykovy smrti jako zahraniční dopisovatel *České tiskové kanceláře* v Londýně, kam emigroval.⁴³⁵ Lagus se v Londýně kromě architektonické činnosti věnoval také divadlu – byl členem *Dramatické skupiny československého kulturního střediska*.⁴³⁶ Zemřel až v roce 1988.

Během šesti let mezi roky 1933 až 1939 společně s Welsem navrhli v Praze několik činžovních domů v Holešovicích (v Dobrovského 15 bydlel Wels), na Novém Městě a na Žižkově a v roce 1934 provedli přestavbu paláce Alfa.⁴³⁷ Z poměrně malého souboru pražských realizací lze těžko vyvozovat obecnější soudy. Rohové činžovní domy v Řeznické a Heřmanově jsou si podobné svým oblým nárožím, zvýrazněnými okenními rámy a keramickým obkladem. Nicméně svébytnější podoby nabyly, dle mého soudu, Welsova mimopražská architektura,

⁴²⁹ <http://abart-full.artarchiv.cz/osoby.php?Fvazba=heslo&IDosoby=78002>, vyhledáno 19. 8. 2014. – Lukeš, 2004, s. 34.

⁴³⁰ L.A., Neues Badehaus in Karlsbad, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XII, 1928, s. 285–286. Online: https://digital.zlb.de/viewer/image/14192921_1928/1/, vyhledáno 11.4.2020.

⁴³¹ https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_W/Wels_Rudolf_1882_1944.xml, vyhledáno 12.4.2020.

⁴³² Jürgen Serke, *Böhmische Dörfer, putování opuštěnou literární krajinou*, Praha 2001, s. 251.

⁴³³ Ibidem.

⁴³⁴ Ibidem s. 252.

⁴³⁵ Ibidem.

⁴³⁶ Bořivoj Srba, *Múzy v exilu*, Brno 2003, s. 247.

⁴³⁷ Více ke stylové analýze v příspěvku: Zdeněk Lukeš, Nedotčené dílo Loosova žáka Rudolfa Welse, in: Maria Sadkowska, *Adolf Loos, dílo a rekonstrukce, mezinárodní sympozium u příležitosti 70. výročí úmrtí*, Plzeň 2003, s. 15–19.

kde je více patrný i Loosův vliv, a to např. v použití klasických sloupů v již nestojící lázeňské budově v Karlových Varech či v kiosku sklárny Moser.

147. Lázeňský dům, Rudolf Wels, Karlovy Vary, 1927. In: *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XII, 1928, s. 286.

O Welsově inklinaci k českému kulturnímu prostředí svědčí i spolupráce s českými režiséry jako byl *Mac Fryč*, *Innemann*, *Binovec* ad. na výpravě jejich filmů.⁴³⁸ Práce u filmu byla pravděpodobně zprostředkovaná Quido Lagusem, který pracoval jako architekt a výtvarník i pro divadlo.⁴³⁹ Na druhou stranu na architektonické scéně evidentně mnoho významnějších kontaktů s českými architekty a teoretiky nenavázal a i pro Welse platí Šváchovo konstatování o skupině Loosových spolupracovníků a žáků v Československu: „...nikdo z těchto tvůrců nenavázal kontakt s českými architektonickými skupinami, o čemž svědčí i jejich pramalá publicita v českých časopisech“.⁴⁴⁰ Otázka Loosova vlivu na československou architekturu i prostřednictvím Rudolfa Welse by předpokládala samostatný výzkum podobně jako tomu bylo u architektů Jacquese Groaga či Paula Engelmanna na Olomoucku.⁴⁴¹

⁴³⁸ Rund, 2013, s. 86. - V archivu Colina Welse jsou zachovány skici ke scénografii. Více in: Vladimír Opěla – Eva Urbanová, *Český hraný film*, Praha 2010, s. 360.

⁴³⁹ Např. pro hru Františka Langra, kterou přeložil do němčiny Otto Pick a hrála se na *Kleine Bühne*. In: *Národní osvobození, Pokrok*, 15.1.1935, s. 6. – *Venkov*, 15.01.1935, s. 10.

⁴⁴⁰ Rostislav Švácha, Adolf Loos a česká architektura, *Umění* XXXII, 1984, s. 500.

⁴⁴¹ Více v publikacích Vladimíra Šlapety. Hlubší analýzu Loosova vlivu na Welsovo dílo pravděpodobně přinese monografický výstavní projekt, který se chystá na podzim 2020.

148. Činžovní dům, Rudolf Wels – Quido Lagus, Veverkova 25, Praha 7, 1938–1939. Foto: LK.

149. Činžovní dům, Rudolf Wels – Quido Lagus, Řeznická 19, Praha 2, 1937. Foto: LK.

150. Činžovní dům, Rudolf Wels – Quido Lagus, Dobrovského 15, Praha 7, 1935–1936. Foto: LK.

U druhého představovaného architekta **Martina Reiner** se vzhledem k poválečným okolnostem dochovalo v pozůstalosti alespoň torzo jeho vlastního svědectví. Reiner se narodil 1.10.1900 v Budapešti do židovské rodiny, která podobně jako u Welse nepatřila k vyšší střední třídě (jeho otec byl zámečník).⁴⁴² O důvodech svého odchodu do ČSR Reiner píše: „*Po absolvování střední školy v Budapešti jsem začal studovat architekturu v Brně, protože jsem v důsledku numeri clausi nemohl v Budapešti studovat. Tak jsem se dostal do ČSR a našel jsem zde svůj domov. Po 1 roce jsem pokračoval ve studiích na pražské technice, kde jsem absolvoval. Byl jsem po dlouhá léta bez práce. Pracoval jsem v architektonických kancelářích ing. Reina a arch. Lehmana, jehož asistentem jsem po určitou dobu na technice byl. Pak jsem si založil vlastní architektonickou projekční kancelář, kterou jsem vedl do r. 1939. Po příchodu okupantů jsem kancelář zrušil.*“⁴⁴³ V těchto několik Reinerových vlastních větách je výstižně shrnuta jeho architektonická dráha v meziválečné Praze. Jak ukáže třetí vrstva této práce – situace v Budapešti byla ve dvacátých letech poměrně vypjatá a mnozí architekti odcházeli za studii do zahraničí. Reiner si vybral Brno a následně Prahu. Nevíme přesně proč, ale lze předpokládat, že pro něj Praha jakožto nové centrum byla atraktivnější. Na německé technice v Praze (DTH) absolvoval v roce 1929.⁴⁴⁴ Mezi lety 1926–1929 pracoval pro projekční kancelář architekta Josefa Reina a od roku 1929 pro kancelář již zmíněného Fritze Lehmana, u kterého byl mezi lety 1929–30 i odborným asistentem na DTH.⁴⁴⁵ Také Reinerovi počátky v ČSR vedly skrze německojazyčné prostředí a zprvu byl napojen na architekta německého kulturního okruhu, Fritze Lehmana. Reiner podobně jako Wels začal svou vlastní projekční praxi v Praze poměrně pozdě, až v polovině třicátých let. Společný ateliér s Juliem Landsmannem vedl do roku 1939.⁴⁴⁶ Mezi realizace ateliéru patřily především luxusní činžovní domy v Praze 7 z let 1936–38. Jejich specifikem je důraz na detail a obliba tzv. trezorových vstupů do domů. Poměrně mimořádné je nároží rohového domu v ulici Farského, kde architekt kombinuje oblý tvar s balkony rozevřenými do tupého úhlu. Reiner by mohl představovat společně s E. Katonou další napojení pražské architektury na Budapešť. Tuto hypotézu se mi nepodařilo při rešerších potvrdit. Reiner jezdil do Budapešti pravděpodobně jen z osobních důvodů za rodinou. V Praze zůstal až do roku 1942, poté odjel do Budapešti, kde se plně začal věnovat sochařství a architekturu de facto opustil. Poslední rok války byl internován v táboře Báčka. Po osvobození se vrátil do Prahy a stal se řádným členem *Ústředního svazu československých výtvarných umělců* (USČSVU). Od roku 1945 byl rovněž členem KSČ, kde zastával různé funkce. Jeho žena Elsa Magdalena Freundová (sňatek 1939) pracovala jako překladatelka a později se vypracovala na vedoucí zahraničního oddělení *Svazu čsl. umělců*. Po roce 1945 uvádí Reiner jako svou národnost českou, státní občanství československé. V dotazníku pro SČVU uvedl, že

⁴⁴² heslo Reiner Martin, in: Emanuel Poche (ed.), *Encyklopedie českého výtvarného umění*, Praha 1975, s. 409.

⁴⁴³ Informace získané z vlastního Reinerova životopisu a dotazníku pro SČSVU uloženého v Archivu NG, Praha. V Praze dne 17.7.1958, životopis, archiv NGP.

⁴⁴⁴ Protokol z I. Staatsprüfung uložen v Archivu ČVUT, Praha.

⁴⁴⁵ Ibidem.

⁴⁴⁶ Zdeněk Lukeš, Martin Reiner, *Zlatý řez*, 1996, s. 6.

mluví maďarsky, německy a částečně rusky. Po válce se Martin Reiner zařadil do kontextu českých dějin umění jako uznávaný sochař.⁴⁴⁷ Reinerovu pozůstalost spravoval historik umění Jiří Šetlík. Do okruhu Reinerových přátel se po roce 1945 řadili přední umělecké osobnosti české scény jako Adolf Hoffmeister, Adriena Šimotová, Zdeněk Sklenář, M. Jiránek, E. Schönberg, Lev Nerad a další.

151. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, U Letenského sadu 5, Praha 7, 1938. Foto: LK.

⁴⁴⁷ Monografie: Šetlík, 1964.

152. Činžovní dům – vstup, Martin Reiner – Julius Landsmann, U Letenského sadu 5, Praha 7, 1938. Foto: LK.

153. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, Nad Královskou oborou 3, Praha 7, 1938. Foto: LK.

154. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, Ppl. Sochora 7, Praha 7, 1936–1937.
Foto: LK.

155.–156. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, Ppl. Sochora 7, Praha 7, 1936–1937. Foto: LK.

III. VRSTVA: evropský kontext

Sonda do evropských velkoměst a metropolí se silným vlivem německého kulturního prostředí.

Výzkum pro zmíněnou třetí vrstvu dizertační práce směřoval ke zmapování německého kulturního prostoru a jeho meziválečné architektury v hlavních městech německojazyčných oblastí, popř. ve městech, která byla součástí Rakousko-Uherské monarchie. Na základě tohoto průzkumu jsem se pokusila zasadit pražskou meziválečnou architekturu do evropského rámce a zároveň jsem měla stále na mysli klíčovou metodologickou otázku – co všechno můžeme mít konkrétně na mysli, když mluvíme o *německé architektuře*, popř. o *vlivu německého kulturního prostředí*.

Vídeň a *Budapešť* jsem zvolila jako důležitá centra bývalého soustátí. *Bratislavu* jako nové hlavní centrum Slovenska a jako místo, odkud je možno nazírat pražskou německou architekturu s jistým odstupem, a přesto ještě v rámci tehdejšího Československa. V samotném Německu jsem pak zvolila jednotlivé metropole – *Frankfurt*, *Berlín*, *Mnichov* a *Hamburg* dle geografického klíče, jelikož se mi nepodařilo prokázat žádnou významnější vazbu mezi konkrétními německými městy (např. *Dráždany*, které by byly relevantní pro sudetoněmecké architektky) a pražskými německými architektky. Hlavním cílem této rešerše nebylo udělat stylovou analýzu meziválečné architektury v daných městech a následně komparovat s Prahou, ale spíše zmapovat německojazyčný terén pro nové uchopení a pochopení „*německé*“ architektury v Praze. Proto je každé přibližované město doprovázeno několika ukázkami architektury, které jsem považovala za charakteristické. U vybraných měst předkládám obraz o meziválečné architektonické scéně, hlavních tématech a problémech, které se řešily. U neněmeckých měst přirozeně se zvláštním zřetelem na *německo-židovskou menšinu*. Důležitou váhu jsem přikládala osobnímu poznání všech vybraných lokalit a vytvoření obsáhlého obrazového archivu. Při následné práci s ním jsem měla vždy na pozadí základní metodologickou otázku této vrstvy.

Vzhledem k velkému záběru sledované problematiky jsem zaměřila svou pozornost na *vybrané klíčové oblasti*. Akcentovala jsem především meziválečnou bytovou výstavbu, jelikož pro pražské německé architektky je tento stavební typ převládající. S tím se přirozeně pojí globálně rozšířená problematika řešení bytové nouze a v obecnější rovině otázka směru dalšího vývoje architektury – tj. dopředu s použitím nových technologií a poznatků tak, jak o tom uvažovala avantgarda a spíše dozadu s ohledem na kontinuitu tradice a rukodělných hodnot. Tato polemika se odehrávala i na pražské architektonické scéně a německé kulturní prostředí v ní hrálo důležitou roli.

Bytová krize a možnosti jejího řešení byly po první světové válce celoevropskými tématy. Jednotlivé státy, případně velká města, která mohla do financování a legislativy zasahovat, přistupovaly v německém kulturním prostoru k řešení bytové nouze různě. V Německu byla jednou z cest podpora efektivnějšího využití stávajícího bytového fondu

(*Wohnungsmangelgesetz z roku 1920, Reichsmietengesetz z roku 1922 a Mieterschutzgesetz z roku 1923*)⁴⁴⁸, druhou cestou byla podpora výstavby nových bytů. Ta probíhala buď motivací soukromých investorů k investicím do výstavby bytů, ale především státními intervencemi směřujícími ke vzniku a podpoře bytových družstev, která pak mohla s pomocí jednotlivých měst budovat velká sídliště s ekonomicky dostupnými byty.

Hamburk

Svobodné hansovní město s výraznými prvky severského expresionismu.

Meziválečný architektonický vývoj Hamburku je časově rámován rokem 1919, kdy bylo zvoleno nové vedení města a rokem 1933, tedy zánikem svobodné Výmarské republiky. Bohaté hansovní město, kde měla do konce války silnou úlohu aristokratická oligarchie (do roku 1919 pocházela většina realizací od soukromých zadavatelů), se pod tlakem nových podmínek výrazně proměnilo.

Paralelně s ekonomickým a hospodářským rozvojem velkých měst se řešila i otázka kvality a hygieny bydlení. Jistým zlomem byla epidemie cholery v roce 1892. Krátce poté byla založena komise pro zjištění zdravotních podmínek v Hamburku. Na základě její práce proběhla rozsáhlá sanace města.⁴⁴⁹ Všechny tyto problémy a snahy o jejich řešení vedly k založení úřadu „*Baupolizei*“, který stanovoval podmínky pro výstavbu nových domů. Tento celoevropský trend – reforma bydlení dbající především na dostatečné proslunění a větrání bytů, pokračoval intenzivně i v meziválečné době – v Hamburku pod vedením architekta *Fritze Schumachera*.

Fritz Schumacher⁴⁵⁰ přišel do Hamburku v roce 1909 a vyjma pobytu v Kolíně mezi lety 1919–1923 zastával v Hamburku až do roku 1933 funkci *Oberbaudirektora*. Velmi si cenil hamburského obrazu města a svými regulacemi pro výstavbu nových částí se ho snažil respektovat. Základ pro rozvoj Hamburku ve dvacátých a třicátých letech byl dán již urbanistickou koncepcí z devadesátých let 19. století. V roce 1896 byl stanoven generální plán rozvoje jednotlivých částí Hamburku.⁴⁵¹ Industriální a obchodní oblast se posunula do

⁴⁴⁸ Filip Rambousek, *Bytová politika SRN a ČSR v letech 1948/9–1960* (diplomová práce), FSV UK, Praha 2017.

⁴⁴⁹ Ibidem, s. 35–36.

⁴⁵⁰ *Fritz Schumacher* (1869 Brémy – 1947 Hamburk) byl významný německý architekt, teoretik a urbanista. Po studiích matematiky, přírodních věd a architektury v Mnichově (1889–96) a Berlíně se stal v roce 1901 profesorem interiérového navrhování na Technické univerzitě v Drážďanech, kde působil až do roku 1909. Poté přijal nabídku stát se hlavním architektem města Hamburku. Ve své architektonické tvorbě si prošel dlouhým vývojem od konzervativní moderny až k Neues Bauen. – In: <https://www.archiweb.cz/fritz-schumacher>, vyhledáno 4.6.2019. – Volker Plagemann, *Fritz Schumachers Wirken für Hamburg*, in: Idem, *Die Kunst der Moderne in Hamburg*, Hamburg 2002.

⁴⁵¹ Dirk Schubert, *Hamburger Wohnquartiere: ein Stadtführer durch 65 Siedlungen*, Berlin 2005, s. 40.

rozšířené periferní části města. Vnitřní město sloužilo jako obchodní centrum a terciálnímu sektoru. Bytové oblasti pro pracovní síly byly přemístěny z centra města na jeho tehdejší okraj. Spolu s transformací funkcí jednotlivých částí města a jeho rozšířením byla řešena dopravní infrastruktura. K Hamburku byla přičleněna další města Altona, Harburg, Wandsberg (Prusko-Hamburská dohoda z roku 1928, oblast cca v okruhu 30 km od radnice), která měla možnost k bytové police přistupovat do značné míry autonomním způsobem.⁴⁵²

Dědictvím industrializace a urbanizace 19. století byla přelidněnost velkých měst, která v Hamburku po roce 1918 ještě rostla. Mezi lety 1892 a 1918 se zdvojnásobil počet obyvatel Hamburku, v roce 1913 přerostl hranici jednoho milionu.⁴⁵³ Mezi lety 1919 a 1923 se ještě zešestinásobil počet rodin hledajících bydlení na 37 000.⁴⁵⁴ S otázkou, jak ubytovat velké množství lidí, především těch, co do města přišli za prací, se v Hamburku potýkají již od šedesátých let 19. století, kdy byly založeny první soukromé stavební společnosti – jedny z prvních v celém Německu. Stavěly domy pro dělníky a řemeslníky.⁴⁵⁵ Do roku 1873 se datuje první státní snaha podpořit výstavbu dělnických bytů zákonem o podpoře výstavby malých bytů („*Gesetz betr. die Förderung der Erbauung von kleinen Wohnungen*“).⁴⁵⁶ Z podnětu státu i města vznikaly ve dvacátých letech 20. století různé stavební společnosti a spolky, které díky finanční a legislativní podpoře měly kapitál na výstavbu nových sídlišť s dostupnými byty. Roku 1918 byl přijat zákon o malých bytech a v roce 1927 byla založena *Hamburgische Baukasse*.⁴⁵⁷

Nový zákon na podporu malých bytů z roku 1914 byl založen na fungování *Beleihungskasse* na hypotéky. Pro nově postavené byty byly pevně stanovené podmínky (F. Schumacher) – patřilo mezi ně např. na vnější straně umístěné schodiště, nejvýše dva byty na poschodí, všechny obytné prostory musely mít okna. Po roce 1918 byly stanoveny také nové cíle městské stavební politiky – šlo především o zamezení tzv. *Schlitzbauweise*⁴⁵⁸, měly se stavět lépe větratelné a prosluněné byty, docházelo k postupnému snižování výšky staveb směrem k okraji města, vznikalo více zelených ploch, hřišť a sportovišť. Upřednostňovalo se sjednocení malých pozemků do stavebních bloků, u kterých se dbalo na architektonické a městotvorné vyznění.⁴⁵⁹

Nová velká sídliště s množstvím zelené plochy byla vystavěna na vnějším okruhu města. Schumacher je nazýval „*Gürtel um Hamburgs alten Leib*“ a byly jimi Eimsbüttel, Eppendorf, Winterhude, Alsterdorf, Barmbek-Nord, Barmbek-Süd, Hamm a Veddel.

⁴⁵² Ibidem, s. 48–49.

⁴⁵³ Ibidem, s. 32.

⁴⁵⁴ Ibidem, s. 41.

⁴⁵⁵ 1862 – Baugenossenschaft Volksbank C. F. Balzer, 1866 – Hamburger Baugesellschaft, in: Ibidem, s. 28.

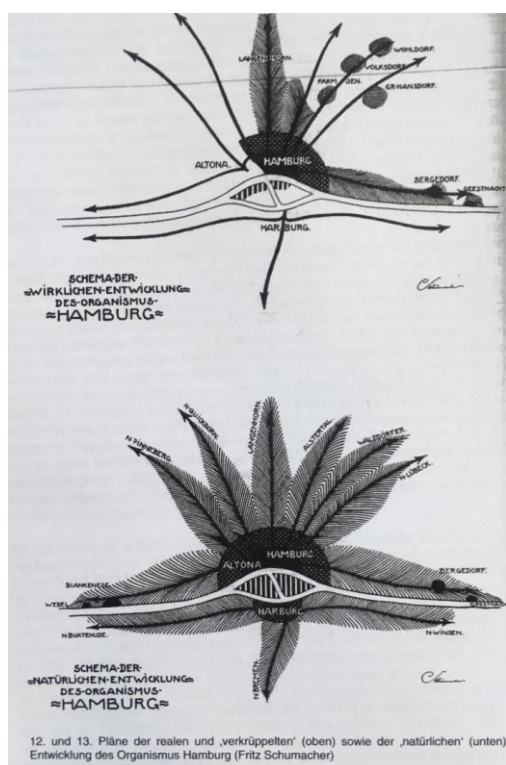
⁴⁵⁶ Ibidem, s. 30.

⁴⁵⁷ Hermann Hipp – Gert Kähler, *Wohnstadt Hamburg: Miethäuser zwischen Inflation und Weltwirtschaftskrise*, Berlin 2009, s. 11.

⁴⁵⁸ http://www.rehloffstrasse.de/blicke/index.php?seite=der_hamburger_knochen, vyhledáno 28.5.2019.

⁴⁵⁹ Schubert, 2005, s. 42.

Celkově bylo v Hamburku mezi lety 1919-1932 postaveno 85 000 nových bytů, z nichž 98 % bylo financováno z veřejných hypoték. V roce 1933 se podařilo dosáhnout vyrovnaného stavu mezi poptávkou a nabídkou nově postavených bytů.⁴⁶⁰ Situace se trochu proměnila na konci dvacátých let s globální ekonomickou krizí. V té době přišlo o práci mnoho lidí, ale mnozí z nich se odstěhovali z města na venkov, kde čekali až pro ně přijde opět vhodná pracovní příležitost ve městě. Vláda se snažila řešit problém nezaměstnanosti, na okraji Hamburku vyrostly tzv. „Kistendörfer“.

157. Schéma urbanistického rozvoje Hamburku, Fritz Schumacher, 20. léta 20. stol.

Na meziválečném vývoji hamburské architektury pozorujeme několik paralelně se prolínajících stylových linií. Z ještě předválečné doby vychází tradicionalistický Heimatstil, který nese všechny typické prvky jako je pálená cihla, valbová střecha, arkýře, na malé dílce dělená okna a dveře, dekorativní doplňky s formami převzatými z neobaroka a klasicismu. Hlavní fáze tohoto stylu spadá mezi roky 1924–26, kolem 1930 je tato stylová varianta víceméně u konce. Z Heimatstilu odvozené zjednodušené stylové varianty byly v oblibě mezi lety 1926–30 a to především pro středně velké byty (3-4 pokoje). Tradiční byl v první řadě materiál – cihla, styl a pokrytí střechy, a pak použití tradičních motivů jako je symetrie, římsou oddělená podlaží, osově členění, rámování otvorů apod.⁴⁶¹

Paralelní proud v hamburské architektuře dvacátých let představoval expresionismus. Expresionistické stavby se pravidelně vyskytovaly mezi lety 1922–1931, nejvíce jich bylo postaveno v roce 1926. Do roku 1926 je expresionismus tváří především domů s velkými byty, pak i se středními, a nakonec s malými. V Hamburku se za “expresivní” považovaly dvě linie staveb – jedna, která vycházela z užití omítkového zdiva a použití ornamentu v tehdy módním krystalickém stylu. Ta druhá pak citovala Chilehaus – charakteristické bylo užití cihel jako dekorativního prvku. Běžné byly gotizující motivy, reliéfní fasáda, nárožní altány, vikýře v řadě se zašpičatěnými tvary, použití keramických prvků ad. Ukázkou této varianty expresionismu je například Wohnblock Lämmersieht.

Třetím paralelním proudem hamburské architektury je nové stavění – Neues Bauen, které vstupuje na scénu s několika málo příklady v roce 1925. Do roku 1927 se hodně rozšíří a vrcholu dosahuje kolem roku 1930. Zprvu se týká především velkých bytů, ale postupně najde vcelku přirozeně své největší uplatnění v produkci malometrážních bytů na sídlištích. Neues

⁴⁶⁰ Ibidem, s. 46.

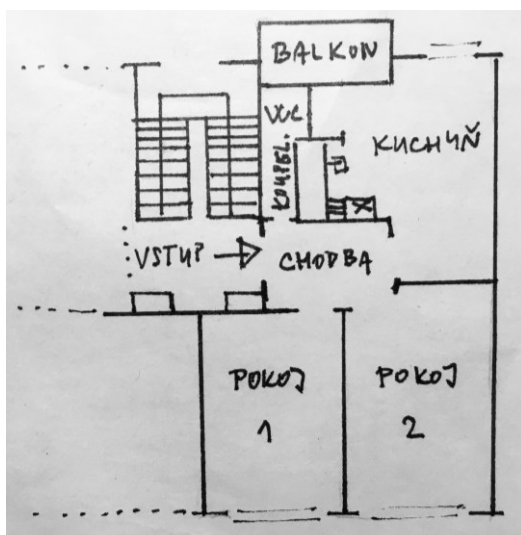
⁴⁶¹ Hipp-Kähler, 2009, s. 56–59.

Bauen prosazovala z pozice stavebníka hlavně bytová družstva a spolky, a to až do roku 1931. U bytových družstev byl silnější veřejný, a tudíž politický vliv. Po roce 1933 už v Neues Bauen stavěli jen ojedinele soukromí stavitelé. Hamburské stavby Neues Bauen jsou vnitřně silně diferencované, nemají žádný jednoznačně rozpoznatelný jednotný styl. První, co je vyznačuje, je absence prvků spojených s předchozími jmenovanými styly, tj. Heimatstilem a expresionismem. Stavby jsou silně redukovány, bez pointujících detailů, dbají na funkční a logický půdorys s ohledem na hygienické podmínky nového bydlení. Nejradikálnější počiny staví domy v řádcích (kolem roku 1930 Karl Schneider) či experimentují s pavlačovým systémem.

U hamburské meziválečné architektury lze vysledovat několik specifík, které ji odlišují od ostatních německých měst a oblastí. Některé z nich, jako například použití cihel jako základního stavebního materiálu, jsou dány částečně i geografickými podmínkami. Fritz Schumacher už před první světovou válkou napsal, že cihly jsou pro Hamburg tradičním stavebním materiálem nejen vzhledem k historii jejich použití, ale i protože jsou funkční pro klimatické podmínky a jejich trvalost. Cihlové zdivo bylo v Hamburku používáno především jako fasádní pohledový materiál. Zadní trakty či vnitrobloky byly mnohdy z ekonomických důvodů omítnuté. Paralelní situace vznikala v době inflace, kdy měly stavby s omítkou výraznější podíl na celkové produkci. Je zajímavé, že použití cihlového zdiva bylo běžné jak pro domy v Heimatstilu, Neues Bauen, tak v expresionismu. Architekti využívali přirozené vlastnosti cihel, a tak se tyto základní principy paralelně objevovaly u všech stylů.⁴⁶² Pozorujeme tak výraznější prolínání stylů a jistou neradikálnost ve stylovém přístupu. Pozoruhodné je rovněž hledání přímé paralely mezi velikostí bytu a zvoleným stylem.⁴⁶³ Jiná specifika jsou dána přítomností silné osobnosti Fritze Schumachera a jeho spoluprací s vedením města. K těmto bychom mohli počítat nízkou výšku staveb, celkovou urbanistickou koncepci a také půdorys bytů. Typický hamburský byt má všechny místnosti přístupné z chodby, všechny pokoje mají mít okna a dobré větrání.

⁴⁶² Ibidem, s. 76.

⁴⁶³ V tomto konstatování vycházím ze struktury a soudů hlavní publikace o hamburské meziválečné architektuře Hermann Hipp, *Wohnstadt Hamburg. Mietshäuser zwischen Inflation und Weltwirtschaftskrise*, Hamburg 1982.

158. Typický půdorys hamburského bytu. Kresba a foto: LK.

159. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Semperplatz 5, 1926–1929. Foto: LK.

160. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Oberschlesische Str. 7, 1927. Foto: LK.

161. Interiér činžovního domu v Dulsbergu, Hamburg, Elsässerstraße 11, 20. léta 20. století.
Foto: LK.

162. Činžovní dům v Bamberk-Nord, Hamburg, Grögersweg 1, 20. léta 20. století. Foto: LK.

163. Činžovní dům v Bamberk-Nord, Hamburg, Otto-Speckter-Straße 17A, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

164. Nárožní činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Probsteierstr. 18, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

165. Činžovní dům, Hamburg, Hudtwalckerstraße 24-30, 1928–1929. Foto: LK.

166. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Meerweinstraße 14, 1926–1929. Foto: LK.

167. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Oberschlesischestr. 11, 1929–1931. Foto: LK.

168. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Rambatzweg 8, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

169. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Dulsberg-Nord 13, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

Frankfurt

Mayův Nový Frankfurt jako souputník Bauhausu.

Západoněmecká metropole Frankfurt představovala za Výmarské republiky jedno z významných německých center modernistické architektury a urbanismu. Frankfurt fungoval jako paralelní samostatné centrum k desavskému Bauhausu a mezi oběma centry existovaly dynamické vztahy. Mnozí učitelé z Bauhausu byli zaměstnáni ve Frankfurtu, nabídku ke spolupráci dostal i Walter Gropius či Hans Meyer.⁴⁶⁴ Rychlý rozvoj tzv. Nového Frankfurtu umožnila sociálně demokratická radnice (SPD 1919–1930), v jejímž čele stál od roku 1924 do roku 1933 Ludwig Landmann.⁴⁶⁵ Landmann jmenoval v roce 1925 *Ernsta Maye*⁴⁶⁶ městským stavebním radou a *Martina Elsaessera* stavebním ředitelem. Společně s pokladníkem Bruno Aschem vypracovali program Nového Frankfurtu.⁴⁶⁷ Bytová otázka patřila k hlavním bodům sociálně demokratické politiky. Mezi lety 1925–1930 se postavilo ve Frankfurtu téměř 11 000 nových bytů.⁴⁶⁸ Rozvoj Nového Frankfurtu byl podpořen akcelerací ekonomiky, která skončila celosvětovou hospodářskou krizí. Výstavba byla financována z velké části za pomoci státních intervencí („*Hauszinssteuer*“ se systémem výhodných půjček) a financí města, část nákladů si kryla stavební družstva.⁴⁶⁹ Frankfurt věnoval značnou pozornost malým rodinným domkům s podlahovou plochou kolem 100 m² zasazeným do urbanistické koncepce blízké zahradním městům.

V ideovém základu celého směřování rozvoje Frankfurtu byla víra v nového člověka a v nový způsob života, který bude uskutečněn prostředky techniky a architektury. Hlavní inspirací jim při tom byla filozofie Friedricha Nietzscheho. Architekti spolupracující na výstavbě Nového Frankfurtu se považovali za učitele tohoto nového způsobu života.⁴⁷⁰ Ideová východiska, myšlenky, a především cíle tohoto hnutí byly formulovány a prezentovány v časopise *Das Neue Frankfurt*. Časopis se zaměřoval nejen na místní čtenáře, které měl informovat a vzdělávat, ale

⁴⁶⁴ Wolfgang Voigt, The ‚directed will to form‘: the new human and the instilling of modern sensibility in the New Frankfurt, in: Wolfgang Voigt – Dorothea Deschermeier – Peter Cachola Schmal (ed.), *New Human, New Housing, architecture of the New Frankfurt 1925–1933*, Berlín 2019, s. 14.

⁴⁶⁵ Heike Risse, *Frühere Moderne in Frankfurt am Main 1920–1933*, Frankfurt am Main 1984, s. 14.

⁴⁶⁶ *Ernst May* (27.6.1886 Frankfurt – 11.9.1970 Hamburg) patřil mezi významné žáky Theodora Fischera (kromě studia v Mnichově, studoval ještě v Londýně a Darmstadtu). Do Frankfurtu přišel po své pracovní zkušenosti z Vratislavy, kde již pracoval s konceptem satelitních měst a teoreticky přispíval do časopisu *Schlesische Heim*. May odešel z Frankfurtu v roce 1930 do Ruska.

⁴⁶⁷ https://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Landmann, vyhledáno 21.8.2019.

⁴⁶⁸ Voigt – Deschermeier – Cachola Schmal, 2019, s. 83.

⁴⁶⁹ Rosemarie Höpfner – Volker Fischer, *Ernst May und Das Neue Frankfurt. 1925–1930*, Frankfurt am Main 1986, s. 47.

⁴⁷⁰ Voigt, 2019, s. 16.

ve stejné míře se obracel i k širokému mezinárodnímu publiku. V tomto bodě byl jeho vliv zcela srovnatelný s vlivem Bauhausu. Stojí ovšem za zmínku, že reflexe frankfurtské moderní architektury a práce Ernsta Maye byla ve srovnání s Gropiem či Miesem van der Rohem marginalizována.⁴⁷¹

Specifikem Nového Frankfurtu je stylový pluralismus, který byl důsledkem velkého heterogenní týmu expertů, kteří se na jeho vzniku podíleli. Mayovo oddělení pro výstavbu a plánování bylo rozděleno do několika sekcí, které zajišťovaly kompletní realizaci ambiciózního programu do posledního detailu. Stěžejním bylo oddělení typizace, které vyvinulo tři typy panelových desek, které z velké míry nahradily tradiční cihlové zdi. Frankfurtská metoda výstavby za použití prefabrikovaných dílů, patentovaná v roce 1927, měla být ekonomičtější a měla umožnit výstavbu velkého počtu převážně řadových domů určených sociálně slabší třídě. Typizované byly nejen konstrukční prvky, ale také veškeré zařízení. Oddělení typizace vyvinulo celkem dvacet tři typů půdorysů a zavedli tzv. *frankfurtské normy* (vlastní kování, dveře, okna, osvětlení, topení, aj.).⁴⁷² Proslulá je frankfurtská kuchyň, kterou navrhla původem vídeňská architektka Margarete Schütte-Lihotzky. Touto kuchyní byly vybaveny všechny nové řadové domy. V její domyšlené funkčnosti, ekonomičnosti a typizaci se zrcadlí mnohé zásadní ideje nového frankfurtského způsobu života. Mayovo oddělení navrhovalo také vlastní nábytek s důrazem na racionalizaci. V souladu s jejich snahou kultivovat vkus většinového obyvatelstva byl tzv. *registr* (ukázky vybavení) pravidelnou součástí časopisu *Das Neue Frankfurt*. Veřejně diskutovaná byla otázka možnosti typizovaného půdorysu minimálního bydlení, kterému byl věnován i kongres CIAMu v Palmengarten v roce 1929. Mayova koncepce Nového Frankfurtu byla výjimečná pro svůj ryze vědecký přístup odvozený ze sociologie, vědy o hygieně, ekonomie a industriální produkce.

V urbanistické koncepci se uplatňovalo schéma satelitních měst oddělených od centra pásem zeleně s různorodým využitím (sport, relaxační zóna, zahrádkářské kolonie, ad.). Vnitřní město mělo zůstat ve svých přirozených hranicích a rozšíření vedlo skrze sídlištní komplexy ve volné okolní krajině. Důležitým předobrazem Mayova generálního plánu přestavby Frankfurtu byla anglická zahradní města. Skutečná satelitní města se postavila celkem tři (Römerstadt, Westhausen a Praunheim) v okolí řeky Niddu.⁴⁷³ Počítalo se s dostupnou veřejnou dopravou a příměstskými vlaky, které by spojovaly satelity s centrem. Úvahy o řešení bytové krize vedly v meziválečném období k několika preferovaným koncepcím (např. Vídeňské lidové paláce a Hofy, výškové činžovní domy, řádková zástavba). Ve Frankfurtu byly terasové domy a dvojdomky s malými předzahrádkami jednoznačně upřednostňovány před patrovými činžovními domy. Idea "zpět na venkov" vycházela z konceptu romantické touhy po přírodě, která byla přirozenou reakcí na dominující industrializaci. V tomto ohledu je zajímavé

⁴⁷¹ Především stran teoretiků mezinárodního stylu, na přelomové výstavě o mezinárodním stylu (autorů H.-R. Hitchcock, P. Johnson) nebyla uvedena ani jedna realizace z Frankfurtu. S. Gideon ve své známé publikaci *Space, Time and Architecture* z roku 1941 věnuje Frankfurtu jen zmínku.

⁴⁷² Risse, 1984, s. 23.

⁴⁷³ Ibidem, s. 16.

porovnat frankfurtskou reakci s Mnichovem, kde idea zpět na venkov našla zcela jinou podobu. (např. Alte Hilde).

Vnější vzhled frankfurtských sídlišť vychází výhradně z jejich funkce. Jsou typická svou strohostí a jednoduchostí. Typizace stavebních prvků vedla k jednotnému vzhledu. May hledal inspiraci především v holandské architektuře (v roce 1924 navštívil Amsterdam), odtud pravděpodobně oblíbené použití cihel, a barevností ho ovlivnila tvorba berlínského architekta Bruna Tauta. Za Mayova působení, tj. mezi lety 1925–30, nevznikla téměř žádná tradicionalistická sídliště. Většina domů nese prvky architektury nové věčnosti – velmi častá je plochá střecha, hladké omítkové fasády s naprostým minimem „zdobných“ prvků, jednoduchá okna, barevné akcenty. Přelom však vidíme po roce 1930 např. v severovýchodní části Frankfurtu, v sídlišti Riderwald se vedle sebe nachází domy ještě postavené za Mayova vedení a domy v tradicionalistickém Heimatstil, který se postupně prosazoval po roce 1930.⁴⁷⁴ Frankfurtská stavební produkce druhé poloviny dvacátých let představuje svébytnou paralelu k berlínské a bauhausovské architektuře a v našem srovnání německých center opozici vůči Mnichovu.

Ve Frankfurtu se také nacházela centrála *Internationaler Verband für Wohnungswesen*, který pořádal kongresy o bytové péči. V archivu frankfurtského muzea architektury jsem ovšem žádné nové informace či doklady vazeb s pražskými architekty nenašla. Níže uvádím příklady frankfurtské bytové architektury, která vznikla za působení Ernsta Maye.

170. Detail činžovního domu v Römerstadtu, Hadrianstraße 3, Frankfurt am Main, 1927–1929. Foto: LK.

⁴⁷⁴ Ibidem, s. 30.

171. Interiér ve vzorovém domě Ernst May Haus, Im Burgfeld 136, Frankfurt am Main, 1927–1928. Foto: LK.

172. Činžovní dům v Römmerstadt, Hadrianstraße 3, Frankfurt am Main, 1927–1929. Foto: LK.

173. Činžovní dům Siedlung Raimundstraße, Raimundstraße 114, Frankfurt am Main, 1926–1929. Foto: LK.

174. Vstup do činžovního domu, Unter den Buchen 8, Frankfurt am Main, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

175. Vstupy do domů v Siedlung Römerstadt, Römerstadt 22-24, Frankfurt am Main, 1927–1928. Foto: LK.

176. Vstupy do domů v Siedlung Römerstadt, Römerstadt 109-115, Frankfurt am Main, 1927–1928. Foto: LK.

177. Řadové domy, Römerstadt, Frankfurt am Main, 1927–1928. Foto: LK.

178. Siedlung Bornheimer Hang, Wittelsbacher Allee 157-167, Frankfurt am Main, 1926–1930. Foto: LK.

179. Řadové domy – sídliště Hellehof, Frankenallee, Frankfurt am Main, 1929–1932. Foto: LK.

180. Řadové domy, Römerstadt, Frankfurt am Main, 1927–1928. Foto: LK.

181. Řadové domy, Römerstadt, Im Burgfeld 147, Frankfurt am Main, 1927–1928. Foto: LK.

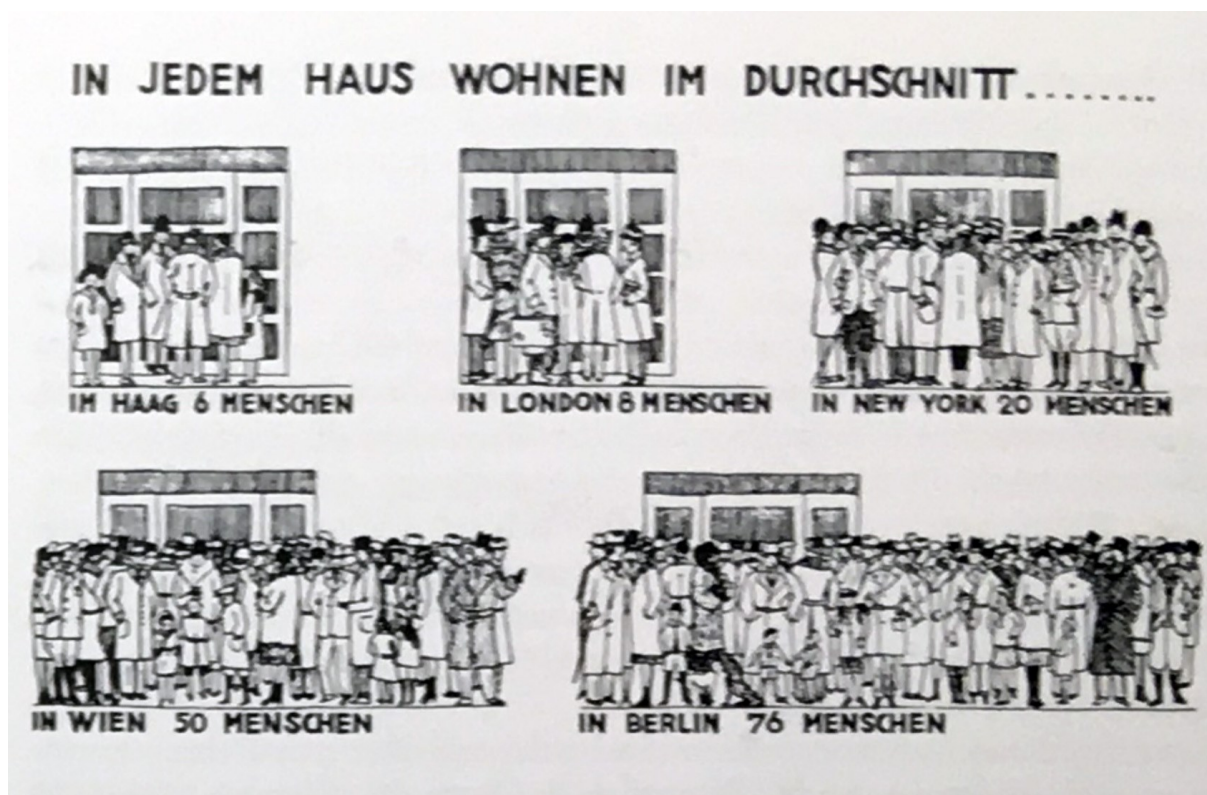

182. Činžovní dům, Wittelsbacherallee 174, Frankfurt am Main, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

Berlín

I německá metropole musí mít barvu. Koncepce Bruna Tauta.

V průzkumu německých měst nelze opomenout Berlín jakožto hlavní město Výmarské republiky. Berlín měl v polovině 19. stol. asi 450 000 obyvatel a poté, co se stal hlavním říšským městem, se počet obyvatel zdvojnásobil na jeden milion. V roce 1862 vznikl plán na rozšíření města, pojmenovaný podle svého zhotovitele „*Hobrechtplan*“, který zavedl široké a dlouhé ulice, pravoúhle lomené, jejichž charakteristikou, kromě šířky, byla čtverhranná nebo polygonální náměstí.⁴⁷⁵ Prusko trpělo již od 19. století nedostatkem bytů. Typický berlínský nájemní dům, zvaný „*Mierkaserna*“, se ustálil v průběhu 19. století. Jednalo se o pěti podlažní dům s centrálním schodištěm a se dvěma byty na patře. Tradiční uzavřená bloková zástavba byla zprvu reformována alespoň zvětšením plochy dvoru na minimálních 60 m². Do dvora byly orientovány užitkové místnosti, nejlepší byty se nacházely v prvních dvou podlažích, nejhorší pak ve sklepě či na půdě s orientací do dvora. Domy měly být dostupné z města pěšky. Výstavba nájemních domů byla financována soukromými vlastníky. Vysoké nájemní a nedostatek bytů byl příčinou vysoké míry přelidnění, které je symbolicky vyjádřeno grafem srovnávajícím Berlín s ostatními evropskými metropolemi.

183. Schéma srovnání hustoty obyvatelstva v evropských metropolích ve dvacátých letech. In: Huse 1984, s. 15.

⁴⁷⁵ Maria Berning, Michael Braum, Engelbert Lütke Daldrup, *Berliner Wohnquartiere. Ein Führer durch 60 Siedlungen in Ost und West*, Berlin 2002.

Tato situace se přirozeně stala terčem kritiky a východiskem následné modernistické reformy. Podhoubí přerodu Berlína do velkoměsta můžeme hledat v novém způsobu financování výstavby bytů. První družstva pro dělníky byla zakládána již v 19. století (*Berliner Gemeinnützige Baugenossenschaft*), kterých ke konci století přibývalo. Dost často vznikala jako svépomocné organizace, velká stavební družstva mívala až na tisíce členů. Na počátku dvacátých let byly nejznámějšími stavebními spolky GEHAG, GSW, DEGEWO, GAGFAH.⁴⁷⁶

V Berlíně v roce 1920 chybělo přibližně sto až sto třicet tisíc bytů.⁴⁷⁷ Bytová reforma, která přišla s novou sociálnědemokratickou radnicí, musela být komplexní. V čele berlínské radnice stál v rozhodujícím období mezi lety 1925–1933 Martin Wagner.⁴⁷⁸ Wagner měl zkušenosti jako stavební rada ze Schönebergu, kde postavil sídliště Lindenhof, což ho dovedlo k plánu založit výzkumnou společnost pro vědecké stavění. Tu (tj. DEWOG) v Berlíně založil společně s ing. Becherem, ředitelem stavební hutě Berlína. Cílem DEWOGu bylo nalézt ideální modelové řešení malometrážního bytu, které by se dalo sériově, tedy levně, vyrábět. Ukázalo se, že typizace a normalizace nejsou jediným prostředky pro snížení stavebních nákladů.⁴⁷⁹ Wagnerovými vzory byl Taylor a Ford – co oni aplikovali v automobilovém průmyslu, chtěl on použít při výstavbě nových bytů v Berlíně. Wagner věřil v použití nových materiálů a technologií, hospodářskému vedení obchodu a nasazení stavebních strojů. Pro Wagnera byla otázka úspěchu řešení bytové nouze v dalším snížení stavebních nákladů. DEWOG koordinoval úsilí stavebních společností, fungoval jako poradce, poskytovatel úvěru a informační kancelář. V krátkém čase měl DEWOG dceřiné organizace po celé zemi.⁴⁸⁰ Na začátku byli členy DEWOGu Walter Gropius, Bruno Taut, ale i Ernst May, který své poznatky brzy realizoval ve Frankfurtu.⁴⁸¹ V Berlíně se postavilo mezi 1919–1923 s veřejnou pomocí jen asi devět tisíc bytů a mezi 1924–1930, tedy po zavedení již několikrát zmíněné *Hauszinssteuer*, dalších sto třicet pět tisíc bytů. Mezi nimi hlavně malé byty.⁴⁸² Pro lepší pochopení přikládám schéma fungování, jednoho z největších stavebních spolků v Berlíně, GEHAGu.

⁴⁷⁶ Ibidem.

⁴⁷⁷ Ibidem.

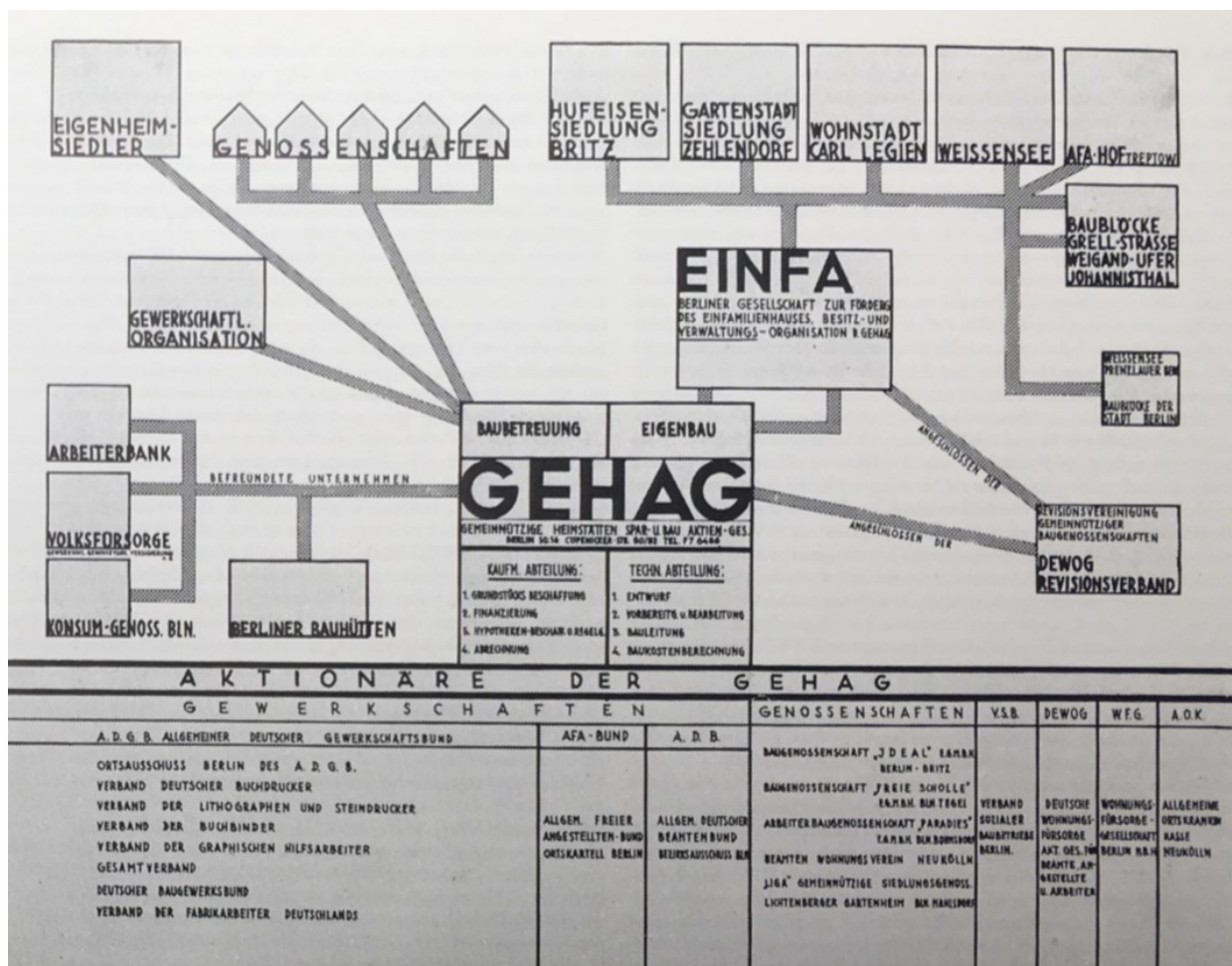
⁴⁷⁸ [https://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Wagner_\(architect\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Wagner_(architect)), vyhledáno 9.1.2020.

⁴⁷⁹ Norbert Huse, *Siedlungen der zwanziger Jahre - heute. Vier Berliner Großsiedlungen 1924-1984*, Berlin 1984.

⁴⁸⁰ Ibidem.

⁴⁸¹ Ibidem.

⁴⁸² Berning – Braum – Lütke Daldrup, 2002.

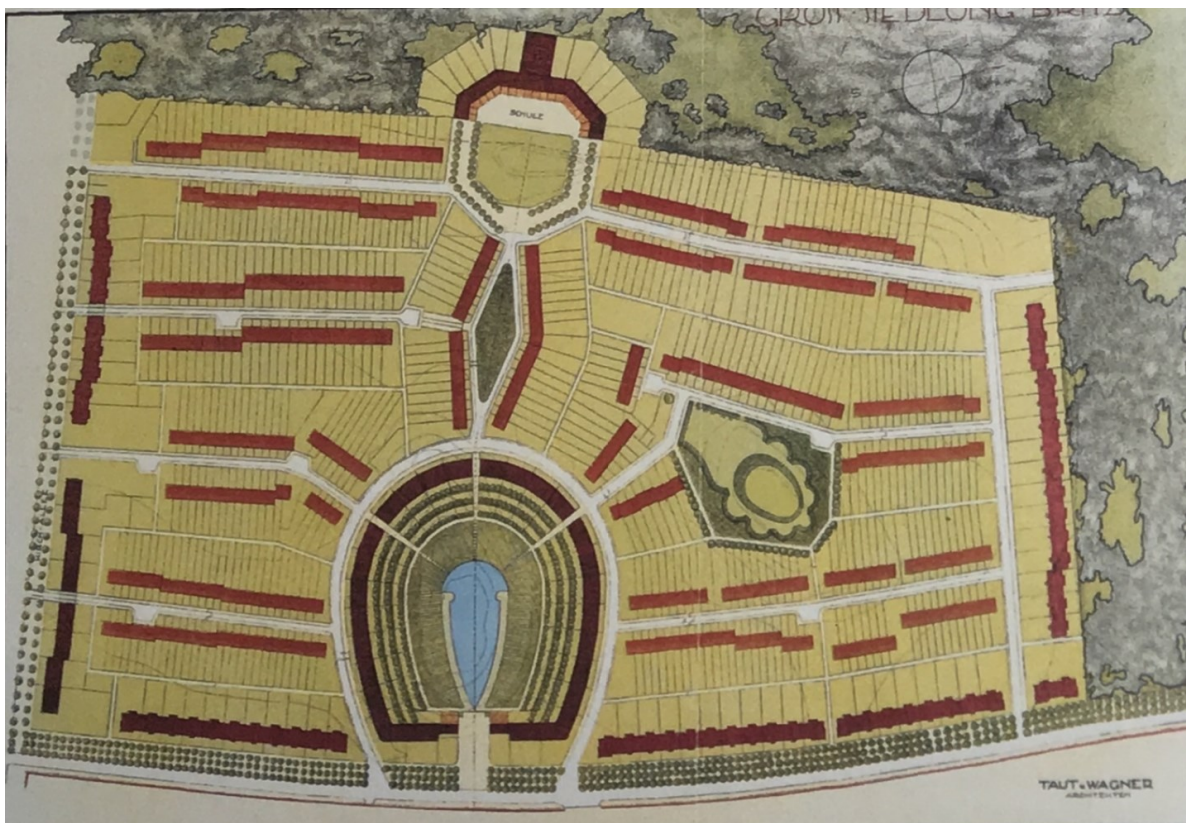
184. Schéma fungování GAHAGu. In: Huse 1984, s. 23.

První projekt sídliště od Wagnera je *Lindenhofsiedlung* (1918–1921). Při stavbě *Hufeisensiedlung* (od 1925) bylo poprvé použito racionalizovaných stavebních metod. Řádková zástavba a optimalizace půdorysu byly stejně důležité jako sériové stavění či typizace. V polovině dvacátých let zkusili racionalizovanou výstavbu z iniciativy Wagnera na sídlišti *Splanemann-Siedlung*, což je první německé sídliště s použitím betonových desek.⁴⁸³ Obecně stavební program v Berlíně počítal s průměrnou obytnou plochou mezi padesáti až šedesáti metry čtverečnými. Tato plocha vyšla z diskuzí o minimálním bydlení.⁴⁸⁴ Hlavním úkolem bylo na tuto plochu umístit co nejvíce lůžek, v každém pokoji měly být alespoň dvě postele. Problém s denním využitím bytu pak řešila obytná kuchyň. Každý byt měl koupelnu, WC, ložnici, centrální topení a teplou vodu. Domy byly vybaveny moderní prádelnou.

Architekti podílející se na meziválečné výstavbě Berlína a vyvinutí specifického pruského systému (stejný formát oken, dělicí příčky, části fasády, pultová střecha, ad.) byli Hugo Häring, Hans Scharoun, Walter Gropius, Otto Bartning, Fred Forbat, ale ústřední osobností zůstává Bruno Taut. **Bruno Taut** byl vedoucí odborové organizace DEWOGu a GEHAGu a spolu s Wagnerem postavil ukázkové moderní sídliště Britz.

⁴⁸³ Ibidem.

⁴⁸⁴ Huse, 1984.

185. Plán sídliště Britz, Bruno Taut – Martin Wagner, Berlín, 1925–1933. In: Thorsten Scheer – Josef P. Kleihues – Paul Kahlfeldt, *Stadt der Architektur, Architektur der Stadt. Berlin 1900–2000*, Berlín 2000, s. 150.

Taut prošel v prvním desetiletí praxí u Theodora Fischera ve Stuttgartu (1902–1906 byl jeho asistentem) a na technické univerzitě se seznámil i s bratry Bonatzovými.⁴⁸⁵ Dobře tedy znal jejich východiska a tradičněji orientovanou architekturou. Taut nebyl nijak dogmatický autor; sice stavěl v Neues Bauen, ale vycházel z konkrétních potřeb místa a socioekonomických podmínek. Každá jednotlivost měla mít své opodstatnění v celku věci.⁴⁸⁶ V roce 1906 odchází Fischer do Mnichova a Taut se stěhuje do Berlína, kde provozuje vlastní praxi do roku 1909. Ještě před první světovou válkou podniká cestu po Holandsku a je inspirován hnutím zahradních měst. Po válce zakládá s Behnem a Gropiem „*Arbeitsrates für Kunst*“, je také členem *Novembergruppe*. V roce 1933 definitivně opouští Berlín.⁴⁸⁷

Tautův přínos k meziválečné architektuře a jeho jedinečnost spočívá v apelu na barevnost architektury. Nejenže důkladně poznal obě zmíněné tendence v meziválečné architektuře, tj. dopředu a zpět k tradici orientovanou architekturu, ale významně se podílel i na rozvoji a realizaci sociálního bydlení. Nadto všechno, nebo možná právě díky svému bohatému kulturnímu podhoubí, dbal na detail. To se projevuje v četných Tautových domech sociálního bydlení v Berlíně barevnými detaily, které najdeme i na těch nejskrytějších místech jako je např. vnitřní rám oken či detaily v interiérech domů. Domy byly sice typizované a stavěné

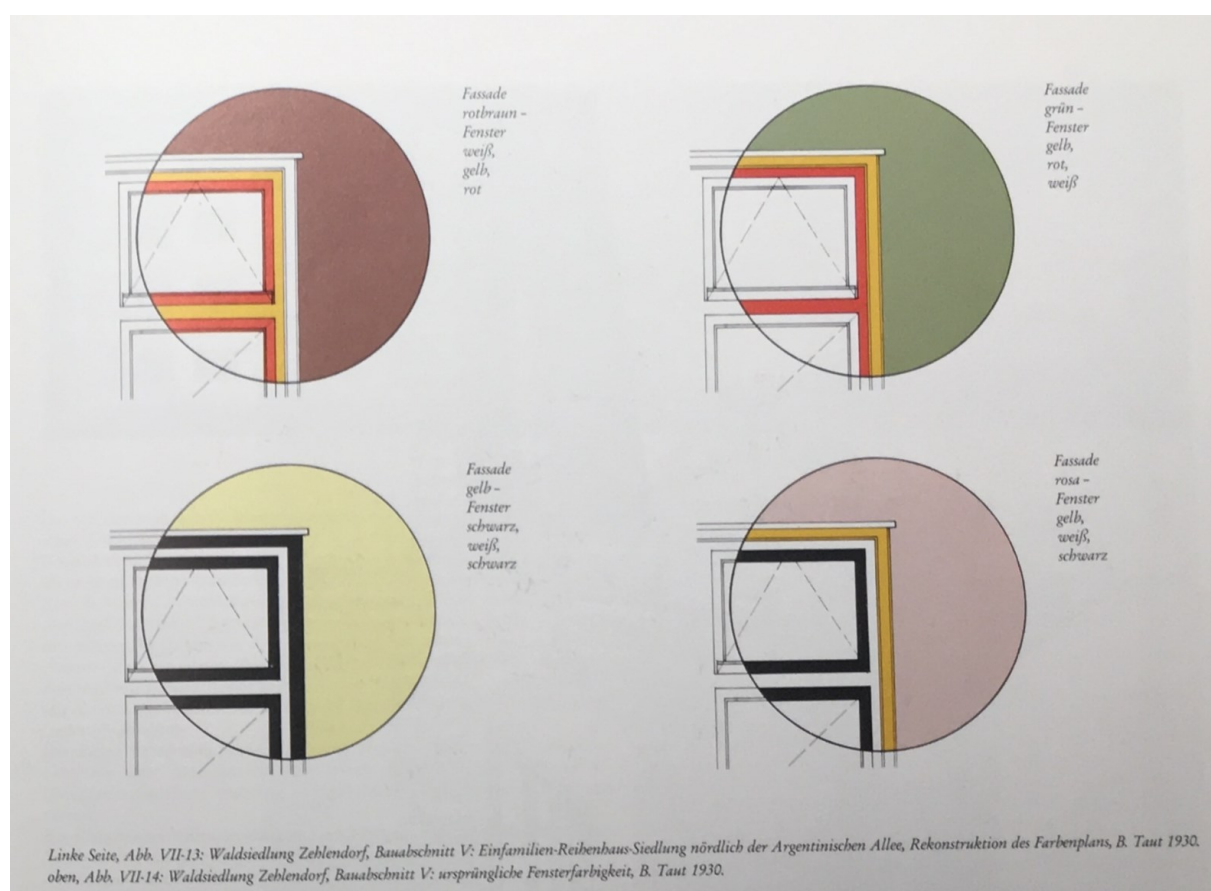
⁴⁸⁵ Winfried Nerdinger – Kristiana Hartmann – Matthias Schirren – Manfred Speidel, *Bruno Taut 1880–1938. Architekt zwischen Tradition und Avantgarde*, Stuttgart 2001.

⁴⁸⁶ Huse, 1984.

⁴⁸⁷ Nerdinger – Hartmann – Speidel, 2001.

vědeckým racionálním způsobem, ale jednotlivé vchody byli individualizované právě za použití odvážného, byť velmi sofistikovaného barevného řešení. Tautova východiska k užití barevnosti v architektuře dokládá i jeho následující citát:

“Všechno, co je na světě, musí mít nějakou barvu. Celá příroda je barevná...kde je světlo, musí být i barva. Úkolem člověka je, tyto zdání stejně jako všechny ostatní věci přivést do nějaké formy, a hned jak se tak stane, přehodit přes to nejtemnější odlesk slunce. Jelikož všechno má barvu, tak musí všechno, co člověk dělá být také barevné.” (BT: Wiedergeburt der Farbe, in *“Farbe am haus”*, Berlin 1925). Nejvyššího stupně dosáhlo v barevnosti *Onkel Tom Waldsiedlung*.⁴⁸⁸

186. Barevná schémata oken, Bruno Taut, 1930. In: Huse 1984, s. 69.

Sídlíště *Carl Legien* je z berlínských sídlíšť jedno z mála, které zůstalo zapojené do struktury města tak, jak tomu bylo ve Vídni a do značné míry i ve Frankfurtu pod vedením Maye. Jistou druhou stranou mince Wagnerova obdivu k americkému modelu je fakt, že centrum města se proměňovalo do „obchodního city“ se všemi plusy, ale i mínusy. Berlín do značné míry sledoval dění ve Frankfurtu a dle Mayova vzoru se pokusili také založit a vydávat svůj časopis *„Das Neue Berlin“*, nicméně vyšel pouze jeden ročník (poté Wagner opustil SPD). V roce 1939 bylo v Berlíně postavených 1 551 356 bytů.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ Huse, 1984.

⁴⁸⁹ Michael Mönninger, *Das Neue Berlin. Baugeschichte und Stadtplanung der deutschen Hauptstadt*, Frankfurt am Main 1991, s. 79.

V porovnání s Frankfurtem, ke kterému měl Berlín i skrze osobní vazby jednotlivých architektů nejblíže, lze konstatovat jeden zásadní rozdíl. V Berlíně po boku modernistických sídlišť ve stylu Neues Bauen vznikala i mnohá sídliště v tradicionalistickém duchu (např. Lindenhofsiedlung, Zehlendorf-West, Heidehof), některá jako v *Lankwitzu* na *SeydlitzstraÙe* směřovala k uměřené moderně.⁴⁹⁰

Dosah působení Tautovy barevné architektury by byl jistě na samostatnou studii. V práci uvádím alespoň paralelu s Vídní a Budapeští, ale domnívám se, že v celkové koncepci uvažování o barvě v architektuře ve sledovaných oblastech není významnějšího příkladu.

187. Detail schodiště, Bruno Taut, *SodtkestraÙe 33-19*, Berlín, 1928–1930. Foto: LK.

⁴⁹⁰ Berning – Braum – Lütke Daldrup, 2002, s. 6.

188. Činžovní dům, Emmentaler Str. 57, Berlín, 1928–1931. Foto: LK.

189. Činžovní dům v sídlišti Siemensstadt, Hugo Häring, Jungfernheideweg, Berlín, 1929–1931. Foto: LK.

190. Činžovní dům v sídlišti Siemensstadt, Hans Scharoun, Jungfernhaideweg 8, Berlín, 1929–1931. Foto: LK.

191. Činžovní domy, Gielower Str., Berlín, 20./30. léta 20.stol. Foto: LK.

192. Sídliště Britz, Bruno Taut, Fritz-Reuter-Allee 46, Berlín, 1925–1933. Foto: LK.

193. Domy v Aroser Allee, Berlín, 1928–1931. Foto: LK.

194. Vchod do domu v sídlišť Schillerpark, Bruno Taut, Dubliner Str. 62, Berlín, 1924. Foto: LK.

195. Detail domu v sídlišti Karl-Legien, Bruno Taut, Erich Weinert Str. 100, Berlín, 1928–1930. Foto: LK.

196. Sídliště Karl-Legien, Bruno Taut, Erich Weinert Str., Berlín, 1928–1930. Foto: LK.

197. Sídliště Siemensstadt, Jungfernheideweg a21, Berlín, 1929–1931. Foto: LK.

198. Sídliště Schillerpark, Bruno Taut, Bristolstraße 5, Berlín, 1924. Foto: LK.

199. Sídliště Siemensstadt, Goebelstr. 2, Berlín, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

200. Sídliště Weiße Stadt, Romanshorner Weg 72, Berlín, 1928–1931. Foto: LK.

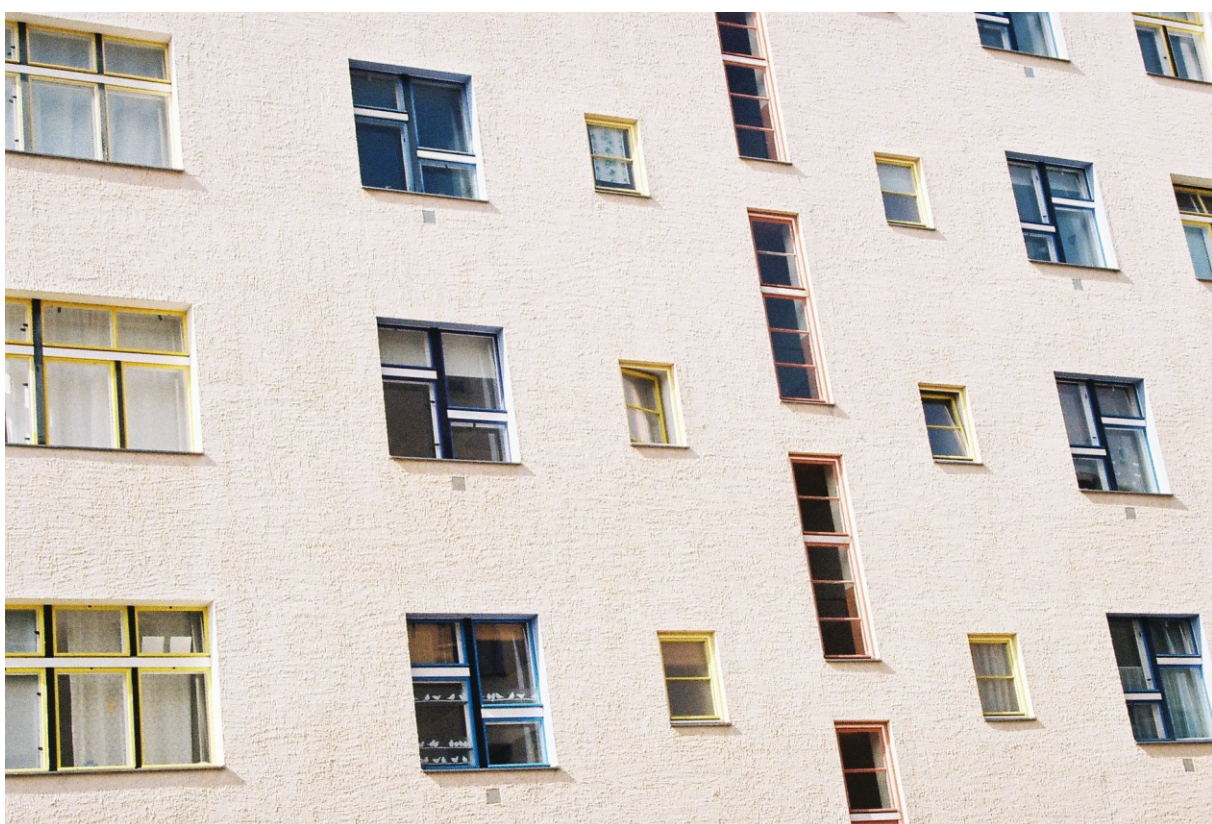
201. Činžovní dům, Rudolf Sowa – Anton Drexler, Cervantesgasse 15, Vídeň, 1925. Foto: LK.

202. Sídliště Britz, Parchimer Allee 90, Berlín, 1925–1933. Foto: LK.

203. Dům v kolonii Napraforgó, József Fischer, Napraforgó utca 20, Budapešť, 1931. Foto: LK.

204. Detail domu v sídlišti Karl-Legien, Bruno Taut, Erich Weinert Str. 100, Berlín, 1928–1930. Foto: LK.

Jihoněmecká metropole Mnichov může představovat jeden z dalších klíčů k pochopení pražské německé architektury. Její tradičně konzervativní prostředí tvořilo za Výmarské republiky opozici vůči progresivním centrům avantgardní architektury v Německu, jako byla města Berlín, Desava, Frankfurt či částečně Stuttgart. Německá meziválečná architektura je v principu dělena na dvě období – první za Výmarské republiky a druhé po roce 1933 pod vlivem kulturní politiky NSDAP. Jelikož sleduji především vlivy na architekty, kteří prošli Mnichovem ještě před první světovou válkou, bude mě zajímat specifikum Mnichova a jeho vývoj především do zlomu, který přišel v roce 1933. I při hledání jistých vzorců, které měly vliv na podobu bavorské architektury a v menším měřítku se mohly projevit i v části německé pražské produkce, je pro tuto práci podstatnější období Výmarské republiky.

Mnichov se nikdy nepočítal mezi industriální města, již od 19. století – tedy od zlaté éry Mnichova jako *Kunststadtu* šlo o rezidenční město s uměleckými ambicemi. Někdy byl dokonce přezýván „*hlavním městem venkova*“.⁴⁹¹ Tento mýtus uměleckého města byl ve dvacátých letech kritizován intelektuální opozicí, v jejímž čele stál např. Thomas Mann, který považoval Mnichov za kulturní pouze z pohledu zvenčí (turismus), nikoliv ze své skutečné žité podstaty.⁴⁹² Jeho soupevník Paul Renner kritizoval retrospektivní charakter mnichovské architektury a ve snaze o vytvoření „*nového Mnichova*“ (po vzoru nového Frankfurtu, ad.) chtěl povolat Holanďana J. J. P. Ouda. Nový Mnichov se však nikdy nerealizoval. Velkou roli v tom hrála politická situace v bavorské vládě, která svou činností podporovala proti modernistické náladě. To se projevovalo např. v dobovém tisku, kde byl ostře kritizován jak *Bauhaus*, tak stuttgartský *Wiessehof*.⁴⁹³ Konzervativní přístup u čelních představitelů bavorské vlády měl svůj dopad i na personální obsazení volných míst na univerzitách a v dalších institucích. Jako vzorový příklad to ukazuje povolání architekta Germana Bestelmeyera („*bojovníka proti moderně*“) na TUM, který ve dvacátých letech provedl přestavbu budovy univerzity v neoklasicistním stylu.⁴⁹⁴ Mnichov byl obecně vnímán jako mekka kontrarevoluce. Otázkou, zda pouze politické, sociálně a kulturně konzervativní klima Mnichova bylo hlavním důvodem, proč byl zrovna Mnichov po první světové válce tak distancovaný od nových proudů v architektuře, se zabýval německý teoretik architektury Steffan Krämer.⁴⁹⁵ Došel k závěru, že

⁴⁹¹ Steffan Krämer, *Mythos Kunststadt. Architektur zwanziger Jahre in München*, in: Felix Billeter – Antje Günther – Steffen Krämer (Ed.), *Münchner Moderne. Kunst und Architektur der zwanziger Jahre*, Mnichov 2002, s. 22.

⁴⁹² V polovině dvacátých let vznikla v Mnichově iniciativa nazvaná „*Kampf um München als Kulturzentrum*“. Vydávali články, pořádali diskuzní večery.

⁴⁹³ Paul Bonatz se o Weissenhofu vyjádřil ve svém článku z roku 1926 jako o „*předměstí Jeruzaléma*“. Součástí této opozice vůči moderně byl i rasový podtext. In: *Schwäbischer Kurier*, 26.5.1926.

⁴⁹⁴ Krämer, 2002, s. 17.

⁴⁹⁵ Ibidem.

muselo jít o komplexní jev, jehož příčiny je možné odvozovat z poměrně složité sítě konkrétních příkladů.

Pro můj záměr je zásadní resumé o mnichovské meziválečné architektuře, které je nazýváno jako mnichovská cesta (*Münchner Weg*) či mnichovský stavební styl (*Münchner Bauweise*). To spočívá v hledání střední cesty mezi jistotami konzervativní historizující a o tradiční stavební postupy se opírající architektury a modernou. V širším kontextu je tento fenomén kontinuity a neradikálnosti ve vývoji moderní architektury, který měl rovněž mezinárodní rozměr, označován jako *jiná tradice* (*Die andere Tradition*).

Podobně jako v ostatních evropských městech, řešil i Mnichov ve dvacátých letech problém nedostatku volných bytů. Vzhledem k opatření Výmarské republiky z roku 1919 byla přenechána značná část pravomocí, ale i zodpovědnosti komunálním vládám. V Mnichově byl nedostatek bytů již před první světovou válkou – v roce 1920 hledalo byt přes sedmnáct tisíc lidí, v roce 1921 přes dvacet tři tisíc lidí.⁴⁹⁶ Výstavba nových bytů byla velmi pomalá a nedostatečná, v roce 1923 bylo např. postaveno pouhých sto osmdesát čtyři nových bytů. Nestabilní politická situace a zvýšená míra inflace v roce 1923 byly hlavními důvody, které vedly k tomuto selhávání mnichovské vlády. V roce 1924 byla vydána již zmíněná „*Hauszinssteuer*“, která napomohla financování nových bytů. V Mnichově pak v roce 1926 spustili tzv. „*Sonderbauprogramm*“ (možnost úvěrů od soukromých bank k financování novostaveb), díky kterému byla posílena stavební činnost. Paralelně s tím byla vytvořena koncepce „*Velkého Mnichova*“ a tzv. *Generalbaulinienplan*, který počítal se vznikem nových čtvrtí na okraji města, aby se uvolnilo přetížené centrum a zároveň šel ruku v ruce s preferovanou koncepcí zahradních měst.⁴⁹⁷ Na konci dvacátých let bylo především na jihu Mnichova postaveno pět velkých sídlišť, jejichž základní koncepci navrhl Karl Sebastian Preise.⁴⁹⁸ Cílem mnichovského stavebního programu bylo u nových sídlišť najít správný střed mezi dopředu směřujícím pokrokem a trvalými tradicionalistickými stanovisky. Celkově se na výstavbě sídlišť podílelo téměř dvě stě mnichovských architektů. Vypsaná soutěž se svými podmínkami se snažila o rámcové sjednocení (např. jistá míra typizace, standardizované půdorysy, ad.), aby se i při tak velkém počtu zapojených architektů udržela ucelenost. Z větší části se nejednalo o sociální zástavbu malometrážními byty tak, jak tomu bylo např. ve Vídni, Frankfurtu či Berlíně – zde vznikaly komfortní středně velké byty. Převažujícím stavebním typem byla řádková zástavba se samostatně stojícími nebo okraj tvořícími domy. Ovšem nutno podotknout, že řádkový systém měl blíže k tradičnímu typu než funkcionalistické podobě řádkového urbanismu tak, jak ho známe od Waltra Gropia z Berlína či Ernsta Maye z Frankfurtu. Nezřídka také docházelo ke spojování blokové a řádkové zástavby. V mnichovském stavebním programu byly také omezení týkající se použitých materiálů a technik. Převládá střízlivá architektonická forma, domy mají jednoduché omítkové fasády, klasická špaletová okna s rámováním, základní korpus domu je pravoúhlý kubus. Horizontální kontinuita zdi je

⁴⁹⁶ Ibidem, s. 67.

⁴⁹⁷ Ibidem, s. 68.

⁴⁹⁸ Neuharling, Neu-Ramersdorf, Neuhausen, Siedlung am Walchenseeplatz, Friedenheim.

zdůrazněná průběžnými římsami, které oddělují jednotlivá patra. Všechny domy mají povinně šikmou střechu, což byl v dobové diskuzi o charakteru střechy jasný signál, k jakém proudu se mnichovská architektura kloní (avantgarda vs. tradicionalismus). Plochá střecha byla považována za „mezinárodní kult“, kterému konzervativní mnichovští architekti nechtěli podlehnout. Kriticky se k tomu vyjádřil v roce 1926 opět Paul Renner, který mluvil ve své přednášce o šikaně ze strany mnichovských úřadů vůči ploché střeše a účelovému stavění.⁴⁹⁹ Obecně byla dávána přednost tradičnímu řemeslu před novým a často ekonomičtější způsobem stavění. Domy byly doplněny dekorativní sochařskou či malířskou výzdobu. Výjimkou nejsou ani architektonické prvky odkazující k historickým slohům. Mnichovská sídliště dvacátých let rozhodně nejsou programovým prohlášením, nejsou demonstrací jednoho způsobu stavění, ale spíše cestou k pokroku v rámci tradičních stavebních forem a postupů.

Specifickou pozici mezi mnichovskými sídlišti zaujímalo *Alte Heide* (1919-29) podle plánů Theodora Fischera, které jako jediné bylo financováno bytovým družstvem založeným zaměstnanci významných mnichovských podniků. Jednalo se o řádkovou zástavbu, která ovšem na rozdíl od avantgardního urbanismu *Neues Bauen* vytvářela městotvorný charakter. Mezi jednotlivými řádky se nacházejí soukromé zahrádky jednotlivých domů – vzniká tak poloveřejný prostor, který i dnes budí dojem venkova. Domy měly tradiční šikmé střechy a Fischer zde poprvé použil pro domy stejné normy a jistou typizaci jednotlivých stavebních prvků, která zlevnila a zefektivnila výstavbu.⁵⁰⁰ Druhou větší bytovou realizací Fischera v Mnichově byla svobodárna v *Bergmannstraße* z let 1925-27. Na konzervativní mnichovský vkus byla tato realizace již příliš moderní. Byty byly navrženy úsporně, ale funkčně – všechny měly dobré osvětlení, moderní vytápění a ve společných prostorech se nacházely všechny potřebné služby. Fischer zde demonstroval svou představu o „odvaze k nahotě“. V této realizaci se architekt pozoruhodně vyrovnal s vlivem *Neues Bauen* a implementoval ho do své vlastní představy o architektuře. Místo toho, aby použil jakékoliv konkrétní prvky *Neues Bauen*, vztáhl se k samotné podstatě, tj. vyšel z konkrétních racionálních podmínek daného úkolu a navrhl funkční a ekonomické řešení.⁵⁰¹

Theodor Fischer byl z našeho pohledu nejvýznamnější postavou architektonické mnichovské scény ve dvacátých letech. Vyjma vlastních realizací je neopominutelný také jeho vliv jakožto učitele na TUM. Jeho školou prošlo mnoho později význačných, ale stylově velmi navzájem odlišných architektů. Mezi nejznámější patřil Paul Bonatz a Bruno Taut, ale vliv měl i na J.J.P. Ouda nebo samotného Le Corbusiera (kolem roku 1910, dochováno v korespondenci mezi Fischerem a Le Corbusierem).⁵⁰² Obecně i méně známí žáci a absolventi Theodora

⁴⁹⁹ Krämer, 2002, s. 76.

⁵⁰⁰ Winfried Nerdinger, *Theodor Fischer, Architekt und Städtebauer 1862–1938*, Berlin 1988, s. 123.

⁵⁰¹ Wend Fischer, *Die andere Tradition, Architektur in München von 1800 bis heute*, Mnichov, 1982, s. 68.

⁵⁰² Ulrich Kerkhoff, *Eine Abkehr vom Historismus oder ein Weg zur Moderne. Theodor Fischer*, Stuttgart 1987, s. 90. Dopisy uložené v archivu TUM.

Fischera byli velmi rozmanití. Jeho učební metoda spočívala více než v prosazování konkrétního programu či forem v důrazu na vcítění se do myšlení druhých a na etické vážnosti.⁵⁰³ Jeho žáci pak měli svobodu své vcítění projevovat různými způsoby. Mísení etické vážnosti a tichého držení se zpět, jehož povrchový výraz je taktem, působily více než to, co je obecně považováno za imaginární „Fischerovu školu“.⁵⁰⁴ To, čemu se začalo říkat *Stuttgartská škola*, se týká již okruhu Fischerových následovníků.

Vrátím-li se zpět k Praze, tak je podstatné, že i část architektů z konzervativního okruhu německy mluvících architektů prošla mnichovským prostředím. Ze starší generace je to *Friedrich Kick*, který na TUM studoval dva semestry v akademickém roce 1889/1890.⁵⁰⁵ O generaci mladší architekt *Arthur Payr* studoval na TUM od roku 1898 a diplom zde získal 28.10.1903.⁵⁰⁶ Nejmladším a pro naši práci nejzásadnějším je mnichovské studium a pobyt *Rudolfa Hildebranda*, který na TUM nastoupil v roce 1908 a 7.8.1911 získal titul právě u Theodora Fischera.⁵⁰⁷ Skrze Hildebranda si můžeme v Praze klást otázkou po přímém vlivu Theodora Fischera, který se v Praze podílel na stavbě Cukrovarnického paláce společně s *Josefem Zaschem* (1912-13). Jistou paralelu vidím především u zmíněné svobodárny v Bergmannstraße s moderním a funkčně propracovaným půdorysným řešením Hildebrandovy novostavby ENSBA. Detailnější analýzu těchto mnichovských vlivů provádím v klíčové studii věnované Rudolfu Hildebrandovi. V Praze se nachází ještě dvě meziválečné realizace od německých mnichovských architektů, a to vila Brock od Otty Kurze a vila Traub od Bruna Paula. Jistou paralelu však s mnichovskou architekturou nalezneme i v díle dalších pražských architektů jako byl Adolf Foehr⁵⁰⁸ či bratři Kohnové.

⁵⁰³ Kerkhoff, 1987, s. 123.

⁵⁰⁴ Ibidem.

⁵⁰⁵ Informace pochází z archivu TUM.

⁵⁰⁶ Historischesarchiv TUM, PA, Stud., Payr Artur.

⁵⁰⁷ Historischesarchiv TUM, PA, Stud., Hildebrand Rudolf.

⁵⁰⁸ Fischerovy vlivy upřesňuje ve svém článku Zdenek Lukeš. In: https://www.lidovky.cz/relax/design/architekt-adolf-foehr-zemrel-v-psychiatricke-lecebne.A181210_163415_In-bydleni_ape/tisk, vyhledáno 26.1.2020). Jedná se především o Foehrovu ranou tvorbu a dle mého názoru i činžovní domy z dvacátých let.

205. Sídliště Alte Heide, Theodor Fischer, Alte Heide, Mníchov, 1919–1928. Foto: LK.

206. Pošta, Robert Vorhoelzer – Franz Holzhammer, Agnesstraße 1/3/5, 1925–1926, Mnichov. Foto: LK.

207. Činžovní dům, Eduard Herbert – O.O. Kurz, Schleißheimer Str./Karl-Theodor-Straße, 1928–1929, Mnichov. Foto: LK.

208. Činžovní dům, Eduard Herbert – O.O. Kurz, Schleißheimer Str./Karl-Theodor-Straße, 1928–1929, Mnichov. Foto: LK.

209. Činžovní dům Moll, Theodor Fischer, Ganghoferstraße 52, 54, 56, 58, Mnichov, 1927–1928. Foto: LK.

210. Svobodárna, Theodor Fischer, Bergmannstraße 35, Mnichov, 1925–1927. Foto: LK.

211. Činžovní dům s poštou – jedna z mála realizací mnichovského Neues Bauen, Robert Vorhoelzer, Am Harras 2, Mnichov, 1931–1932. Foto: LK.

212. Sídliště Alte Heide, Theodor Fischer, Alte Heide, Mnichov, 1919–1928. Foto: LK.

Jedním z nejzásadnějších a nejvíce předpokladatelným referenčním centrem pro meziválečnou Prahu je Vídeň. Do roku 1918 byla Vídeň hlavním městem monarchie a je zajímavé si položit otázku, jak se projevila změna geopolitické situace po první světové válce na poli umění a architektury a jakou roli v tom sehrála otázka národnostní či jazykové. Je evidentní, že prvotní reakce (přibližně mezi lety 1918–1923) českého prostředí byla snahou se vůči Vídni vymezit negativně. Demonstrovat, že tehdy hospodářsky silné Čechy už nejsou pod její mocí, ale jsou minimálně svébytným partnerem. V prvních poválečných letech se čeští architekti snažili vytvořit vlastní národní styl, který v mnohém navazoval na ryze české předválečné experimenty s kubismem v architektuře. Ještě tato generace architektů, tj. Pavel Janák, Josef Chochol ad., prošla vídeňskými školami.⁵⁰⁹ Ve Vídni se architektura studovala na Akademii výtvarných umění, vídeňské technice nebo v soukromé škole Adolfa Loose.⁵¹⁰ Z okruhu architektů, kterými se tato práce zabývá, prošli vídeňskými školami architekti: Berthold Schwarz (TU Wien), Karl Theodor Bach (TU Wien), Karl Jaray (TU Wien), Max Spielmann (TU Wien), Friedrich Ehrmann (TU Wien), Fritz Lehmann (TU Wien), na akademii pak Rudolf Eisler, Rudolf Wels, Ernst Wiesner, Josef Zasche a Rudolf Wieser.

Kolem Adolfa Loose se vytvořil významný okruh architektů – jeho žáků a spolupracovníků. Někteří z nich působili v meziválečném Československu a mají i pražské realizace. Jsou jimi Leopold Ehrmann (Bauschule Wien 1920/21), Jacques Groag (Bauschule Wien 1913/15–19/21) a Rudolf Wels (Bauschule Wien 1912/15). Dalšími Loosovými stoupenci či následovníky byli v Čechách architekti Otto Eisler a Ernst Wiesner.⁵¹¹ Nejvýznamnější pražskou realizaci představuje Vila Winternitz od Adolfa Loose (1931–1933), která může být považována spolu s Müllerovou vilou za přímý kontakt s vídeňskou architekturou. Loosův vliv je nezpochybnitelný, ovšem spočívá spíše v nových myšlenkách a idejích o vnitřním prostorovém uspořádání.

Vídeň zažila svůj vrchol kolem roku 1900, kdy kulminovala vídeňská secese specifická svou geometrizací a racionalizací. Zásadní vliv měla Wagnerova škola. V meziválečné době bylo pro Vídeň nejdůležitější vyřešit problém bytové nouze, což úzce souviselo s politickým směřováním města. Roku 1921 byla Vídeň prohlášena spolkovou zemí.⁵¹² Do městského zastupitelstva byla zvolena Sociálnědemokratická strana v čele se starostou Karlem Seitzem s

⁵⁰⁹ Schülerliste Otto Wagner Schule 1894–1913, Archiv Akademie der Bildenden Künste Wien.

⁵¹⁰ Stefan Volghofer, *Spurensuche Adolf Loos*, Schwertberg 2010, s. 3. Dostupné in: http://www.voglhofer.at/rtf-voglhofer/CMS_fg4a23c7ae228c4_orig_1031.pdf, vyhledáno 15. 8. 2014.

⁵¹¹ Ibidem.

⁵¹² <http://www.wieninternational.at/en/content/dejiny-vidne-8-cast-ruda-viden-a-cerna-provincie-1918-1938-cz>, vyhledáno 17. 6. 2014.

programem socialistického realismu, který také velmi záhy uvedla v praxi.⁵¹³ V roce 1923 byla zavedena stavební daň, jejíž celý výnos byl použit na novou výstavbu (*Gemeinde Wien* nebo také *Rote Wien*). Koncept tzv. *Gemeinde Wien* byl postaven na výstavbě sociálních maloplošných bytů s plochou kolem 25- 55 m² sestávajících většinou z obytné kuchyně, další jedné či dvou místností a respektující hygienické normy (osvětlení, větrání). V urbanistické struktuře se jednalo o velké obytné bloky, tzv. *Hofy*⁵¹⁴ či *Superbloky*, s kompletním sociálním zázemím, kam patřily společné prádelny, knihovny, tělocvičny, lázně atd. Ve městě byly stavěny vícepodlažní nájemní domy, na okraji města pak i sídliště s rodinnými domy a vlastní užitkovou zahradou.⁵¹⁵ Tyto snahy měly blízko k utopistickým socialistickým konceptům jako např. lidovým palácům (*Sozialpalast*) a šly ruku v ruce se snahou o vynalezení nového kolektivního bydlení. Na rozvoji a vzniku „*Rudé Vídně*“ se podílelo velké množství architektů různých kvalit a východisek, což prokazuje i velká rozmanitost urbanistických konceptů. Na jedné straně zde byla generace Wagnerových žáků, kteří se stále snažili aplikovat principy převzaté z dřívější architektury, určené pro jinou sociální vrstvu, jako například symetrický půdorys či vytváření monumentálních vstupů či nádvoří (např. práce Huberta Gessnera v Reumann-Hof či S. Theiss a H. Jaksch v Quarin-Hof). Na druhé straně zde byly tendence i zcela protichůdné – vytváření asymetrických půdorysů a vnitřních ploch, které neměly žádnou „hierarchii“ (např. Reismann-Hof). Novým avantgardním urbanistickým názorům jako byla koncepce volných řádků se vídeňští architekti zcela vyhnuli a zůstávali raději u osvědčené blokové zástavby v různých variantách.

Do roku 1934 bylo v rámci stavebního programu *Rudé Vídně* vystavěno 64 000 bytů, z nichž 89 % byly patrové stavby.⁵¹⁶ Takto jednotné politicky motivované řešení bytové krize výhradně ze strany města je ve Vídni zcela ojedinělé i v mezinárodním kontextu.

Vídeňským specifikem bylo hledání formy namísto hledání estetických kritérií a také zájem o individuální potřeby obyvatel. Příkladem této fáze je sídliště Wekrbundu z roku 1930. Mladší generace se kolem roku 1930 snažila vyrovnat s přílivem mezinárodní avantgardy a architekti

⁵¹³ Helmut Weihsmann, *Das Rote Wien, sozialdemokratische Architektur und Kommunalpolitik, 1919–1934*, Wien 2002, s. 93.

⁵¹⁴ Forma uzavřených dvorů, tzv. Hofů, měla ve Vídni dlouhou tradici sahající až do baroka. Předstupeň této struktury můžeme hledat již v klášterech jako Klosterneuburg, Melk či Göttweig. Z profánních předobrazů bychom neměli opomenout tradici hospiců a nemocnic s jejich charakteristickou strukturou dvorů, která platí jako prototyp starých vídeňských Hofů. Nejznámějších z nich je Josefinische Krankenhaus (1784). Dalším vývojovým typem bylo typické hybridní uspořádání známé jako „*Zinskaserne*“, které mísilo funkci obytnou a obchodní/ výrobní.

⁵¹⁵ <http://www.werkbundsiedlung-wien.at/de/hintergruende/wohnpolitik-in-wien/>, vyhledání 17. 6. 2014.

⁵¹⁶ <http://www.werkbundsiedlung-wien.at/de/hintergruende/superblock-versus-gartenstadt/>, vyhledáno 17. 6. 2014. Detailně se tématu věnují především tyto publikace: Eve Blau, *The Architecture of Red Vienna, 1919–1934*, Cambridge 1999. - Weihsmann 2002. - Rudolf Hautmann, *Die Gemeindebauten des Roten Wien 1919–1934*, Wien 1980.

jako Ernst Anton Plischke, Franz Singer, Friedl Dicker realizovali několik málo staveb v mezinárodním stylu, které pro Vídeň ovšem zůstávají pouze výjimkami.⁵¹⁷

Otázka vídeňského vlivu na pražskou meziválečnou architekturu je značně komplikovaná a v limitovaném prostoru bych zde vyzdvihla několik vlastních postřehů. Obecně lze konstatovat, že u českých architektů byla po roce 1918 tendence se od Vídně oficiálně distancovat. Latentně však v jejich práci přežíval vliv vídeňského prostředí. Nejvíce patrné je to u generace Wagnerových žáků, kterým se ve dvacátých letech podařilo získat velké státní zakázky na realizace monumentálních budov.⁵¹⁸ Architekti jako Antonín Engel, Bohumil Hübschmann, Karel Hannauer, František Roith a případně i Josip Plečnik navrhovali pražská sídla veřejných úřadů či finančního sektoru ve stylu wagnerovského klasicismu.⁵¹⁹ Jistou paralelu mezi vídeňskou a pražskou architekturou najdeme i v činžovní zástavbě. Uvažovat však o přímém vlivu vídeňské architektury na pražskou je poněkud zrádné. Ačkoliv lze pozorovat přenos některých konkrétních prvků jako jsou na koso otočené arkýře ad. do tvorby pražských německých architektů (zde např. Adolf Foehr), vždy se jedná o prvky dosti obecné a pro celkové zhodnocení pražské německé architektury nepodstatné. Na konkrétní styčné plochy mezi jednotlivými městy a Prahou upozorním v závětu této vrstvy. Mnohem blíže měli k Vídni německy mluvící architekti z blízké Bratislavy, jak uvedu níže. Nutno mít na pozadí vědomí toho, že mnohé osobnosti, jejichž vliv zasahoval do situace na pražské architektonické scéně mezi válkami, např. primátor Karel Baxa, sice prošli za svého života silnou politickou averzí vůči Vídni, ale zároveň vídeňské prostředí velmi dobře znali. Podobně na tom byli i architekti.

Mezi dochovanými osobními kontakty je důležitý především intelektuální okruh kolem Adolfa Loose a Karla Krause, kam na začátku své kariéry patřil Rudolf Wels a také Karl Jaray. Z rakouských architektů působících v Praze to byl především Jaray, který byl v úzkém kontaktu s Krausem.⁵²⁰ Jaray je trochu hraničním případem.⁵²¹ Byl to sice původem židovský architekt, který v roce 1926 opustil Prahu údajně kvůli antisemitským náladám na DTH a diskriminaci ze strany českých úřadů, ale v rámci pražské architektonické scény ho řadím, na rozdíl od většiny židovských architektů, do německého kulturního okruhu. Obecně lze konstatovat, že pro Vídeň je typická stylově velmi heterogenní produkce založená na sociálně-politických aspektech. Ve Vídni rovněž silně absentovala avantgardní architektura – v mém výběru tedy zdánlivě obdobná situace jako v Mnichově, ovšem vyrůstající z absolutně odlišných pozic.

⁵¹⁷ <http://www.werkbundsiedlung-wien.at/de/hintergruende/wien-und-das-neue-bauen/>, vyhledáno 22. 6. 2014.

⁵¹⁸ Švácha, 1985, s. 191.

⁵¹⁹ Např. F. Roith – městská knihovna (1924-1928), komplex ministerstva financí (1926-1934), budova ministerstva zemědělství (1925-1932), B. Hübschmann – ministerské budovy na Palackého nám. (1924-1931), ad.

⁵²⁰ Korespondence Karla Jaraye uložená v archivu vídeňské radnice. Archiv Wienerbibliothek im Rathaus.

⁵²¹ Více in: Ursula Prokop, Grenzfall Jaray, in: Idem, *Zum jüdischen Erbe in der wiener Architektur*, Vídeň 2016. Zmíněni jsou rovněž Groagovi, H. Kulka a P. Engelmann.

214. Arbeiterkrankenkasse, Fritz Judtmann – Egon Riss, Strohgasse 28, Vídeň, 1927. Foto: LK.

215. Paul-Speiser-Hof, Ernst Lichtblau, Franklinstraße 20, Vídeň, 1929–1932. Foto: LK.

216. Bytový dům, Oskar Strnad, Loeschenkohlasse 30-32/Holochergasse, Vídeň, 1931–1932.
Foto: LK.

217. Karl Volkert Hof, Franz Schuster – Franz Schacherl, Thaliastraße 75 / Kreitnergasse, Vídeň, 1927–1927. Foto: LK.

218. Bytový dům, Walther Sobotka, Klopsteinplatz 6 / Schrottgasse, Vídeň, 1927–1928. Foto: LK.

219. Winarsky Hof, Josef Hoffmann – Josef Frank – Oskar Strnad – Oskar Wlach – Franz Schuster – Adolf Loos – Margarete Lihotzky – Karl Dirnhuber – Peter Behrens, Winarskystraße 15-21, Pasettistraße 39-45, Vorgartenstraße 44, Vídeň, 1924–1926. Foto: LK.

220. Bielerhof, Adolf Stöckl, Kinzerplatz 10–12, Vídeň, 1927–1927. Foto: LK.

221. Matteottihof, Heinrich Schmid – Hermann Aichinger, Siebenbrunnengasse 26-30, Vídeň, 1926–1927. Foto: LK.

222. Ernst-Hinterberger-Hof, Adolf Jelletz, Margaretengürtel 122-124, Vídeň, 1926–1929. Foto: LK.

223. *Paul-Speiser-Hof*, Ernst Lichtblau – Karl Scheffel – Leopold Bauer – Hans Glaser, Franklinstraße 20, Vídeň, 1929–1932. Foto: LK.

224. *Reumannhof*, Hubert Gessner, Margaretengürtel 100-110, Vídeň, 1924–1926. Foto: LK.

225. Bytový dům, August Hauser, Weinlechnergasse 1, Vídeň, 1928–1929. Foto: LK.

226. Somogyihof, Heinrich Schmid – Hermann Aichinger, Hütteldorfer Straße 150-158, Vídeň, 1927–1929. Foto: LK.

227. Dittes-Hof, Döblinger Gürtel 196, Vídeň, 1920–1926. Foto: LK.

228. Bytový dům, Franz Wiesmann, Mollgasse 3-5, Vídeň, 1928–1929. Foto: LK.

229. Bebelhof, Karl Ehn, Steinbauergasse 36, Aßmayergasse 13-21, Klährgasse 1, Längenfeldgasse 20, Vídeň, 1925–1926. Foto: LK.

230. Bytový dům – jeden z mála vídeňských příkladů funkcionalismu 30. let, Siegfried Drach, Neulinggasse 52, Vídeň, 1935–1938. Foto: LK.

231. Friedrich-Engels-Platz, Rudolf Perco, Friedrich-Engels-Platz 1, Vídeň, 1930–1933. Foto: LK.

Meziválečný vývoj architektury v hlavním městě dnešního Maďarska je pro kontext pražské německé architektury důležitý z několika důvodů. Podobně jako s Vídní a Bratislavou sdílí Praha do rozpadu Rakousko-Uherské monarchie dějiny tohoto spojeného prostoru. Budapešťská architektura se vyrovnávala s různými vlivy a ve svém charakteru je značně eklektická. Dále se předpokládá studium či delší pobyt v Maďarsku u několika německy mluvících architektů působících v meziválečné Praze (Martin Reiner, Erwin Katona), a především bylo kulturní a ekonomické prostředí Budapešti zásadním způsobem ovlivněné německým a židovským elementem.

Budapešť byla po svém sjednocení v 19. století nejrychleji rostoucím evropským městem. Na konci 19. století byla Budapešť po Vídni, Istanbulu a Odesse čtvrtým největším židovským městem. V roce 1920 dosáhl počet židovského obyvatelstva svého maxima, tj. 215 512 Židů, celkem 23 % obyvatelstva města.⁵²² Z toho se v roce 1850 hlásilo 46 % budapešťských Židů k německé národnosti, což se pod vlnou silícího maďarského národního hnutí ve druhé polovině 19. století zásadně proměnilo. Mezi lety 1880–1910 vzrostl počet Židů, kteří deklarovali jako rodný jazyk maďarštinu v Budapešti z původních 59 % na 90 %.⁵²³ Přesto však, podobně jako v Praze, zůstala většina Židů bilingvních. Na architektonické scéně se setkáme s antisemitskými postoji spíše až po roce 1930, kdy se proměnila politická situace.⁵²⁴ V Maďarsku fungovaly dvě architektonické asociace, přičemž „*národní asociace architektů*“ vystupovala otevřeně proti Židům.⁵²⁵ Existuje jistá paralela mezi německy mluvícími architekty v ČSR a židovskými architekty v Maďarsku v jejich diskriminaci ze soutěží a veřejných zakázek. Což v obou případech mělo podobný dopad – že stavěli pro soukromou, jim nakloněnou, klientelu.

Vývoj Budapešti po první světové válce byl do značné míry determinován politicko – historickými událostmi. Maďarsko stálo za války na straně Rakouska, po roce 1918 sice získalo svou nezávislost, ale za cenu ztráty velké části území. Podobně jako v okolních státech byly první roky po válce politicky velmi dynamické – po krátkém období komunistické diktatury v roce 1919 přišla pravicová kontrarevoluce.⁵²⁶ Kulturní politika dvacátých let nedovolovala žádné moderní projevy. Hlavním stylem dvacátých let bylo v Maďarsku neobaroko a různé typy historismů, které přežívaly po celé meziválečné období. Většinu zakázek dostávali konzervativní architekti a profesoři. Kdo se chtěl v moderním duchu učit nebo tvořit, musel směřovat do zahraničí. Hodně studentů architektury tak odcházelo na školy do Drážďan, Brna,

⁵²² Gershon David Hundert (ed.), *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Yale 2008, s. 262.

⁵²³ Ibidem, s. 271.

⁵²⁴ Od roku 1932 byl v úřadu premiér, který sympatizoval s Německem.

⁵²⁵ Z konzultací s předním teoretikem maďarské architektury Andrássem Farkaiem z února 2019.

⁵²⁶ Vladimír Šlapeta, *Baustelle: Ungarn. Neue ungarische Architektur*, Berlin 1999, s. 7.

Berlína a Mnichova. Vzhledem k četnějším pracovním nabídkám v zahraničí se často už do Maďarska nevrátili. Ti, kdo se chtěli vrátit, museli požádat budapeštskou techniku o uznání titulu ze zahraničí, což byl značný problém především s tituly z Bauhausu, které nebyly v Maďarsku uznávané.⁵²⁷ A tak byly hlavní avantgardní umělecké skupiny činné hlavně v zahraničí: ve Vídni v okruhu časopisu *Ma* (kolem Lajose Kassáka), v Berlíně kolem galerie *Sturm*. Dále fungovala maďarská kolonie Bauhausu ve Výmaru, později v Desavě.⁵²⁸ Orientace na československou meziválečnou architekturu nebyla v Maďarsku nijak významná. Jedním z hlavních důvodů bylo odlišné politické směřování obou zemí. V maďarském meziválečném odborném tisku najdeme jen velmi málo publikací československé architektury. V katalogu níže zmíněného mezinárodního kongresu CIAM v Budapešti v roce 1930 jsou publikovány práce od několika československých architektů.⁵²⁹

Průlom v moderní architektuře přišel mezi lety 1927-29. Zasluhu na tom měl architekt Virgil Bierbauer⁵³⁰, redaktor hlavního maďarského odborného časopisu *Ter es Forma*, a také založení maďarské sekce CIAMu, jejímž ředitelem byl Farkas Molnar.⁵³¹ V roce 1930 se konal mezinárodní kongres CIAM v Budapešti a při této příležitosti bylo vystavěno experimentální sídliště rodinných domů v *Napraforgó*. Budapeštská kolonie není oproti ostatním evropským koloniím Werkbundu příkladem avantgardního programu, ale spíše dobrou ukázkou tehdejšího maďarské bytové architektury. Maďarští architekti, kteří proklamovali, že základní uvědomění v moderní architektuře se týká etiky a ne stylu, a hlavním úkolem je navrhnout dostupný a funkční design pro střední a nižší vrstvu vstoupili do sekce CIAMu.⁵³²

Na rozdíl od Německa nebo Holandska nehrála otázka sociální výstavby v Maďarsku skoro žádnou roli. Stavěly se hlavně soukromé vily, činžovní domy a obchody v konzervativním vkusu pro střední třídu. Hlavním investorem tedy nebyl stát, ale menší soukromí stavebníci, čemuž odpovídala i povaha a charakter zakázek. V urbanismu nové zástavby se rovněž prosazovala zahradní města. Ve vilové výstavbě jsou první vlaštovky spojeny se jmény Bertalan Arkay (žák Petera Behrense z Vídně), Mano Lessner (následovník Josefa Franka) a Lajos Kosma.

⁵²⁷ *Centropa: A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, 2003/3, č. 1.

⁵²⁸ Šlapeta, 1999, s. 7.

⁵²⁹ Jmenovitě Josefa Gočára, Františka Libry, Josefa Roitha, Fritze Epsteina (interiéry), Josefa Říhy, Bohumila Hübschmanna, Josefa Fuchse, Ernsta Wiesnera, L. Kysely, Petra Kropáčka, Heinricha Fanty, Jaroslava Sýřiště, Rudolfa Stockara.

⁵³⁰ Studoval v Mnichově. Ve složce Virgila Bierbauera v archivu Budapeštského muzea architektury se dochovala korespondence mezi ním a **Erwinem Katonou** z roku 1938. Dopisy jsou psané německy a vyplývá z nich, že byli dobrými přáteli. Katona plánoval návštěvu Budapešti na Bierbauerovo pozvání. Více v kapitole věnované Erwinu Katonovi. Bierbauerova korespondence obsahuje rovněž dopisy s redakcí bratislavského časopisu **Forum**, které jsou v maďarštině. Dále jsou v Bierbauerově korespondenci dochovány dopisy s čl. architektky Josefem Fuchsem, Havlíčkem a Honzíkem, Františkem Kalvodou a Josefem Říhou.

⁵³¹ Zformována šesti maďarskými architekty po návštěvě Frankfurtu n. M.

⁵³² András Ferkai, *Hungarian Architecture between the Wars*, in: Dora Wiebenson – József Sisa (ed.), *The Architecture of Historic Hungary*, London 1998, s. 255.

Vzhledem k pozdějšímu přijetí moderních architektonických konceptů a zvláštním sociálním podmínkám v Maďarsku je třeba vysvětlit, proč avantgarda nebyla zdaleka hlavním proudem architektury, ale spíše její umírněná, zpátky se ohlížející a jemnější verze, která čerpala z různých zdrojů. Radikální příslušníci *Neues Bauen*, kteří byli sdružení v CIAMu, byli díky své levicové orientaci drženi na okraji. Většina maďarských architektů zůstávala skeptická a zpátečnická vůči objevům avantgardy. Okrajově znali práce architektů Bauhausu, Le Corbusiera nebo Holanďanů, mnohem silněji však rezonovaly vlivy konzervativnějších architektů z Německa (Erich Mendelsohn, Emil Fahrenkamp, Rudolf Salvisberg, Paul Bonatz, Dominikus Böhm, Fritz Höger⁵³³) a vlivy tehdejší italské a skandinávské architektury.⁵³⁴ Výslednicí tohoto směřování byla vlastní verze buržoazního městského tradicionalismu⁵³⁵, se kterou se setkáváme i v budapeštské meziválečné produkci (především Pál Virágh a Iván Kotsis, kteří byli v osobním kontaktu s Paulem Smitthenerem a Bonatzem). Mladí maďarští architekti sice používali funkcionalistický půdorys, ale ve formách a proporcích hmoty se jejich idiom rozšířil do moderního, neoklasického a romantizujícího směru. Pro budapeštskou architekturu je typická kombinace prvků klasické tradice římské školy a jazyka moderní formy.⁵³⁶

Obytným domům dominoval ve třicátých letech již mezinárodní styl, stejně tak jako organický expresionismus. Typ činžovního domu s uzavřeným dvorem a podloubím pocházející z 19. století byl nahrazen domem s moderním půdorysným řešením. V poschodových domech byla užita železná nebo železobetonová konstrukce, která umožnila vzniknout moderním, pohodlným bytům s často luxusním vybavením.⁵³⁷ Vývoj moderního budapeštského činžovního domu nejlépe dokumentuje jediná ucelená modernistická čtvrť *Ujlipotváros*, která byla vystavěna ve třicátých a na počátku čtyřicátých let židovskými intelektuály. Pro čtvrť byla stanovena jednotná regulace, která určila šířku ulic, výšku domů a zastavitelnost pozemků.⁵³⁸ U bytů třicátých let se ustanovilo nové půdorysné řešení – vnitřní schodiště (nikoliv tedy již pavlač) vedlo ke dvěma až třem bytům na poschodí. Typické bylo umístění vstupní haly uprostřed bytu (tj. bez denního světla a větrání), ze které se vcházelo do dalších pokojů. Tyto haly měly reprezentativní funkci. Obývací pokoj byl často orientován na hlavní ulici, kuchyň a pokoj pro služku do vnitrobloku. Jednalo se o převážně luxusní činžovní domy s elegantně navrženými fasádami, honosnými vstupními halami, jejichž stěny byly obloženy drahými kamennými obklady, linolem na podlaze a řadou precizně zpracovaných

⁵³³ Hamburský *'Chille Haus'* byl velmi publikovanou stavbou v maďarském odborném tisku. (Sdělení Agnes Anna Sebestyén z Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Budapest v jejím konferenčním příspěvku: Media as Network. A Magazine Editor's Network as Reflected in the Printed Press in Interwar Hungary, Wroclaw, 17.1.2019.)

⁵³⁴ Šlapeta, 1999, s. 9.

⁵³⁵ Ferkai, 1998, s. 273.

⁵³⁶ Šlapeta, 1999, s. 10.

⁵³⁷ Ibidem, s. 11.

⁵³⁸ András Ferkai (ed.), *The architecture of Pest between the world wars*, Budapešť 1995, s. 41.

detailů (vrátnice, telefon, hodiny, sklad pro kočárky, mříže radiátorů, stropní lampy, zvonky, seznam nájemníků, kukátka ad.).⁵³⁹ Progresivnější levicoví architekti jako byl např. Farkas Molnár⁵⁴⁰ nepovažovali tyto domy za skutečně moderní. Jejich kritika měla své opodstatnění v argumentu, že moderní dům nedělá fasáda a rovná střecha, ale jeho vnitřek a struktura. Podstatně vnímal také politický rozměr architektury – to, že se snaží řešit problémy své doby, který zde zcela chyběl.⁵⁴¹ Je trochu paradoxní, že právě díky celosvětové hospodářské krizi na konci dvacátých let, se stala tato maďarská umírněná varianta funkcionalismu díky své ekonomičnosti akceptovaným stylem i pro státní autority, a dokonce i církve. Od druhé poloviny třicátých let vzniklo několik funkcionalistických kostelů.⁵⁴² Srovnáme-li v tomto ohledu situaci v Budapešti s Mnichovem, jenž představoval vzor pro část maďarských architektů, tak najdeme podobnost ve snaze najít vlastní výraz na pomezí mezi moderní a tradicionalistickou architekturou, ale rozdílnost v přístupu státní moci k zužitkování avantgardních principů. Mnichovská vláda byla politicky důslednější a styl spojovala s jeho politickou orientací.

Když jsem položila maďarským historikům architektury otázku, v čem vidí rozdílnost mezi československou a maďarskou meziválečnou architekturou, tak vyjma komplikované stylové otázky, jsem byla upozorněna na rozdíl vyplývající z odlišné technologické úrovně zemí. V Maďarsku, kde nebyly dostupné nejmodernější technologie a materiály, se stavěly domy s robustnějšími konstrukcemi, což mělo dopad i na celkové estetické vyznění.⁵⁴³

Z budapeštské architektury jsem vybrala ukázky činžovních domů z třicátých let, z nichž většina je ve zmíněné čtvrti *Ujlipotváros*. Domy se vyznačují jednoduchými fasádami, většinou trojkřídlými okny (jen vzácně jsou použita pásová) a v oblibě byly, již zmíněné, oblé formy projevující se nejčastěji na tvaru balkonů. V tomto případě mi přijde zajímavé srovnání pražské produkce od architektů *Erwina Katony* a *Martina Reinera* s tou budapeštskou. V předložených ukázkách z obsáhlého obrazového archivu lze pozorovat určitou stylovou příbuznost.

⁵³⁹ Ibolya Csengel-Plank – Virág Hajdú – Pál Ritoók, *Light and Form, Modern Architecture and Photography 1927-1950*, Budapešť 2010, s. 40.

⁵⁴⁰ Molnár patřil k těm nejradikálnějším, absolvent Bauhausu.

⁵⁴¹ Ferkai, 1995, s. 43.

⁵⁴² Ibidem, s. 41.

⁵⁴³ Konzultace s Andrássem Ferkaiem a Pálem Ritoókem v Budapešti v únoru 2019.

232. Činžovní dům, Hollán Ernő u. 8, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

233. Detail bytového domu, Szilágyi Erzsébet fasor 5, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

234. Bytový dům, Szilágyi Erzsébet fasor 5, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

235. Pohled do ulice, Pannónia u. 44, Ujlipotváros, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

236. Schodiště bytového domu, Margit krt. 55, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

237. Bytový dům, Hollán Ernő u. 8, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

238. Bytový dům, B. Nándor – G. Hugó – G. Hermann – W. Géza – G. Dénes, Móricz Zsigmond körtér 6, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

239. Obytný dům, Ferenc Domány – Béla Hofstätter, Margit körút 15–17, Budapešť, 1938. Foto: LK.

240. Bytový dům, Vásárhelyi Pál utca 7, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

241. – 242. Bytové domy, Szent István Park, Pozsonyi út 38 a 51, Budapešť, 30./40. léta 20. stol. Foto: LK.

243. Dům v kolonii Napraforgó, Róbert K. Kertész, Napraforgó utca 9, Budapešť, 1931. Foto: LK.

244. Bytový dům, Rumszauer György, Szalay u. 5, Budapešť, 1937. Foto: LK.

245. Bytový dům, Gerlőczy Gedeon, Petőfi Sándor u. 12, Budapešť, 1942. Foto: LK.

246. Dům v kolonii Napraforgó, Lajos Kozma, Napraforgó utca 5, Budapešť, 1931. Foto: LK.

247. Obytný dům, Pannónia u. 51, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

Bratislava

Nová slovenská metropole na národnostním trojmezí: Bratislava – Preßburg – Pozsony.

248. Jachtařské kluby – (zleva) maďarský, německý a slovenský na archivní fotografii z fondu A. Szönyiho, 1932. In: Archiv SNG Bratislava.

Chceme-li hlouběji porozumět tomu, co představovala a jaká byla pražská meziválečná architektura německy orientovaného prostředí, pomůže nám v tom nejen pohled do okolních německých center, ale také poznání situace ve významných centrech německé kultury v rámci ČSR. Především příklad Bratislavy do značné míry odráží dobové klima, určitá specifika a projevy německého kulturního prostředí. Ostatně právě v Bratislavě byla koncentrace architektů německého kulturního okruhu z celého Slovenska největší.⁵⁴⁴ Z perspektivy Bratislavy lépe uvidíme výlučné postavení Prahy a jejího kulturního i politického vlivu. A snad i toho, proč je potřeba k hodnocení pražské architektonické produkce a podmínek jejího vzniku přistupovat jinak než u zbytku Československa.

⁵⁴⁴ Henrieta H. Moravčíková – Matúš Dulla, Modernosť a konzervatívnosť v nemeckých vplyvoch na architekturu Slovenska v prvej polovici 20. storočia (s osobitným zreteľom na architektúru nemeckého kultúrneho okruhu na Slovensku), in: *Architektúra a urbanizmus*, 1997, XXXI, 4, s. 143–162.

Bratislava, do roku 1918 Pressburg či maďarsky Poszony, byla součástí historických Uher a jedním z center maďarského vědeckého, literárního i uměleckého vývoje krajiny.⁵⁴⁵ Německé, a především maďarské elity, nechtěly své město postoupit Čechům – přičlenění Bratislavy muselo tedy proběhnout na počátku roku 1919 vojenským obsazením území na základě politického rozhodnutí učiněného v Praze.⁵⁴⁶ Především z Bratislavy tak zněl kritický názor na nově budovaný národnostní stát a architektura byla jedním z důležitých prostředků, který tento stát pomáhal vytvářet. V Bratislavě byl tlak shora, resp. z Prahy, mnohými kritizován (např. i v Bratislavě působícím Dušanem Jurkovičem) a zároveň působil poněkud cize. Především v prvních letech po vzniku ČSR⁵⁴⁷ byla silná tendence prosazovat tzv. *národní styl* jako jeden z prvků potvrzení a upevnění nové státní moci po republice. Bratislava se svým německých, maďarským a slovenských etnickým složením neměla blízko k českému ideologickému konstrukt, a tak zde v tomto duchu vzniklo jen několik bytových domů pro novou českou úřednickou vrstvu.⁵⁴⁸ Kompromis, který v Bratislavě vznikl na počátku 20. let uchováním tradic klasicismu a integrováním některých prvků „*obloučkového dekorativismu*“ (národního slohu), nazval Ladislav Foltýn *úředním slohem*.⁵⁴⁹ Během prvních dvou let republiky se do Bratislavy přestěhovalo až dvacet tisíc českých a slovenských úředníků a zaměstnanců nového státu, z toho více než patnáct tisíc jich bylo z Prahy.⁵⁵⁰ Český, značně pragocentrický, vliv byl na Slovensku šířen především skrze účely státního aparátu (veřejné budovy a budovy pro státní úředníky); byl tedy silně determinován politickým postojem a zároveň domácími architekty kritizován a odmítán. To dosvědčuje i citát z časopisu *Architekt SIA*: „*Bolestná kapitola architektů na Slovensku. Architekti na Slovensku usedlí a zde působící pociťují již od počátku jistý nepoměr a nesrovnalost v zadávání projektů důležitých budov a objektů státem [...] Většina státních projektů pro Slovensko zadává se přímo v Praze na ministerstvu veř. prací architektům, kteří jsou tomuto ministerstvu více na dosah ruky a jen mizivá menšina projektů připadá na architekty ze Slovenska. [...] Kolegové na Slovensku jsou odkázáni pouze na projekty státní, neboť privátní podnikání je zde ještě úplně neprobuzeno a samozřejmě tím tíživěji nesou toto opomíjení státem.*“.⁵⁵¹ Naprostá většina státních zakázek byla zadávána *Referátu veřejných prací*, případně pražským architektům, kteří byli s touto institucí spojeni.⁵⁵²

⁵⁴⁵ Po roce 1918 se výrazně proměnilo národnostní složení obyvatel – zatímco v roce 1910 bylo v Bratislavě jen 14 % Slováků, 42 % Němců, 40 % Maďarů, pak v roce 1921 už to bylo 40 % Slováků a Čechů, 27 % Němců, 22 % Maďarů. In: Darina Lehotská – Ján Pleva – Bohuslav Novotný, *Dejiny Bratislavy*, Bratislava 1966, s. 350.

⁵⁴⁶ Daniel Luther, *Bratislava Česko-Slovenská, Putovanie z monarchie do Slovenského štátu*, Bratislava 2008, s. 34-35. Detailněji je situace popsána in: Lehotská – Pleva – Novotný, 1966, s. 328–332.

⁵⁴⁷ Národní styl je aktuální přibližně do roku 1923, mezníkem je rok 1925.

⁵⁴⁸ Peter Szalay, *Moderná Bratislava: 1918–1939*, Bratislava 2015, s. 28.

⁵⁴⁹ Ibidem, s. 36.

⁵⁵⁰ Luther, 2008, s. 57.

⁵⁵¹ *Architekt SIA*, 1927, s. 120.

⁵⁵² Viz Dulla – Moravčíková, 1997, s. 65.

Již samotná geografická poloha Bratislavy předjímá, že bratislavská společnost byla založená na přirozeném mísení několika národností, konfesí a kultur. Příkladem národnostního rozvrstvení Bratislavy mohou být stavby veslařských klubů na petržalské straně Dunaje – vedle sebe se nachází maďarský, slovenský a německý klub. Významnými kulturními referenčními centry byla blízká města Budapešť a Vídeň, kam i mnozí architekti odcházeli za svým školením, protože Bratislava neměla svou vlastní školu architektury. S tím souvisí i víceméně tradiční periferní pozice Bratislavy jako předměstí Vídně. Henrieta Moravčíková a Matúš Dulla přicházejí s hypotézou, že neustálá periferní situace Slovenska mohla stát za tím, že ve slovenské architektuře první poloviny 20. století sice docházelo k reakcím na různé a velmi rozmanité vlivy v iniciačních začátcích, ale nedocházelo k propracování finálních myšlenek.⁵⁵³ Maďarský vliv dominoval v prvních letech 20. století, po roce 1918 výrazně zeslábl. Bezprostřední blízkost Rakouska a integrace německé, popř. rakouské kultury, do české i slovenské měla na Slovensku zásadní, ale poměrně složitý, tj. strukturovaný, dopad.

Před první světovou válkou zde sledujeme velký vliv vídeňské wagneriánské architektury (např. vládní budova od Josefa Rittersa z roku 1909) a vídeňské secese (např. hotel Deák, 1910).⁵⁵⁴ Podobně jako při sledování problematiky německé architektury v Praze, je i v Bratislavě nutno zpřesnit, co konkrétně v dané době považujeme za německé či německý vliv. Slovenská historiografie architektury, kde bylo téma němectví po druhé světové válce rovněž výrazně upozaděno, přichází s obdobným termínem, který užívá i tato práce a totiž „*německý kulturní okruh*“.⁵⁵⁵ Pro Slovensko jsou architekti německého kulturního okruhu definováni jako heterogenní skupina lidí mající podobné názory, zájmy, kulturu a společenské postavení. Kromě zjevné znalosti společného jazyka němčiny je poji i orientace na německé kulturní vzory. Na jedné straně to byli architekti německé národnosti – všichni pocházeli z historických území Rakousko-Uherska, na druhé straně německy mluvící, resp. na německých školách vyškolení architekti. Mezi nejnavštěvovanější německé techniky patřila německá technika v Brně, poté hned akademie ve Vídni a TU v Mnichově. Všechny tyto školy měly pověst konzervativních škol – rozhodně v porovnání s českými školami, popř. avantgardními školami německými (Bauhaus ad.). Školení, původ a rodinné prostředí mělo na architektu německého kulturního okruhu na Slovensku stejně tak vliv jako jejich spolupráce s dalšími architekty, studijní cesty a místo jejich působení. Ani na Slovensku nesmíme opomenout silnou a produktivní skupinu k Němcům inklinujících Židů. Obdobně jako u pražských německy mluvících židovských architektů pozorujeme i v Bratislavě jejich větší inklinaci k moderně (Weinwurm, Quaster, Singer), ne ovšem výhradní (Szalatnai).

Určitou podobnost s Prahou sledujeme i ve struktuře zakázek německých architektů, resp. v ztíženém přístupu k nim. V Bratislavě byla situace po vzniku ČSR ještě pregnančnější než v Praze – velké státní zakázky byly dedikovány českým architektům z většiny působícím v Praze. Většina velkých staveb jim byla zadávána buď přímo nebo formou vyzvané soutěže,

⁵⁵³ Ibidem, s. 143-162.

⁵⁵⁴ Szalay, 2015, s. 26.

⁵⁵⁵ Dulla – Moravčíková, 1997.

do které byli pozváni výlučně čeští architekti; veřejných soutěží bylo minimum.⁵⁵⁶ Svůj nesouhlas s tím několikrát vyjádřila architektonická sekce bratislavského *Kunstvereinu*.⁵⁵⁷ A jako důsledek této situace můžeme vidět i založení časopisu *Forum* v roce 1931, který byl vydáván v Bratislavě architektem Endre Szönyem, a který jako jediná výraznější časopisecká platforma sledoval práce architektů německého kulturního okruhu v ČSR. Více k tomuto časopisu v první vrstvě této práce. Architekti německého okruhu tedy realizovali především soukromé zakázky jako byly nájemní, rodinné či obchodní domy pro podnikatele většinou německé, resp. židovské, národnosti, popř. církevní stavby (evangelické a židovské). Německy mluvící architekti se zajímali i o dobově velmi diskutovanou a aktuální otázku sociálního bydlení, ale v jejich produkci jednoznačně dominovaly domy s byty vyššího standartu – podobně tomu bylo v Praze, což úzce souviselo s celostátní sociální politikou a s veřejným přístupem k řešení bytové otázky.

Historici architektury⁵⁵⁸ zabývající se německým kulturním okruhem na Slovensku se shodují v rozdělení německé architektury do dvou výraznějších stylových proudů a také v její stylové diferenciaci dle stavební typologie. *Modernější linie* je charakteristická svým příklonem k purismu, definují ji: hladké fasády s nápaditým rizalitem, vystoupení části fasády před zbylou část, ploché střechy, horizontální okna – pásová jen zřídka, okna bez orámování, omítková fasáda, zaoblená nároží, keramický obklad u meziokenních pásů či v parteru. Nejvýrazněji se purismus projevil v bytové architektuře a ve stavbách architekta Weinwurma, Konrada a Spitzera. Druhou názorovou linií tvořil *tradicionalismus*, který vycházel z historicky ověřených principů výstavby a z tradičních prvků architektonické formy. Typické jsou pro něj prvky jako výrazný těžký parter s kamenným obkladem, vertikální okna, symetrie, sedlové střechy, uplatnění ornamentu či dekorativních prvků. V tomto duchu stavěli architekti jako Ludwig a Danielis, Steiner, Wimmer, Szönyi ad. Eva Stoličná však upozorňuje na to, že obě linie se v jistých momentech střetávají a dochází k přestupu modernistů ke konzervativcům a naopak.⁵⁵⁹ Obě výše popsané stylové linie nacházíme i v pražské německé architektuře.

⁵⁵⁶ Ibidem.

⁵⁵⁷ Více k Bratislavskému uměleckému spolku, in: Zuzana Francová – Želmíra Grajciarová – Marta Herucová, *Bratislavský umelecký spolok: 1885-1945 = Pressburger Kunstverein = Pozsony Képzőművészeti Egyesület*, Bratislava 2006.

⁵⁵⁸ Elena Stoličná, Henrieta Moravčíková, Matúš Dulla, ad.

⁵⁵⁹ Elena Stoličná, *Architektúra nemeckej proveniencie na Slovensku 1939–1945* (dizertační práce), Ústav stavebníctva a architektúry, Slovenská akadémia vied, Bratislava 1999.

249. Obchodní a obytný dům, Drevená 10, Bratislava, 1937-1938. In: Archív mesta Bratislavy, Zbierka fotografií a negatívov, AMB_5895_015.

250. Obchodní a bytový dům Fehér, Desider Quastler, Bratislava, 1937, Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny). Foto: Lenka Kerdová, foto originálu: Joseph Hoffer.

251. Kancelářský a obytný dům Orion, Desider Quastler, Hurbanovo nám. 8, Bratislava, 1931.
In: Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny).

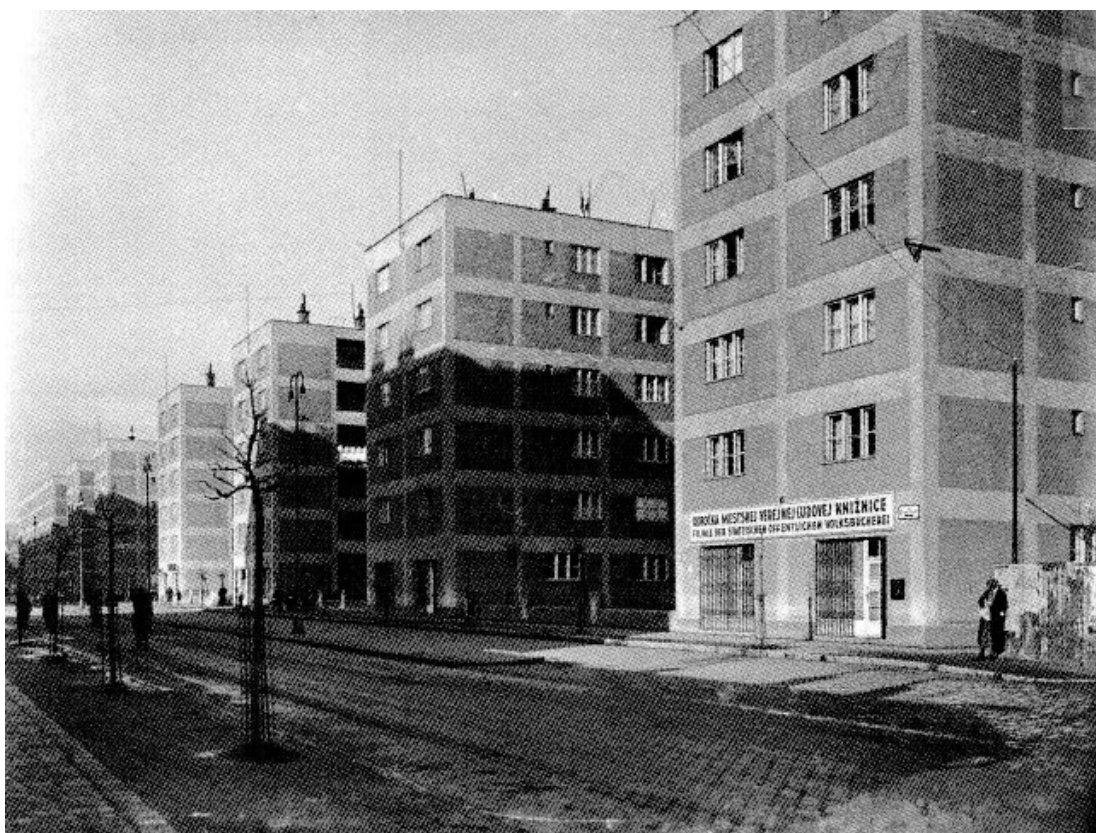
252. Pojišťovna Phönix, Friedrich Weinwurm, Ignác Vécsei, Grösslingova ulice, Bratislava, 1929. In: Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny).

253. Obytný dům, Oskar Gross, Senné nám. 22, Bratislava. In: Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny) – katalog „Baumeister Josef Erdély“.

254. Domov Charitas, František Florians – Gabriel Schreiber, Heydukova ulice, Bratislava, 1932–1935. In: Szalay 2015.

255. Bytový komplex Unitas, Friedrich Weinwurm – Ignác Véscei, Šancová ulice, Bratislava, 1931–1932. In: Szalay 2015.

Na závěr třetí vrstvy, evropského oddálení, předkládám několik skupin charakteristických prvků, které jsou společné vícero zkoumaným metropolím. Tento krok, jak úvod avizoval, nemá být důslednou komparací, ale spíše ukázkou toho, že pro daný prostor existují určité společné prvky. Nicméně všechny z nich podléhají, dle mého soudu, dosti obecnému charakteru a předkládané množství zkoumané architektury neumožňuje tyto řezy provést na takto limitovaném prostoru důsledně.

Jedná se např. o *hmotovo-půdorysné řešení se sníženým středním traktem*, které se nachází v Hamburku u domů v Jarrestadtu. Podobné řešení má např. Franz Domes Hof ve Vídni a z Prahy bychom mohli uvést, pro Prahu vcelku výjimečný projekt, Malého Berlína. Obdobný princip využívá i Theodor Fischer ve své mnichovské realizaci.

Dalším výrazným prvkem v německojazyčném prostoru jsou různé podoby expresivní formy, např. *nakoso otočené arkýře*. V Praze je často používali německy mluvící architekti tradičnější orientace, jmenovitě např. Adolf Foehr. Ve Vídni, kde vliv expresionismu byl rovněž silný, se lze setkat s mnohými variacemi tohoto motivu. Ve velmi zjednodušené až prosté formě podobný motiv nalezneme i v progresivním Frankfurtu.

Oblé zakončení nároží se kterým se setkáme např. v hamburském Dulsbergu či Jarrestadtu je velmi oblíbené v budapeštské architektuře třicátých let, ale opět se jedná o motiv, se kterým se příležitostně setkáme i ve Vídni, Frankfurtu či Berlíně ad. V každém místě má svá specifika, které odpovídají převládající linii architektury. Obzvláště v architektuře třicátých let byly oblé tvary a kulaté motivy velmi oblíbené. V Praze jistě dokonalosti v užívání tohoto motivu dosáhl Erwin Katona.

Obecně lze říci, že nějakým způsobem *zdůrazněné nároží* (cihla, hmotová akcentace, použití lizen či jiného materiálu) bylo oblíbeným prostředkem nejen v bytové architektuře meziválečného období. Nicméně i na tomto velmi obecném prvku lze sledovat různé nuance či paralely mezi vybranými městy. Hamburk je typický svou střídmostí a použitím cihlového zdiva. Ve Vídni, Praze a Budapešti jsem vybrala motiv řešení nároží prostřednictvím vsazených balkónů, tj. ubíráním hmoty.

Jako poslední uvádím dva *příklady konkrétní komparace* s pražskou architekturou jako náznak toho, jakou cestou se výzkum rovněž mohl ubírat, ale z výše popsaných důvodů neubíral.

Skupiny charakteristických prvků:

1. řešení bloku – snížený trakt
2. expresionistické prvky – na koso vytočené rizality
3. oblé řešení nároží, skla přes rohy, oblé přesahující balkóny
4. jednoduše zdůrazněné nároží – alternativní řešení nároží – s balkony
5. vybrané konkrétní paralely s Prahou

1. řešení bloku – snížený trakt

256. Bytové domy, Hanssensweg 1, Hamburg, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

257. Bytové domy „Malý Berlín“, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Veletržní/ U Smaltovny, Praha, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

258. *Franz Domes Hof, Peter Behrens, Margareteengürtel 126/134, Vídeň, 1929–1930. Foto: LK.*

259. *Svobodárna, Theodor Fischer, Bergmannstraße 35, Mnichov, 1925–1927. Foto: LK.*

2. expresionistické prvky – na koso vytočené rizality

260. Činžovní dům, Bubenská 37, Praha, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

261. Činžovní dům, Hamburg, Hudtwalckerstraße 24-30, 1928–1929. Foto: LK.

262. Činžovní dům, Brühlgasse 34, Vídeň, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

263. -264. Professor-Jodl-Hof, Rudolf Perco – Karl Dorfmeister – Rudolf FrassDöblinger
Gürtel 21-23, Vídeň, 1925–1926. Foto: LK.

265. Bytový dům, Sebastian-Kelch-Gasse 4-6,
Vídeň, 1928–1929. Foto: LK.

266. Bytový dům, Bubenská 35, Praha, 20.
léta 20. stol. Foto: LK.

267. Siedlung Bornheimer Hang, Pestalozzistraße 9, Frankfurt am Main, 1926–1930. Foto: LK.

3. oblé řešení nároží, skla přes rohy, oblé přesahující balkóny

268. Činžovní dům v Römmerstadt, Hadrianstraße 3, Frankfurt am Main, 1927–1929. Foto: LK.

269. Obytný dům, Ferenc Domány – Béla Hofstätter, Margit körút 15–17, Budapešť, 1938. Foto: LK.

270. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Oberschlesischestr. 11, 1929-1931. Foto: LK.

271. Veverkova/ Veletržní, Erwin Katona, Praha, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

272. Bytový dům, Pozsonyi út. 30, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

273. Haydn-Hof, August Hauser, Gaudenzdorfer Gürtel 15 / Arndtstraße, Vídeň, 1928-1929.
Foto: LK.

274. Činžovní dům, Erwin Katona, Křišťanova 15, Praha, 30. léta 20. stol. In: maps.google.com.

275. Bytové domy, Honvéd u. 1, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

4. jednoduše zdůrazněné nároží – alternativní řešení nároží (s balkony)

276. Bytový dům, Siebenbrunnengasse 7, Vídeň, 1926-1927. Foto: LK.

277. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Lorenzengasse 19, 1926-1929. Foto: LK.

278. Činžovní dům, Rudolf Wels, Dobrovského 15, Praha, 1935-1936. Foto: LK.

279. Nárožní činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Probsteier Str. 18, 20. léta 20. stol. Foto: LK.

280. Bytový dům, Budai Nagy Antal u.8, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

281. Bytový dům, Josef Frank, Sebastian-Kelch-Gasse 1-3, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK.

282. Činžovní dům, Martin Reiner, Farského 4, Praha, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

283. Činžovní dům, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK.

5. vybrané konkrétní paralely s Prahou

284. Paul-Speiser-Hof, Ernst Lichtblau, Franklinstraße 20, Vídeň, 1929-1932. Foto: LK.

285. Bytový dům, Franz Wiesmann, Mollgasse 3-5, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK.

286. Činžovní dům, Adolf Foehr, Veverkova 9, Praha 7, 1932. Foto: LK.

287. Pasáž činžovního domu, Viktor Fűrth, Petrské nám. 1, Praha 1, 1937. Foto: LK.

288. Bytový dům, Margit krt. 55, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK.

Závěr

Naši – vaši – jejich, a nakonec bez nich.

289. Strašnický německý evangelický hřbitov, Praha, 2020. Foto: LK.

V předložené práci jsem poukázala na hlavní úskalí zpracovávaného tématu a zároveň jsem se pokusila nabídnout syntetizující pohled na pražskou meziválečnou architekturu postavenou německy mluvícími architekty. Zvolená metodologie kombinující model sítě vztahů, případových studií a strategie zoom-in (*přiblížení*)/ zoom-out (*oddálení*), ve své více vrstevnatosti přiznaně pracuje s intuicí. Přestože si metodologie nekladla za svůj cíl vytvořit pevně dané kategorie a téma do posledního detailu vyčerpat, studie přinesla několik nových poznatků, a především nabídla novou terminologii spojenou se způsobem uvažování o problematice. V tomto ohledu považuji za zásadní krok vedoucí k rozdělení „skupiny“ německy mluvících architektů dle jejich orientace ke kulturním okruhům.

V průnicích jednotlivých vrstev se začaly vyjevovat styčné body a určitá (byť neúplná) charakteristika pražské německé architektury. První důležitý pomyslný překryv vrstev ukázal, že německá architektura v ČSR měla velmi slabou teoretickou základnu. Nejvíce pražským se stal po roce 1924 německý teoretik Oskar Schürer. O práci některých německy mluvících pražských architektů občas referoval vídeňský teoretik Max Eisler. Ani jeden z nich však o československé (potažmo pražské) německé architektuře nepsal programově a texty o díle pražských německy mluvících architektů představovaly spíše okrajová témata obou teoretiků.

Nejsilnější vyjádření na obhajobu pražské německé architektury činil architekt Fritz Lehmann. Jeho několik novinových či časopiseckých příspěvků však nemohlo konkurovat sebevědomě a programově stavěnému příběhu české (československé) meziválečné architektury tak, jak ho psali Karel Teige, Oldřich Starý, Jaromír Krejcar či Jan E. Koula.⁵⁶⁰ Na tento příběh pak mohli navázat další čeští teoretici architektury, ale zároveň v něm nebylo žádné místo pro německou architekturu. O to méně bylo možné očekávat nezaujatý návrat ke společné česko-německé minulosti v teoretických statích po druhé světové válce. I toto je jeden z důvodů, proč dosud neexistovalo kritické zhodnocení pražské německé architektury v meziválečné době.

Druhý překryv ukázal, že jediné skutečně významné periodikum pro značnou část okruhu německy mluvících architektů činných v Praze byl bratislavský časopis *Forum* vedený architektem Endre Szönyem, který spolupracoval se spolkem GDA. V tomto ohledu považují za důležité i poukázání na fakt, že neexistovalo žádné periodikum stejné úrovně, kde by se mohly potkávat názory česky a německy mluvících architektů činných v Praze. Obecně lze pak konstatovat, že německy mluvící architekti v Praze neměli potřebu, motivaci či sílu si zakládat nějakou svou vlastní názorovou platformu (časopis, sdružení apod.). To je poměrně překvapivé, ale jak jsem již argumentovala ve své diplomové práci⁵⁶¹ – pravděpodobně to souviselo s vysokou mírou infiltrace do českého nebo spíše židovského prostředí, které své vlastní platformy již mělo. Druhým důvodem mohla být určitá nestabilita na hlavní pražské německé škole – DTH, jelikož většina odborných časopisů se rekrutovala z okruhů napojených na vysoké školy.

Neměli-li německy mluvící architekti⁵⁶² silný společný program kotvený v politickém či sociálním přesvědčení, tak jako česká levicová avantgarda, pak pro ně nepředstavoval ani styl hodnotu nesoucí jejich názor. Analogicky se pak mohli „svobodněji“ přizpůsobit přání či vkusu stavebníka. Z pohledu radikálních levicových dobových hnutí, která viděla v architektuře nástroj jak proměnit k lepšímu životy obyčejných lidí a v důsledku tak posunout vývoj lidstva dál, tento vágní přístup mohl vyvolávat kontroverze i averze.⁵⁶³ Podobně se vyjevuje tento rozpor i v poslední případové studii německého kulturního okruhu u Fritze Lehmana. Stylová nevyhraněnost německy mluvících architektů byla naopak teoretiky jako Eisler a Schürer považována za ctnost. Při nejmenším v konzervativnější linii německy mluvících architektů, tj. v okruhu německého kulturního prostředí, pak můžeme spatřovat dobovou protiváhu

⁵⁶⁰ Např. Jan E. Koula, *Obytný dům dneška*, Praha 1931. – Idem, *Nová česká architektura a její vývoj ve 20. století*, Praha 1940. – Jaromír Krejcar, *L'architecture contemporaine en Tchécoslovaquie*, Praha 1928. – Oldřich Starý, *Architektura: práce českých architektů 1900-1940*, Praha 1940. – Karel Teige, *Moderní architektura v Československu*, Praha 1930.

⁵⁶¹ Kerdová, 2014.

⁵⁶² Přirozeně s přihlédnutím k velké vnitřní rozmanitosti této „skupiny“.

⁵⁶³ Např. Neue Frankfurt, Neue Berlin, Bauhaus, ad. byly silně ovlivněny Nietschovou představou o „novém člověku“, jak ukázaly mnohé výstavní projekty v roce stého výročí Bauhausu. Více:

<https://www.bauhauskooperation.de/kooperation/projektarchiv/vergangene-veranstaltungen/>, vyhledáno 8.7.2020.

k českému prizmatu vítězství funkcionalismu, který byl následně pevně integrován do dějin meziválečné architektury.

Významný je organický překryv všech vrstev práce, ze kterého postupně vystoupila síť vztahů na pražské architektonické scéně, a to jak v rovině spolupráce mezi jednotlivými architekty či teoretiky, tak v rovině zadavatelů stavebních zakázek. Příkladným může být i způsob realizace mnohých velkých soukromých stavebních podniků v centru města jako byly typicky bankovní paláce. V práci předkládám detailně kauzu kolem ENSBA v případové studii Rudolfa Hildebranda a paláce Donau od Adolfa Foehra. Nicméně výsledná podoba i dalších městských paláců jako Fénix (arch. Ehrmann a Gočár), Adriatica di Sicurta či Deutsches Haus od Fritze Lehmana, ad. byla silně determinována tlakem české veřejnosti podpořeným postojem pražského magistrátu ve vydávání stavebních povolení. Ještě frapantnější je situace v zadávání veřejných zakázek – byť mnozí německy mluvící architekti měli československé státní občanství a veřejných soutěží se účastnili, nikdo z nich v Praze nerealizoval žádnou větší státní zakázku.⁵⁶⁴ Pouze dvojice architektů Mühlstein a Fürth dostala na základě svých osobních kontaktů s Edvardem Benešem a Janem Masarykem drobné zakázky spojené s vládním okruhem. Naprostá většina zakázek německy mluvících architektů pocházela od soukromé klientely a při jejich získávání hrály důležitou roli osobní kontakty. Mnohé z nich se navazovaly v různých spolcích či zednářských lóžích. Konkrétní spoje v této pomyslné síti vztahů nejvíce osvětluje druhá vrstva práce.

Za důležité považuji i poukázání na zásadní rozdíl (nejen) v národnostní otázce⁵⁶⁵ mezi *centrem* a *periferií*, což v případě Prahy, jakožto takřka výhradního centra, představuje specifikum celého výzkumu. I z politického hlediska byla Praha významným hráčem. Jako metropole nového státu „česko-slovenského“ měla zhmotňovat jeho ideje a úspěch, což se výrazně projevovalo právě v architektuře. I styl této architektury měl jistý politický rozměr a je vcelku paradoxní, že ty nejprestižnější realizované státní zakázky – tedy především pražská ministerstva, jsou postavena ve stylu wagnerovského klasicismu s patrným vlivem, tehdy českými architekty potlačované, Vídně. Ministerské budovy ze třicátých let jsou již postavené ve funkcionalistickém stylu. Obě stylová pojetí pražských veřejných staveb byla ze strany německy mluvících architektů dobově kritizována (F. Lehmann), byť jejich hlas byl slabý a ojedinělý. Lehmannova kritika byla z české strany vyvrácena tím, že si Lehmann se svými „konacionály“ vylévá svůj „nacionální vztek“.⁵⁶⁶ Takto ostré přestřelky byly však mezi česky a německy mluvícími architekty na pražské scéně výjimečné, a to pravděpodobně z důvodu již zmíněné neexistence stejné komunikační platformy.

⁵⁶⁴ Téma vztahu státní moci a politiky v meziválečném Československu je detailněji analyzováno v připravované knize *Duch, který pracuje. Česká architektura a politika 1918–1945* (ed. Vendula Hnídková).

⁵⁶⁵ Rozdíl byl především v sociálním složení pražského obyvatelstva. Jak poukázala Boháčova studie, v Praze téměř chyběly některé vrstvy rolnictva ad., ze kterých později pocházela značná část voličů NSDAP. Analogicky bylo svébytné sociální složení pražského židovstva, ad.

⁵⁶⁶ Hübschmann, 1925, s. 205–206.

Na tomto místě bych ještě vysvětlila, proč předkládaná studie opomíjí slavné zahraniční, rovněž německy mluvící architekty, jako byl Adolf Loos, Theodor Fischer, Bruno Paul či (více) rakouští (či moravští) architekti jako Hubert Gessner či Jaques Groag. Důvody jsou víceméně prozaické – v práci jsem se snažila soustředit primárně na architekty skutečně činné v Praze a na ty, jejichž dílo dosud nebylo odborně reflektováno. Práci Adolfa Loose a Theodora Fischera jsem několikrát zmínila jako důležité východisko pro některé v práci uvedené pražské architekty. Především u Loose se nabízí stále velký potenciál dalšího výzkumu ve skupině jeho v ČSR působících žáků a spolupracovníků. Práce Gessnera a Groaga se do obrazu pražské architektury promítly velmi minimálně.

Někteří z těchto slavných architektů se stali několika styčnými body v průniku jednotlivých vrstev. Z celkového průzkumu sedmi vybraných evropských metropolí se následně vyjevila specifická Praha. Ta podle mého názoru spočívá v paralelní existenci několika architektonických proudů. Domnívám se, že bohatý obrazový materiál zde publikovaný poskytuje určitý obraz rozmanitosti německé architektury a nabízí případné dílčí paralely mezi městy. Názornou ukázkou výjimečnosti pražského prostředí jsou pohledy do několika pražských ulic, kde bezprostředně vedle sebe stojí domy od německy mluvících architektů obou okruhů a českých architektů, mezi nimi i těch dobově nejprogresivnějších. Ideálním příkladem je již několikrát zmiňovaná Praha 7. Z průmyslové čtvrti se stala čtvrť rezidenční s velkou koncentrací německy mluvícího obyvatelstva. Bloková zástavba umožnila bezprostřední kontakt nejen jiného stavebního stylu, se kterým se do značné míry pojí i světonázor či politický názor, ale i kultury, jejímž nositelem byl do značné míry jazyk. A jak již bylo naznačeno v úvodu práce, domnívám se, že právě jazyk měl klíčové postavení při vytváření kulturního prostředí, které se pak stalo mizou, kterou proudily nové myšlenky.

Obraz letenského vnitrobloku se mi jeví jako jeden ze symbolů česko-německo-židovského soužití za první republiky. Fasády obrácené do ulice nijak nezakrývají to, čím jsou. Jednotlivé bloky spolu vytvářejí základní rastr ulic, tedy charakter městské čtvrti. Uzavřenost bloků směrem do ulice dává vzniknout nespočtu malých polosoukromých prostorů – vnitrobloků, které obývali konkrétní lidé – sic multietniční i multikulturní obyvatelé meziválečné Prahy. A to i se všemi příkořími a problémy, které to způsobovalo.⁵⁶⁷

⁵⁶⁷ V diplomové práci autorky v kapitole „Dobový úhel pohledu“ je např. poukázáno na kauzu způsobenou českými nacionalisty, kteří protestovali proti stavbě německé školy na Praze 7. (s. 19–21) Další kontroverzí je poskytnutí pronájmu bytů v domech stavitele A. Möseho později významným představitelům německého nacionalistického režimu (K. Henlein) nebo poněkud nešťastný osud na sklonku třicátých let dostavěného Malého Berlína (Braunes Haus), který byl krátce po dokončení převzat německou okupační správou.

290. Pohled na domy z poloviny třicátých let 20. století do ulice Veletržní na Praze 7 (Bubny). Zprava: rohový dům německého stavitele Antona Möseho (Veletržní 11), vedle něj funkcionalistický dům od Jana Gillara, žáka Josefa Gočára (Veletržní 9). Na něj navazuje další rohový dům (Veletržní 7, U Smaltovny 15) od českých architektů starší generace Hilara Pacanovského a Rudolfa Hraběte (žák Josefa Schulze). Foto: LK.

Vrátím-li se k úvodní otázce, zda má pražská německá architektura svou vlastní identitu, pak si musím při hledání odpovědi na ni poněkud rozšířit manipulační pole. Svěbytná mi v Praze přijde především zmíněná situace, která umožnila mnohost různých projevů a názorů v bezprostřední konfrontaci. V důsledku toho je i pražská německá architektura specifická, ale pouze jako součást většího celku. Jistou paralelou k tomuto obrazu může být de Saussurova strukturalistická definice jazyka jakožto systému, jehož části jsou vymezeny pozicí v celku.⁵⁶⁸ Toto postavení v celku jsem se opět metaforicky snažila ukázat ve třetí vrstvě práce, v rámci které jsem se snažila hledat odpověď na úvodní otázky směřované ke kulturní geografii – tj. v jistém výřezu se ptát, proč na určitém místě převládaly dané sociální a politické názory. V tomto ohledu hrál v každém městě důležitou roli magistrát a politické pozadí vzniku architektury. V některých případech, jako např. v Hamburku, to mohlo být dáno právě jeho geografickou polohou, která podmínila rozvoj obchodu a lodní dopravy, což historicky zrodilo rozmanité klima, které generovalo určitý typ lidí do svého vedení (zde konkrétně Fritze Schumachera). Podobně bychom mohli smýšlet i o Mnichovu jako o městě silně ovlivněném půdou a vztahem k venkovu. Ovšem podstatně komplikovanější je vysvětlení odlišného

⁵⁶⁸ Ferdinand de Saussure, *Kurz obecné lingvistiky*, Praha 2007.

směřování metropolí, jako je Vídeň, Budapešť a podstatně menší Bratislavy, které si jsou svou geografickou polohou poměrně blízké. Analogická je i pozice Prahy, která měla historicky velký potenciál, který byl ovšem málokdy skutečně využit. Jako pro Prahu geograficky typické považuji právě dlouhodobé soužití Čechů, Němců a Židů na jednom území. S větším časovým odstupem (tj. na velkém časovém měřítku) ho snad není nutné vnímat antagonicky – jako střet kultur, ale spíše jako přirozený proces společného vývoje, kde jedno nebylo možné bez druhého. A to bez ohledu na to, zda docházelo k přímému kontaktu či nikoliv. S trochou nadsázky se dokonce domnívám, že i poválečné „vypořádání“ – z jedné strany nazývané odsunem, z druhé vyhnáním, které v důsledku vedlo k vymýcení německého elementu z Prahy (potažmo Čech), je rovněž součástí tohoto procesu.

Jak ukázala první vrstva práce – dobově byla otázka identity německy mluvících architektů značně komplikovaná a její zodpovězení ani po sto letech není snadné. Pro Čechy v meziválečné ČSR byli těmi druhými, pro Němce či Rakušany v podstatě také. Obzvláště problematická pak byla identita židovských architektů, kteří se ale díky této „nevyhraněnosti“ dokázali snadněji asimilovat do nového prostředí, o čemž svědčí mj. i poválečné osudy dotčených architektů.⁵⁶⁹ Co však předložená práce ukázala je, že pokud mluvíme o pražské německé architektuře, nemáme na mysli jednotný stylový ani názorový proud. Meziválečné období v ČSR lze z německého úhlu pohledu vidět jako pomyslné requiem německé kultury „u nás“. Architekti se nacházeli v komplikované situaci jak z politického, tak společenského hlediska, která jim možnosti výrazněji se prosadit spíše eliminovala, než vytvářela.

V neposlední řadě bych poukázala na několik možností dalšího výzkumu témat, které práce otevřela. U zmíněných spolků se mi jeví jako smysluplný výzkum v oblasti zednářských lóží a zapracování konkrétních vazeb jednotlivých členů lóží do modelu sítě vztahů na pražské architektonické scéně. Další slibnou možnost výzkumu vidím v rozpracování bytové problematiky a v detailnějším sledování německého přístupu na kongresech bytové péče. Z mezinárodního kongresu bytové péče konaného v roce 1935 v Praze se dochovala německá publikace „Deutsches Wohnen, deutsches Siedeln in der Tschechoslowakei: Internationaler Wohnungskongreß in Prag 1935“ vydaná „Deutschen Hauptstelle für Wohnungs- und Siedlungsfürsorge“, která přináší příspěvky o německé bytové péči v ČSR zaměřené především na oblast Sudet (akcentace Ústí n. Labem), Prahu však zcela vyjímaje. Naopak v publikaci „Technische Ausstattung und Einrichtung der Kleinwohnung“ vydanou mezinárodní bytovou asociací (Internationaler Verband für Wohnungswesen) se objevily jako ukázky řešení malých bytů pražské realizace Adolfa Foehra z roku 1932.⁵⁷⁰ Velké možnosti jistě nabízejí monografická zpracování jednotlivých architektů, která by umožnila jít více do detailu.

⁵⁶⁹ Architekti z německého kulturního okruhu (pokud pokračovali ve své tvorbě), tak často v Rakousku či Německu. Architekti z okruhu na pomezí kultur – a samozřejmě v tom hrál zásadní roli jejich židovský původ, a tudíž nutnost emigrace mimo německojazyčný prostor, se rozprchlí po celém světě.

⁵⁷⁰ *Technische Ausstattung und Einrichtung der Kleinwohnung*, Frankfurt am Main 1935, vol. 1: s. 113–114, vol. 2: s. 70–73.

Z představovaných architektů bych upozornila především na Erwina Katonu a jeho přístup k designu interiérů. Z příloh uvedených v této práci je patrný počet německy mluvících architektů činných na pražské meziválečné scéně – i zde se otevírá široké pole dalšího výzkumu. Z metodologického hlediska by bylo jistě přínosné se pokusit více propojit nebo alespoň konfrontovat český a německý úhel pohledu. Domnívám se, že v momentě, kdy se podaří komplexně a kriticky nahlédnout pražskou německou architekturu, bude možné s tímto pojetím dále pracovat a začlenit ho do většího celku. Zároveň jsem přesvědčená o tom, že další výzkum na tomto poli by měl integrovat koncept transnacionálních a transkulturních dějin a zároveň propojit více rovin výzkumu z více dotčených oborů (architektura, výtvarné umění, literatura, sociologie, dějiny, politologie, ad.). Těžko předjímat budoucnost, ale geografická blízkost německé kultury k té české se neztratila a hranice jsou v dlouhodobé perspektivě relativní.

Osobní doslov:

V tomto ohledu mi přišlo příznačné a mírně nadějeplné navštívení německého evangelického hřbitova ve Strašnicích, kam jsem na závěr své dizertace šla nově nafotit Foehrovu pohřební kapli. Hřbitov se dochoval do dnešních dnů spíše vedením náhody – v roce 1945 byl uzavřen, v padesátých letech měl být zlikvidován.⁵⁷¹ Ještě kolem roku 2000 se uvažovalo o zboření jeho větší části a založení pohřebiště vojáků Wehrmachtu. Z pragmatických i ideových důvodů k tomu nedošlo a hřbitov byl v roce 2002 prohlášen za kulturní památku, obnoven a znovu otevřen veřejnosti v roce 2015.⁵⁷² Urbanistická struktura s centrálním křížem, styl jednotlivých náhrobků i architektonická povaha Foehrovy kaple ve mně zanechaly dojem jakési klidné vznešenosti. Tak trochu dle Winkelmannova „edel Einheit und stille Größe“. Z této osobní zkušenosti bych chtěla poukázat na tři symbolické momenty, které jsou na místě německého hřbitova patrné. Prvně je to jeho poloha hned naproti českému Vinohradskému hřbitovu, kterému dominuje Mezerovo konstruktivistické krematorium. Dva světy se stále nachází naproti sobě. Druhým symbolickým momentem pro mě byla podoba jednotlivých náhrobků, a především jejich nedokončenost. Na hřbitově jsou pochováni mnohé významné osobnosti německé meziválečné elity a na mnohých náhrobcích z meziválečné doby je vidět pouze jedno jméno a pak prázdná plocha, která již nebyla nikdy zaplněna. Posledním symbolickým momentem je detail z Foehrovy celkem citlivě obnovené kaple, kdy přes architektův „podpis“ je veden svod okapu. Přesto cítím, že svítá na lepší časy.

⁵⁷¹ <https://www.historickasidla.cz/dr-cs/904-nemecky-evangelicky-hrbitov-strasnice.html>, vyhledáno 9.7.2020.

⁵⁷² https://cs.wikipedia.org/wiki/Evangelický_hřbitov_ve_Strašnic%C3%ADch, vyhledáno 9.7.2020.

291. Hřbitovní kaple – detail, Strašnický evangelický hřbitov, Praha, 2020. Foto: LK.

Seznam použité literatury a pramenů:

Monografie:

- Markus Kristian – Sylvia Mattl-Wurm – Gerhard Murauer, *Adolf Loos: Schriften, Briefe, Dokumente aus der Wienbibliothek im Rathaus*, Vídeň 2018
- Thomas DaCosta Kaufmann, *Toward a Geography of Art*, Chicago 2004
- James Elkins, *Is Art History Global?*, New York 2007
- Ines Koeltzsch, *Praha rozdělená i sdílená: Česko-židovsko-německé vztahy 1918–1938*, Praha 2016
- Pavel Prouza, *Vybudovali jsme...! Německá sociálnědemokratická architektura komunálního bydlení v Ústí nad Labem v letech 1918–1938*, Praha 2017
- Zdeněk Lukeš, *Splátka dluhu, Praha a její německy hovořící architekti 1900–1938*, Praha 2002.
- Hana Rousová, *Mezery v historii, 1890–1938: polemický duch Střední Evropy, Němci, Židé, Češi*, Praha 1994
- Jindřich Vybíral, *Zrození velkoměsta. Architektura v obraze Moravské Ostravy v letech 1890–1938*, Ostrava 1997
- Idem, *Mladí mistři. Architekti ze školy Otty Wagnera na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002. – Idem, *Opavští architekti a stavitelé 1918–1938* (diplomová práce)
- Idem, *Jiný dům. Německá a rakouská architektura na Moravě a ve Slezsku v letech 1890–1938*, Praha 1993
- Otakar Nový, *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998
- Miroslav Masák – Rostislav Švácha – Jindřich Vybíral, *The Trade Fair Palace in Prague*, Praha 1995
- Rostislav Švácha, *Od moderny k funkcionalismu, proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*, Praha 1985
- Johannes Urzidil, *To byl Kafka*, Praha 2010
- Věra Vostřelová – Jindřich Vybíral, *Cizí dům?: architektura českých Němců 1848–1891 = Ein fremdes Haus?: die Architektur der Deutschböhmen 1848–1891*, Praha 2015
- Andrej Tóth – Lukáš Novotný – Michal Stehlík, *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*, Filozofická fakulta UK 2012
- Rudolf Jaworski, *Na stráži němectví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*, Praha 2004
- Oskar Schürer, *Prag: Kultur – Kunst – Geschichte*, Praha 1930
- Antonín Boháč, *Hlavní město Praha, studie o obyvatelstvu*, Praha 1923
- Miroslav Hroch, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009
- Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München–Berlin 1911
- Andrew Heywood, *Politologie*, Praha 2004
- Kateřina Čapková, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*, Praha – Litomyšl 2005
- Walter Koschmal – Marek Nekula – Joachim Rogall, *Češi a Němci – dějiny, kultura, politika*, Praha 2002
- Johann Wolfgang Brügel, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006

Jindřich Vybíral, *Friedrich Ohmann, Objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách*, Praha 2014

Franz Hruška, Architektenstand, *Sammelheft der Arbeiten von Mitgliedern der Gemeinschaftsdeutscher Architekten in der Tschechoslowakischen Republik*, Bratislava 1934

G.B.Cohen, *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861–1914*, Purdue 2006

Zuzana Francová – Želmíra Grajciarová – Marta Herucová, *Bratislavský umelecký spolok: 1885–1945 = Pressburger Kunstverein = Poszony Képzőművészeti Egyesület*, Bratislava 2006

Alena Janatková, *Modernisierung und Metropole, Architektur und Repräsentation auf den Landesausstellungen in Prag 1891 und Brunn 1928*, Stuttgart 2008

Hans Georg Gadamer, *Gedächtnisrede auf Oskar Schürer*, Darmstadt 1952

Christian Fuhrmeister, *Kunstgeschichte im „Dritten Reich“: Theorien, Methoden, Praktiken*, Berlin 2008

Evelyn Adunka, *Max Eisler, Wiener Kunsthistoriker und Publizist zwischen orthodoxer Lebenspraxis, sozialem Engagement und wissenschaftlicher Exzellenz*, Berlin 2018

Ursula Prokop, *Zum jüdischen Erbe in der Wiener Architektur, Der Beitrag jüdischer Architekten am Wiener Baugeschehen 1868–1938*, Vídeň 2016

Růžena Baťková (ed.), *Umělecké památky Prahy, Nové město, Vyšehrad, Vinohrady*, Praha 1998

Miloš Hořejš, *Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*, Praha 2013

Karel Honzík, *Ze života avantgardy*, Praha 1963

Adolf Foehr, *Bauten und Entwürfe I*, Praha 1925

Idem, *Bauten und Entwürfe II*, Praha 1928

Biografický slovník českých zemí 18, Praha 2015

Josef Havlíček, *Návrhy a stavby*, Praha 1964

Jahrbuch [der] Freimaurer grossloge "Lessing zu den drei Ringen" in der Tschechoslowakischen Republik und die ihr unterstehenden Bundeslogen und Kränzchen, Praha 1932

Emanuel Lešehrad, *Stručné dějiny svobodného zednářství v našich zemích*, Praha 1937, s. 96.

Bronislava Gabrielová – Bohumil Marčák, *Kapitoly z dějin brněnských časopisů*, Brno 1999

Ester Havlová – Jindřich Noll – Jan E. Svoboda, *Praha 1919–1940, kapitoly o meziválečné architektuře*, Praha 2000

B. Kleespies, *Architekt Ervin Katona*, Praha 1938

Miroslav Jeřábek, *Bonviván Bohuslav Kilian. Životní příběh právníka, vydavatele společensko-uměleckých revue a strýce Bohumila Hrabala*, Brno 2018

Věra Malečková, *Architekt ing. Arnošt Mühlstein - architekt ing. Victor Fürth*, Praha 2016

Ernst Mühlstein – Viktor Fürth, *Neues Bauen u. Wohnen*, Vídeň – Berlín 1931

Vera Schiller de Kohn, *Initiatistische Therapie*, Rütte 2012

Max Eisler, *Architekti Ing. Otto a Karel Kohn*, Bratislava 1931

Miroslav Kárný, *Terezínská pamětní kniha: židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945*, Praha 1995

Šimon Wels, *U Bernatů*, Praha 2011

Jiří Šetlík, *Martin Reiner*, Praha 1964

Michal Rund, *Po stopách Rudolfa Welse*, Sokolov 2006

Rudolf Wels, *Zahradová města (The Garden City Motion)*, Praha 1911

Idem, *Die Gartenstadt für Kinder: Vorschlag zu einer Kinderheimanlage*, Wien 1918

Jürgen Serke, *Böhmische Dörfer, putování opuštěnou literární krajinou*, Praha 2001

Bořivoj Srba, *Múzy v exilu*, Brno 2003

Vladimír Opěla – Eva Urbanová, *Český hraný film*, Praha 2010

Dirk Schubert, *Hamburger Wohnquartiere: ein Stadtführer durch 65 Siedlungen*, Berlin 2005

Hermann Hipp – Gert Kähler, *Wohnstadt Hamburg: Miethäuser zwischen Inflation und Weltwirtschaftskrise*, Berlin 2009

Hermann Hipp, *Wohnstadt Hamburg. Mietshäuser zwischen Inflation und Weltwirtschaftskrise*, Hamburg 1982

Wolfgang Voigt – Dorothea Deschermeier – Peter Cachola Schmal (ed.), *New Human, New Housing, architecture of the New Frankfurt 1925-1933*, Berlin 2019

Heike Risse, *Frühere Moderne in Frankfurt am Main 1920-1933*, Frankfurt am Main 1984

Rosemarie Höpfner – Volker Fischer, *Ernst May und Das Neue Frankfurt, 1925-1930*, Frankfurt am Main 1986

Maria Berning, Michael Braum, Engelbert Lütke Daldrup, *Berliner Wohnquartiere. Ein Führer durch 60 Siedlungen in Ost und West*, Berlin 2002

Norbert Huse, *Siedlungen der zwanziger Jahre – heute. Vier Berliner Großsiedlungen 1924-1984*, Berlin 1984

Winfried Nerdinger – Kristiana Hartmann – Matthias Schirren – Manfred Speidel, *Bruno Taut 1880-1938. Architekt zwischen Tradition und Avantgarde*, Stuttgart 2001

Michael Mönninger, *Das Neue Berlin. Baugeschichte und Stadtplanung der deutschen Hauptstadt*, Frankfurt am Main 1991

Winfried Nerdinger, *Theodor Fischer, Architekt und Städtebauer 1862–1938*, Berlin 1988.

Wend Fischer, *Die andere Tradition, Architektur in München von 1800 bis heute*, Callway 1982

Ulrich Kerkhoff, *Eine Abkehr vom Historismus oder ein Weg zur Moderne. Theodor Fischer*, Stuttgart 1987

Stefan Volghofer, *Spurensuche Adolf Loos*, Schwertberg 2010.

Helmut Weihsmann, *Das Rote Wien, sozialdemokratische Architektur und Kommunalpolitik, 1919–1934*, Vídeň 2002

Rudolf Hautmann, *Die Gemeindebauten des Roten Wien 1919–1934*, Vídeň 1980

Eve Blau, *The Architecture of Red Vienna, 1919–1934*, Cambridge 1999

Vladimir Šlapeta, *Baustelle: Ungarn. Neue ungarische Architektur*, Berlin 1999

András Ferkai (ed.), *The architecture of Pest between the world wars*, Budapešť 1995

Ibolya Csengel-Plank – Virág Hajdú – Pál Ritoók, *Light and Form, Modern Architecture and Photography 1927-1950*, Budapešť 2010

Darina Lehotská – Ján Pleva – Bohuslav Novotný, *Dejiny Bratislavy*, Bratislava 1966.

Peter Szalay, *Moderná Bratislava: 1918–1939*, Bratislava 2015

Zuzana Francová – Želmíra Grajciarová – Marta Herucová, *Bratislavský umelecký spolok: 1885-1945 = Pressburger Kunstverein = Poszony Képzőművészeti Egyesület*, Bratislava 2006

Technische Ausstattung und Einrichtung der Kleinwohnung, Frankfurt am Main 1935

Berthold Schwarz, *Nová architektura: Architekt B. Schwarz*, Praha – Vídeň 1932

Berthold Schwarz, *Architekt B. Schwarz: práce/works/travaux*, Praha – Amsterdam – Bâle – London – Rio de Janeiro 1938

Deutsches Wohnen und Siedeln in der Tschechoslowakei, Internationaler Wohnungskongress in Prag 1935, Praha 1935

Thorsten Scheer – Josef P. Kleihues – Paul Kahlfeldt, *Stadt der Architektur, Architektur der Stadt. Berlin 1900–2000*, Berlin 2000

Jan E. Koula, *Obytný dům dneška*, Praha 1931

Idem, *Nová česká architektura a její vývoj ve 20. století*, Praha 1940

Jaromír Krejcar, *L'architecture contemporaine en Tchécoslovaquie*, Praha 1928

Oldřich Starý, *Architektura: práce českých architektů 1900-1940*, Praha 1940
Karel Teige, *Moderní architektura v Československu*, Praha 1930

Příspěvky ve sbornících, kapitoly v knihách:

- Iris Meder, Josef Frank, Max Eisler und die österreichische Architekturkritik, in: Mikael Bergquist - Caterina Cardamone – et al., *Josef Frank - against design: das anti-formalistische Werk des Architekten = Josef Frank - against design: the architect's anti-formalist oeuvre*, Basilej 2016
- Oskar Schürer, Moderne deutsche Kunst in der Tschechoslowakischen Republik, in: *Výstava soudobé kultury v Brně 1928, Československé výtvarné umění 1918-1928*, Brno 1928
- Jindřich Chatrný, Časopis Forum a Brno. Několik poznámek k brněnským stopám, in: Lubomír Slavíček – Jana Vránová (ed.), *100 let Domu umění města Brna: 1910-2010*, Brno 2010, s. 97-116
- Rudolf Hönigschmidt, *Sudetoněmecké výtvarné umění od roku 1860*, in: Herbert Cysarz – Gustav Hacker – Wenzel Jaksch – Eduard Winter – Walter Wohryzek et al., *Němci v Československé republice o sobě*, Praha 1937
- Jaroslav Čechura, Od koexistence k antagonismu – tisíc let česko-německých vztahů, in: Anna Habánová – Ivo Habán, *Ztracená generace?: německočeští výtvarní umělci 1. poloviny 20. století mezi Prahou, Vídní, Mnichovem a Drážďany*, Liberec 2013, s. 34–39
- Rudolf Hönigschmidt, *Sudetoněmecké výtvarné umění od roku 1860*, in: *Němci o sobě*, Praha 1937. - Kamil Krofta, *Němci v Čechách*, Praha 1927
- Dan Diner, *Geschichte der Juden – Paradigma einer europäischen Historie*, in: Gerald Stourzh (ed.): *Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung*, Wien 2002, s. 85–103
- Marcela Efmertová - Ivan Jakubec - Milena Josefovičová, Vývoj pražské německé techniky (1863-1945), in: Josef Harna, *Moderní dějiny. Sborník k dějinám 19. a 20. století*, Praha 2006
- Anna Habánová, Existuje německočeské výtvarné umění?, in: Anna Habánová (ed.), *Mladí lvi v kleci*, Liberec 2013
- Jan Novotný, Kasino a pražské německé elity do první světové války, in: *Documenta Pragensis XIX*, Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech, Praha 2001
- Adam Alfons, Ein Nürnberger im Prager Stadtrat: Adolf Foehr (1880–1943) - Architekt und Kommunalpolitiker in der Ersten Republik, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka – Olga Fejtová, *Ztracená blízkost: Praha – Norimberk v proměnách staletí*, Praha 2010, s. 681–694
- Lenka Kerdová, Postoj k tradici a novému pražských německy mluvících architektů, in: *Staré a nové – staré jako východisko či překážka? Sborník příspěvků mezinárodní konference studentů doktorských studijních programů*, Praha 2016, s. 307–314
- Lenka Kerdová, Pozice židovských architektů mezi Prahou a Brnem, *Mezery v historii*, Cheb 2018, in: https://issuu.com/triodon/docs/sbornik_mezery_v_historii_2018_cz, vyhledáno 25.3.2020
- Zuzany Güllendi-Cimprichové, Czech Jewish Architect Karl Kohn and the Shaping of Modernism in Ecuador, in: Mirko Przystawik (ed.), *Jewish Architects – Jewish Architecture? 4th International Congress on Jewish Architecture*, Petrohrad 2020
- Jan Rund, Stavby architekta Ing. Rudolfa Welse v našem městě, in: Romana Vaicová Beranová – Roman Petřík et al., *Kniha o městě Sokolov*, Sokolov 2013
- Zdeněk Lukeš, Nedotčené dílo Loosova žáka Rudolfa Welse, in: Maria Sadkowska, *Adolf Loos, dílo a rekonstrukce, mezinárodní symposium u příležitosti 70. výročí úmrtí*, Plzeň 2003, s. 15–19

Volker Plagemann, Fritz Schumachers Wirken für Hamburg, in: Idem, *Die Kunst der Moderne in Hamburg*, Hamburg 2002

Wolfgang Voigt, The 'directed will to form': the new human and the instilling of modern sensibility in the New Frankfurt, in: Wolfgang Voigt – Dorothea Deschermeier – Peter Cachola Schmal (ed.), *New Human, New Housing, architecture of the New Frankfurt 1925–1933*, Berlín 2019

Steffan Krämer, Mythos Kunststadt. Architektur zwanziger Jahre in München, in: Felix Billeter – Antje Günther – Steffen Krämer (Ed.), *Münchner Moderne. Kunst und Architektur der zwanziger Jahre*, Mnichov 2002

Ursula Prokop, Grenzfall Jaray, in: Idem, *Zum jüdischen Erbe in der wiener Architektur*, Vídeň 2016

András Ferkai, Hungarian Architecture between the Wars, in: Dora Wiebenson - József Sisa (ed.), *The Architecture of Historic Hungary*, London 1998

Jindřich Vybíral, *Aufbruch zur Moderne*, in: Tomáš Valena – Ulrich Winko – Jeanette Fabian, *Prager Architektur und die europäische Moderne*, Berlin 2006, s. 9–25

heslo Reiner Martin, in: Emanuel Poche (ed.), *Encyklopedie českého výtvarného umění*, Praha 1975, s. 409

heslo Budapest, in: Gershon David Hundert (ed.), *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Yale 2008, s. 262

Články v periodikách:

Byt a umění III, 1932, číslo 1, úvodní text redakce

Oskar Schürer, Neue Bauten in Prag, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XVI, 1932, s. 503–514

Idem, Tschechoslowakische Baukunst, *Ibidem*, s. 515

Idem, Jüngste tschechische Architektur, *Moderne Bauformen* XVII, 1928, s. 322–328

Idem, Das Gebäude der Prager Mustermesse, *Das Neue Frankfurt: internationale* Oskar

Idem, Ein Landhaus in Prag-Troja, *Innendekoration* XLII, 1931, s. 54–65

Idem, Ein Landhaus in Troja, *Innendekoration* XLII, 1931, s. 54–57, s. 64–65,

Idem, Neue Prags Entwicklung, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XV, 1928, s. 278–284.

Idem, Neue Bauten in Prag, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* IXX, 1932, s. 503–514.

Fritz Lehmann, Josef Zasche, *Prager Tagblatt*, 22.5.1932, s. 6

Idem, Bekenntnis zum Individuellen, in: *Horizont* VI, 1932, s. 579

Idem, *Dějiny věd a techniky* XXXIX, 2006, s. 145–162

Idem, Der Wettbewerb um das Postcheckamt, *Prager Tagblatt* L, 3.3.1925, s. 3

Idem, Die Pilger, *Prager Tagblatt*, 25. 12. 1920

Bohumil Hübschmann, Jednomu za druhé, *Styl* VI, 1925, s. 205–206

Idem, *Styl*, 1921–1922, s. 65

Ervin Katona, The "Orlit" system of house construction, *Architects' Journal* L, 12.7.1945, s. 29–34

Idem, Orlit permanent mass-produced house, *Building* CII, 1945, s. 274–277

Idem, Orlit permanent mass-produced house, *Builder*, 1945, s. 249–252

Idem, Ein Wohnhaus in Aussig, *Forum* IV, 1934, s. 111–114

Zdeněk Lukeš, Martin Reiner, *Zlatý řez*, 1996, s. 6

Zdeněk Lukeš a Jan Svoboda, in: *Umění XXXVIII*, 1990, s. 534–543
Monatsschrift für die Probleme kultureller Neugestaltung III, 1929, s. 238–239
Rudé právo, 1932, č. 214, 16.09., s. 2
Karel Storch, *Časopisy, Architektura: spojené časopisy Stavba, Stavitel, Styl*, 1939, s. 173
Franz Spina, Was bedeuten die Prager deutschen Wahlen?, *Bohemia*, 12.6.1919, č. 63, s. 2
Julie Moscheles, The demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague, *The Geographical Review* XXVII, Praha 1937, s. 414–429
Die Volkszählung. Die wichtigsten gesetzlichen Bestimmungen. Wie sich jeder Deutsche zu verhalten hat!, *Bohemia*, č. 22, 27.1.1921, s. 1
Jindřich Vybíral, Německá architektura v Praze v letech 1900-1918: Tvůrci a záměry, *Umění* LI, 2003, s. 306–324
Idem, Osudy pražského architekta Victora Fürtha, *Dějiny a současnost* XXVII, 2005, dostupné online: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2005/1/osudy-prazskeho-architekta-victora-furtha/>, vyhledáno 20. 8. 2014
Der Neubau der Böhmischen Escompte-Bank und Credit-Anstalt in Prag, *Forum* V, 1935, s. 137–144
Styl: měsíčník pro architekturu, umělecké řemeslo a úpravu měst, 1928, 53
J. E. Koula: Eskomptní banka v Praze, *Stavba: měsíčník pro stavební umění* VII, 1928–1929, s. 130–132
Zprávách *Stylu*, 1928–1929, nepag.
Architekt SIA XXVIII, 1929, s. 16
Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: *Styl* XIV, 1928–1929, s. 119
Milena Josefovičová, Pozapomenutý profesor Německé vysoké školy technické v Praze Fritz Eugen Dostál, Mé credo o moderní architektuře!, *Horizont* II, 1928, s. 153
Erwin Belani, Ein Deutsches Haus in Prag, *Moderne Bauformen* XXXIV, 1935, s. 225–244
Ter es Forma X, 1937, s. 292
Ter es Forma X, 1937, s. 48
Max Eisler, Erwin Katona – Prag Wohnbauten, *Moderne Bauformen* XXXI, 1932, s. 619
Byt a umění III, 1932, č. 1
Tchéco-Verre, 1937, s. 153
I.b., Der Architekt Katona, *Prager Presse* XVIII, 23.8.1938, s. 8
Salon, Brno 1930, s. 6
L.V., Rodinný byt v činžovním domě, *Lidové noviny* XLVI, 16.4.1938, s. 4
Salon VIII, 1929, s. 1f
Salon IX, 1930, s. 6
Salon XI, 1932, s. 25
Měsíc: ilustrovaná společenská revue, 1937, s. 13
Der Monat: illustrierte Zeitschrift, Prag = Wien = Brünn, Bohuslav Kilian, 1937, s. 16
Byt a umění III, 1932, s. 114, 116, 117 (reprodukce interiérů)
Forum I, 1931, s. 149
Viktor Fürth – Ernst Mühlstein, Význačné stavby v Československu (německá, anglická, francouzská verze), *Tchéco-Verre* II, 1938, s. 111
Ernst Mühlstein, Glas-Veranden, *Tchéco-Verre* I, 1937, s. 62–64
Idem, Ein Prager Wohnung, *Forum* III, 1933, s. 144–145
Byt a umění II, 1931, č. 1, obálka časopisu, s. 17
Eine Prager Wohnung, *Forum* VI, 1936, s. 82–83

Zuzana Güllendi-Cimprichová, *Modernetransfer Tschechoslowakei – Ecuador. Zum Leben und Werk des deutschsprachigen jüdischen Architekten Karl Kohn (1894–1979)*, 2014, in: <http://edoc.hu-berlin.de/kunsttexte/2014-1/guellendi-cimprichova-zuzana-1/PDF/guellendi-cimprichova.pdf>, vyhledáno 20. 8. 2014

Arch. VI. N., Dva pražští architekti, architekti Otto a Karel Kohn, Praha, *Byt a umění* III, 1932, s. 82–91

Weekend architektů Kohnů, *Ibidem*, s. 92–95

O.Kohn – K. Kohn, Jak se staví v krizi?, in: *Byt a umění* III, 1932, s. 96–104

Haus der Architekten Ing. Otto und Karl Kohn Prag, *Forum* IV, 1934, s. 8–9

Neuere Arbeiten der Arch. Otto u. Karl Kohn Prag, *Forum* VI, 1936, s. 230–233

Der Architekt, 1912, s. 23, Tafel 18, s. 66–68

L.A., Neues Badehaus in Karlsbad, *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau* XII, 1928, s. 285–286

Národní osvobození, *Pokrok*, 15.1.1935, s. 6

Venkov, 15.01.1935, s. 10

Rostislav Švácha, Adolf Loos a česká architektura, *Umění* XXXII, 1984, s. 500

Gerardo Brown-Manrique, Three Houses in Northeastern Bohemia by Fürth and Mühlstein, *Umění* LIII, 2005, s. 41

Henrieta H. Moravčíková – Matúš Dulla, Modernosť a konzervatívnosť v nemeckých vplyvoch na architektúru Slovenska v prvej polovici 20. storočia (s osobitným zreteľom na architektúru nemeckého kultúrneho okruhu na Slovensku), in: *Architektúra a urbanizmus*, 1997, XXXI, 4, s. 143–162

Periodika:

Staviteľ XI, 1933–1934, s. 78

Staviteľ XIV, 1934, s. II

Stavba IV, 1925–1926, s. 17

Stavba XIV, 1937–1938, s. 92

Mein Heim (1933–1935)

Schwäbischer Kurier, 26.5.1926

Centropa: A Journal of Central European Architecture and Related Arts, 2003/3, č. 1

Styl XIV, 1928

Rešeršované periodika:

- *Forum*, Zeitschrift für Architektur, freie und angewandte Kunst, Bratislava
 - ročníky 1932–1938
- *Horizont*, Revue současné kultury v Československu
 - ročníky 1928–1930
- *Moderne Bauformen*
 - ročníky 1918–1940
- *Tchéco-verre*, Odborný list pro výrobu a upotřebení skla a příbuzných materiálů
 - ročníky 1935–1938
- *Byt a umění*, měsíčník pro současnou bytovou kulturu
 - ročníky 1930–1933
- *Die Form*, Zeitschrift für gestaltende Arbeit
 - ročníky 1927–1935

- *Bauwelt*, Zeitschrift für das gesamte Bauwesen, Berlin
 - ročníky 1930–1931, 1935
- *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau*
 - ročníky 1918–1931
- *Der Baumeister*
 - ročník 1920–1921
- *Der Architekt* (Wien)
 - ročník 1919–1921
- *Innendekoration*
 - ročníky 1918–1940
- *Styl*
 - ročníky 1920–1928
- *Národnostní obzor* (Společnost pro studium národnostních otázek)
 - ročníky 1930–1935
- *Deutsche Baumeister Zeitung*
 - ročníky 1926–1930
- *Die Wohnung der Neuzeit*
- *Prager Tagblatt*
 - 1918–1939
- *Witiko*
 - ročníky 1928–1931
- *Bytová kultura*
 - ročník 1924–1925

Akademické práce:

Filip Rambousek, *Bytová politika SRN a ČSR v letech 1948/9–1960* (diplomová práce), FSV UK, Praha 2017

Sabine Arend, *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik* (dizertační práce), Philosophische Fakultät Humboldt-Universität zu Berlin, Berlín 2010

Milana Josefovičová, *Německá vysoká škola technická v Praze 1938–1945* (dizertační práce), PdF, UK, Praha 2011

Jaroslav Zeman, *Mezi tradicí a modernitou: město v průmyslovém věku. Severočeská architektura v první polovině 20. století* (dizertační práce), Ústav pro dějiny umění FFUK, Praha 2017

Lenka Kerdová, *Pozice německy mluvících architektů v Praze mezi lety 1918–1940* (diplomová práce), Ústav pro dějiny umění FFUK, Praha 2014

Lucie Zatloukalová, *Vztahy Čechů a českých (sudetských) Němců v éře 1. republiky na území ČSR* (diplomová práce), PdF MU, Brno 2008

Anna Habánová, *Liberec jako centrum německo-českého výtvarného umění v první polovině 20. století* (dizertační práce), FF MU, Brno 2012

Ivo Habán, *Fenomén německo-českého výtvarného umění 20. století (Die Pilger, Junge Kunst, Prager Secession. Pražská scéna a paralelní centra německy hovořících umělců v meziválečném Československu)*, (dizertační práce), FF MU, Brno 2012

Kateřina Hlavníčková, *Když se psalo Anno Uhui, Spolek Schlaraffia v českých zemích v letech 1859–1939* (diplomní práce), Historický ústav FF JU, České Budějovice 2012

Analýza revue Horizont in: Eliška Plotěná, *Uměnovědná tematika v revue Horizont v letech 1927–1932* (bakalářská práce), FF MU, Brno 2010.

Zuzana Güllendi-Cimprichová, *Erfolgreiches Intermezzo. Die deutschsprachigen jüdischen Architekten in der Tschechoslowakei 1918–1938* (habilitační práce), Universität Bamberg, Bamberg 2019

Alena Trojanová, *Architektura a bytová kultura v časopise Měsíc (1932–1941)*, FF MU, Brno 2007, <https://is.muni.cz/th/rlu98/>, vyhledáno 25.3.2020

Elena Stoličná, *Architektura nemeckej provenience na Slovensku 1939–1945* (dizertační práce), Ústav stavebnictva a architektúry, Slovenská akadémia vied, Bratislava 1999

Filip Štětina, *JUDr. Karel Baxa – zapomenutý politik* (diplomová práce), Ústav politologie FF UK, Praha 2007

Nepublikované texty:

Josef Holeček – Josef Holeček jr. – Miroslav Kroulík – Ondřej Němec, *Stavebně-historický průzkum budovy bývalé Eskomptní a úvěrové banky čp. 969/I, Na Příkopě 33 a 35, PRAHA 1*, Praha 2017

Vendula Hnídková (ed.), *Duch, který pracuje. Česká architektura a politika 1918–1945*, Praha 2020

Internet:

<https://dam-online.de/bildung/natur-kultur-architektur/>, vyhledáno 24.4.2020

https://www.mzv.cz/file/637455/NAR_MENS_MONOGR_20_stran.pdf, vyhledáno 29. 7. 2014

<http://ucd.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2015/05/Velek.pdf>, vyhledáno 6.4.2020

<https://www.avu.cz/document/přehled-pedagogů-avu-do-roku-1990-820>, vyhledáno 23.4.2020

<https://www.ar.tum.de/fakultaet/wir-ueber-uns/geschichte/zeitspannen/1882-1921/>, vyhledáno 3.5.2020

<https://www.cka.cz/cs/svet-architektury/skoly-architektury/vsup-praha>, vyhledáno 23.4.2020

http://is.muni.cz/th/10883/ff_d/, vyhledáno 11. 8. 2014

<https://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0308/forum46alusik.pdf>, vyhledáno 3.5.2020

https://neviditelnypes.lidovky.cz/architekt/architektura-konstrukter-jaroslav-polivka.A110411_173459_p_architekt_wag/tisk, vyhledáno 12.5.2020

https://cs.wikipedia.org/wiki/Oskar_Schürer, vyhledáno 18.5.2020

https://de.wikipedia.org/wiki/Oskar_Schürer, vyhledáno 18.5.2020

https://de.wikipedia.org/wiki/Max_Eisler, vyhledáno 21.5.2020

https://www.biographien.ac.at/oeb1_1/238.pdf, vyhledáno 21.5.2020

<http://www.cuni.cz/UK-374.html>, vyhledáno 12.9.2017

<https://www.cvut.cz/historie>, vyhledáno 12.9.2017

Eva Kröschlová, *Pražská léta Oskara Schürera (1924–1937). K 120. výročí narození německého básníka a historika umění*, in: <http://www.franzkafka-soc.cz/uploads/docs/2013/02/OSKARSCHURERPRAHA.pdf>, vyhledáno 18.5.2020

<http://www.architektenlexikon.at/de/257.htm#Werke>, vyhledáno 31.8.2019
<http://www.architektenlexikon.at/de/257.htm#Werke>, vyhledáno 31.8.2019
 Thomas Soxberger, "*Und was wird es mit den Jarays sein?*", in:
<https://davidkultur.at/artikel/und-was-wird-es-mit-den-jarays-sein>, vyhledáno 6.7.2020
<http://www.architektenlexikon.at/de/257.htm#Werke>, vyhledáno 6.7.2020
 Adolf Foehr, in: Österreichisches Biographisches Lexikon ab 1815 (2. überarbeitete Auflage – online),
https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_F/Foehr_Adolf_1880_1943.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=foehr, vyhledáno 12.9.2019
http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943,
 vyhledáno 26.1.2020
<https://liberec-reichenberg.net/autori/karta/jmeno/17-adolf-foehr>, vyhledáno 6.7.2020
<http://arch-pavouk.cz/index.php/architekti/152-foehr-adolf>, vyhledáno 24.1.2020
 Jaroslav Zeman, *Ponurý expresionista Adolf Foehr*, in: <http://litomerice-leitmeritz.net/clanky/cist/nazev/7-ponury-expresionista-adolf-foehr>, vyhledáno 24.1.2020
https://cs.wikipedia.org/wiki/Anton_Möse, vyhledáno 28.1.2020
<http://restitucnikauza1.wz.cz/Doklady/Doklad-trh-013.JPG>, vyhledáno 28.1.2020
<http://restitucnikauza1.wz.cz>, vyhledáno 28.1.2020 a dále in: <https://www.praha7.cz/maly-berlin-ii/>, vyhledáno 28.1.2020
 Rudolf Píša, in: <http://www.das-mcp.cz/muzeum/files/vestniky/MCP%20Vestnik%2012-2015-FINALm.pdf>, vyhledáno 28.1.2020
http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/BREINL_Josef_Cornelius_5.1.1874-16.4.1961, vyhledáno 16.8.2017
<https://www.praha7.cz/maly-berlin-ii/>, vyhledáno 28.1.2020
http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943,
 vyhledáno 30.1.2020
http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943,
 vyhledáno 30.1.2020
https://www.liberec-reichenberg.net/public/fotky/61ec76baa81871_fullsize.jpg, vyhledáno 21.6.2020
 Martin Tománek, *Malý Berlín I, II*, in: <https://www.praha7.cz/maly-berlin-ii/>, vyhledáno 28.1.2020
 Jaroslav Zeman, in: <http://litomerice-leitmeritz.net/clanky/cist/nazev/7-ponury-expresionista-adolf-foehr#>, vyhledáno 28.1.2020
 Jaroslav Zeman, in: <https://www.asb-portal.cz/architektura/historicke-stavby/maly-berlin>,
 vyhledáno 29.1.2020
 Zdeněk Lukeš, in: https://www.lidovky.cz/relax/design/architekt-adolf-foehr-zemrel-v-psychiatricke-lecebne.A181210_163415_In-bydleni_ape, vyhledáno 30.1.2020
<https://www.archinform.net/projekte/874.htm>, vyhledáno 30.1.2020
<https://www.donauversicherung.at/die-donau/das-unternehmen/geschichte/>, vyhledáno 30.1.2020
<https://www.donauversicherung.at/die-donau/das-unternehmen/geschichte/>, vyhledáno 30.1.2020
https://neviditelnypes.lidovky.cz/architekt/architektura-josef-havlicek-120.A190318_204003_p_architekt_wag, vyhledáno 30.1.2020
http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FOEHR_Adolf_20.6.1880-7.10.1943,
 vyhledáno 26.1.2020

https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_F/Foehr_Adolf_1880_1943.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=foehr, vyhledáno 30.1.2020
<https://pam.plzne.cz/architekt/22-fritz-lehmann>, vyhledáno 14.3.2020
https://www.academia.edu/35391867/Stručné_dějiny_svobodného_zednářstv%C3%AD_v_čechách, vyhledáno 15.3.2020
<https://cs.wikipedia.org/wiki/Schlaraffia>, vyhledáno 15.3.2020
<https://pam.plzne.cz/objekt/c1-114-obytny-a-obchodni-dum-pojistovny-riunione-adriatica-di-sicurta-v-terstu#!prettyPhoto>, vyhledáno 17.3.2020
<http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=2951&reproId=133854>, vyhledáno 21.3.2020
<http://usti-aussig.net/autori/karta/jmeno/47-erwin-katona>, vyhledáno 19.3.2020
<https://pamatkovykatalog.cz/cinzovni-dum-14206563>, vyhledáno 22.3.2020
<https://vysehradskej.cz/architekt-bertold-schwarz/>, vyhledáno 24.3.2020
<http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=1415&reproId=173044>, vyhledáno 24.3.2020
<https://mediatum.ub.tum.de/doc/1467398/1467398.pdf>, vyhledáno 24.3.2020
<https://cs.wikipedia.org/wiki/Orbis>, vyhledáno 25.3.2020
<https://www.capek-karel-pamatnik.cz/mgr-roman-vanek-dva-zapomenuti-architekti-zidovskeho-puvodu-z-prvorepublikoveho-obdobi-victor-furth-ernst-muhlstein/d-14314>, vyhledáno 28.3.2020
<http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=3338&reproId=146141>, vyhledáno 26.3.2020
http://www.builtheritage.com.au/dua_milston.html, vyhledáno 20. 8. 2014
<http://www.geni.com/people/Ing-Arch-Otto-Kohn/362129616480013864>, vyhledáno 20. 8. 2014
<http://www.badatelna.eu/fond/1073/reprodukce/?zaznamId=2183&reproId=203233>, vyhledáno 31.3.2020
<http://blog.aktualne.cz/blogy/karel-hvizdala.php?itemid=8252>, vyhledáno 20. 8. 2014
<https://gracefiallos.blogspot.com/2011/04/karl-kohn.html>, vyhledáno 30.3.2020
https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_W/Wels_Rudolf_1882_1944.xml, vyhledáno 12.4.2020
<http://abart-full.artarchiv.cz/osoby.php?Fvazba=heslo&IDosoby=78002>, vyhledáno 19. 8. 2014
<https://www.archiweb.cz/fritz-schumacher>, vyhledáno 4.6.2019
<https://www.archiweb.cz/fritz-schumacher>, vyhledáno 4.6.2019
http://www.rehloffstrasse.de/blicke/index.php?seite=der_hamburger_knochen, vyhledáno 28.5.2019
https://de.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Landmann, vyhledáno 21.8.2019
[https://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Wagner_\(architect\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Martin_Wagner_(architect)), vyhledáno 9.1.2020
https://www.lidovky.cz/relax/design/architekt-adolf-foehr-zemrel-v-psychiatricke-lecebne.A181210_163415_In-bydleni_ape/tisk, vyhledáno 26.1.2020
http://www.voglhofer.at/_rtf-voglhofer/CMS_fg4a23c7ae228c4_orig_1031.pdf, vyhledáno 15. 8. 2014
<http://www.wieninternational.at/en/content/dejiny-vidne-8-cast-ruda-viden-a-cerna-provincie-1918-1938-cz>, vyhledáno 17. 6. 2014
<http://www.werkbundsiedlung-wien.at/de/hintergruende/wohnpolitik-in-wien/>, vyhledáno 17. 6. 2014

<http://www.werkbundsiedlung-wien.at/de/hintergruende/superblock-versus-gartenstadt/>,

vyhledáno 17. 6. 2014

<http://www.werkbundsiedlung-wien.at/de/hintergruende/wien-und-das-neue-bauen/>,

vyhledáno 22. 6. 2014

https://www.mzv.cz/file/637455/NAR_MENS_MONOGR_20_stran.pdf, vyhledáno 20.7.2020

Archivní zdroje:

Archiv MÚV AV ČR, značka fondu NA, fond „*Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*“, karton 58, složka Zasche J., s. 6

Ibidem, složka Bach

Ibidem, složka F. Lehmann

Národní archiv, Ministerstvo kultu a vyučování Vídeň, 1882–1918 (MKV/R), karton 272

Ibidem, karton 252 a 266

Ibidem, karton 252, 266

Ibidem, karton 266-268

Ibidem, karton 272

Ibidem, fond „Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě“, inv. č. 1498, sig. 109-4/1252

Ibidem, PPŘ, sign. 42/ F-25/84, kart. 713, Schreiben den Begrebnisanstalt der Hauptstadt Prag, 9.10.1943

Ibidem, žádost o pas, fond 874, Policejní ředitelství Praha I – konskripce

Archiv Hlavního města Prahy, Fond Schlaraffia

Archiv SNM, fond BUS/PK, II, Materiály výboru a valných zhromáždění

Endre Szönyi, korespondence s Virgilem Bierbauerem, Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, překlad do angličtiny: Agnes Sebestyen, Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 2019

Rudolf Hildebrand, *Lebenserinnerungen*, Archiv AzW, Wien

Složka Josefa Zascheho v archivu MÚA AV ČR, Praha

Archiv Architekturzentrum Wien, Technische Organismus, složka Rudolfa Hildebranda

Wiener Stadt und Landesbibliothek, Handschriftsammlung, Karl Kraus

Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha, složka Otokar Fischer

Ibidem, fond „Machar Josef Svatopluk“, číslo fondu 1032

Archiv Národního technického muzea, Josef Sakař, Praha

Bundesarchiv, Personal Fragebogen, Anton Möse

Stavební archiv Prahy 7

Archiv ČNB, fond Petschek, karton 79

Archiv ČVUT, Hauptkatalog 1908-1909, Praha

RIBA, Nomination Papers, Londýn

Archiv Muzea Architektury Budapešť

Archiv TU Wien. (Matr.Nr. 591/1911)

Soupis studentů z roku 1913 v archivu TUM

Historischesarchiv TUM, PA, Stud., Payr Artur

Historischesarchiv TUM, PA, Stud., Hildebrand Rudolf

Welsův rodinný archiv, dopisy z Vídně rodině. Archiv Colina Welse

Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien

Ibidem, Schülerliste Otto Wagner Schule 1894–1913

Archivu Národní galerie, Praha, složka Martin Reiner
Archiv Wienerbibliothek im Rathaus

Seznam vyobrazení

úvod:

1. Výřez z modelu Frankfurtu 21. století, DAM. Foto: LK
2. Model Nového Frankfurtu, DAM. Foto: LK
3. Akvarelová malba, Lenka Kerdová, 2020. Foto: LK

I. vrstva:

4. Vnitřní Praha, náboženství izraelské, zdroj: Boháč 1923. Foto: LK
5. Praha, národnost německá, zdroj: Boháč 1923. Foto: LK

II. vrstva:

6. Schéma vazeb na pražské architektonické scéně. Kresba a foto: LK
7. Ledigenheim an der Bergmannstrasse, Theodor Fischer, Mnichov, 1927. In: Fritz Beblo, Neue Stadtbaukunst München, vyobrazení 64
8. . Budova firmy Bellot a Sellier, RH, Praha, 20. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW. Foto: LK
9. ENSBA, RH, Ústí nad Labem, 20. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW. Foto: LK
10. Cukrovarnický palác, Theodor Fischer, Praha, 1911. In: TUM, <http://mediatum.ub.tum.de?id=970065>
11. Dům, kde bydlel Hildebrand za svého mnichovského pobytu, Georgenstraße 65, Mnichov, kol. 1900. Foto: LK
12. Villa Jaray, Karl Jaray, Langackergasse 22, Wien, 1925. In: Ursula Prokop, Zum jüdischen Erbe in der wiener Architektur, s. 173
13. Lippertova prodejna, Rudolf Hildebrand, Na Příkopě, Praha, 20. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW
14. Schodiště činžovního domu, RH, Kamenická 1, Praha 7, 1937-1939. Foto: LK
15. Soutěžní návrh na ENSBA, Josef Sakař, Na Příkopě 28, Praha, 1928. In: AzW
16. Konkurenční návrh ENSBA, Mühlstein –Fürth – Roškot, Na Příkopě 28, Praha, 1928. In: Neues Bauen und Wohnen, Architekten E. Mühlstein – V. Fürth, Wien-Berlin, 1932, s. 19
17. Návrh Živnostenské banky, František Roith, Na Příkopě 28, Praha, 1929. In: Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: Styl, 1928-1929, s. 119
18. Návrh Živnostenské banky, Josef Gočár, Na Příkopě 28, Praha, 1929. In: Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: Styl, 1928-1929, s. 119
19. Návrh Živnostenské banky, Jan Zázvorka, Na Příkopě 28, Praha, 1929. In: Jan Žák: K soutěži na novostavbu paláce Živnostenské banky v Praze, in: Styl, 1928-1929, s. 119
20. ENSBA, RH - Karl Jaray – Josef Sakař – Gotthilf a Neumann, Na Příkopě 33, Praha, 1933. In: Lebenserinnerungen RH, AzW
21. Interiér ENSBA, RH, Na Příkopě 33, Praha, 1933. In: Lebenserinnerungen RH, AzW
- 22.-23. Dvě varianty soutěžního návrhu ENSBA, Gotthilf a Neumann, 1928. In: T.O., AzW
24. Návrh budovy ENSBA, Karl Jaray a RH, Praha, 1928. In: Lebenserinnerungen RH, AzW
25. Dům v Kamenické 1, RH, Praha 7, konec 30. let 20. stol. In: RH, Lebenserinnerungen, AzW
26. Vila Rulf, RH, Praha – Smíchov, 20. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW

27. Vila Ritter, RH, Stromovka čp. 1927, Chomutov, 1926-1929. In: Lebenserinnerungen RH, AzW
28. Vila Kluge, RH, Praha – Smíchov, 20.-30. léta 20. stol. In: Lebenserinnerungen RH, AzW
29. Interiér Deutsche Agrar und Industriebank, Adolf Foehr, Opletalova 11, Praha, 1910. In: Adolf Foehr, Bauten und Entwürfe, 1925
30. Vila Wostry, Adolf Foehr, Na Zátorce 10, Praha, 1910-1911. In: Adolf Foehr, Bauten und Entwürfe, 1925
31. Blochova vila, Adolf Foehr, Korunovační 473/34, Praha, 1921. In: Adolf Foehr, Bauten und Entwürfe, 1925
32. Návrh kaple na Strašnickém evangelickém hřbitově, Adolf Foehr, Vinohradská 161, Praha, před 1912. In: Adolf Foehr, Bauten und Entwürfe, 1925
33. Kaple na Německém evangelickém hřbitově, Adolf Foehr, Vinohradská 161, Praha, 1912. Foto: LK
34. Dům čp. 1160, Praha 7, K. T. Bach a Adolf Foehr, 1922. In: Stavební archiv Prahy 7
35. Dům čp. 1160 – půdorys, Praha 7, K. T. Bach a Adolf Foehr, 192., In: Stavební archiv Prahy 7
36. Plán domu č.p. 599, Adolf Foehr, Praha 7, 1923. In: Stavební archiv Prahy 7
37. Činžovní dům, Adolf Foehr, U Smaltovny 2-6, Praha, první polovina 20. let 20. stol. In: Adolf Foehr, Neue Bauten und Entwürfe 1925
38. Činžovní domy, Adolf Foehr, Řezáčovo nám., Praha, 1. pol. 20. let 20. století. In: Adolf Foehr, Neue Bauten und Entwürfe 1925
39. Palác Securitas, Adolf Foehr, Vodičkova 18, Praha 1, 1927. In: Adolf Foehr, Neue Bauten und Entwürfe 1928
40. Soutěžní návrh ENSBA, Adolf Foehr, Na Příkopě 33, Praha, 1928. In: https://www.liberec-reichenberg.net/public/fotky/61ec76baa81871_fullsize.jpg, vyhledáno 21.6.2020
41. Soutěžní návrh na Staroměstskou radnici, Adolf Foehr, Staroměstské náměstí, Praha, 1926. in: Adolf Foehr, Neue Bauten und Entwürfe 1928
42. Plány činžovního domu č. p. 539, Adolf Foehr, Praha 7, 1931. In: Stavební archiv Prahy 7
43. Plány činžovního domu č. p. 365/6, Adolf Foehr, Theodor Jan, Praha 7, 1931. In: Stavební archiv Prahy 7
44. Malý Berlín – detail, Adolf Foehr, Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1937-40. Foto: LK
45. Návrh činžovního domu, Adolf Foehr, Veverkova 9, Praha 7, 1932. In: Stavební archiv Praha 7
46. Návrh Malého Berlína, průčelí, Adolf Foehr, Franz Hruschka, U Smaltovny, Praha 7, 1937. In: Stavební archiv Praha 7. Foto: LK
47. Malý Berlín – vnitroblok, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1940. Foto: IPR
48. Malý Berlín – vnitroblok, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1940. Foto: IPR
49. Malý Berlín – vnitroblok, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Šimáčkova 9, Praha 7, 1940. Foto: IPR
50. Obchodní dům, Erich Mendelsohn, Ulica Szewska 6/7, Vratislava, 1927-28. Foto: LK
51. Kancelářský dům, Fritz Judtmann – Egon Riss, Strohgasse 28, Vídeň, 1926-1927. Foto: LK
52. Brandejsův obchodní palác, Adolf Foehr, Provaznická 12, Praha, 1930-1933. Foto: LK
53. Návrh domu pro Friedrichstraße, Hans Poelzig, Berlín, 20. léta 20. stol. In: <https://gramho.com/media/1949304844753974424>, vyhledáno 21.7.2020

54. Návrh paláce Dunaj, Národní třída 10, Praha, Josef Havlíček, 1927. In: Josef Havlíček, *Návrhy a stavby*, Praha 1964
55. Návrh pro kino Babylon, Hans Poelzig, Berlín, 1927/29. In: Architekturmuseums TU Berlin
56. Palác Donau, Adolf Foehr, Národní třída 10, Praha, 1928-30. Foto: LK
57. Obchodní dům, Hans Poelzig, Laciarka 2-3, Vratislava, 1912. In: Bildarchiv Foto Marburg, <https://www.bildindex.de/document/obj20090565?medium=mi09353b12>, vyhledáno 21.7.2020
58. Palác Olympic, Jaromír Krejcar, Spálená 16, Praha, 1925-1927. In: <https://www.theatre-architecture.eu/cs/db/?theatreId=347>, vyhledáno 21.6.2020
59. Palác Donau, Adolf Foehr, Purkyňova 2, Praha, 1927. In: Neue Bauten und Entwürfe 1928
60. Palác Donau, Adolf Foehr, Purkyňova 2, Praha, 1927. Foto: LK
61. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935
62. Obchodní dům Goldman a Salatsch, Adolf Loos, Michaelplatz 3, Vídeň, 1910-1911. In: https://www.bildindex.de/document/obj20824663?medium=fmla1803_36a, vyhledáno 21.7.2020
63. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935
64. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935
65. Obřadní síň krematoria, Pavel Janák, Pod Břízkami 990, Pardubice, 1923. Foto: LK
66. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935
67. Sloupová síň Pražského hradu, Josip Plečnik, Pražský hrad, Praha, 1927-1930. In: https://cs.wikipedia.org/wiki/Jože_Plečnik#/media/Soubor:Prague_Castle_Plechnik_Peristyle.jpg, vyhledáno 21.7.2020
68. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935
69. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. Foto: LK
70. Deutsches Haus (Německý dům), Fritz Lehmann, Na Příkopě 22, Praha, 1933-1934. In: Belani 1935
71. Rodinné domy dělnické kolonie, Fritz Lehmann, Lukavec v Čechách, 1928-1929. In: Horizont 1932
72. Detail přestavby domu "U Zlatého okouna", Fritz Lehmann, Provaznická 9, Praha-Staré Město, 1937-38. Foto: LK
73. Projekt paláce Riunione adriatica di sicurtá, Fritz Lehmann, Klatovská třída 114/1, Plzeň, 1930-1932. In: Horizont 1932, č. 35-36 s. 596
74. Palác Riunione adriatica di sicurtá, Fritz Lehmann, Klatovská třída 114/1, Plzeň, 1930-1932. In: Archiv města Plzně: Fond František Holcbechr (karton LP 524). i. č. 442, KB 3509
75. Projekt paláce Riunione adriatica di sicurtá, Adolf Foehr, Jungmannova 34, Praha, před 1928. In: Adolf Foehr, Neues Bauten und Entwürfe 1928
76. Palác Adriatica di Sicurtá, Fritz Lehmann, Jugmannova 34, Praha, 1930 – 1932. Foto: LK
77. Palác Adriatica di Sicurtá, Fritz Lehmann, Velká hradební 2, Ústí nad Labem, 1928–1929. In: Horizont 1932
78. Chile Haus, Fritz Höger, Fischertwiete 2A, Hamburg, 1922-1924. Foto: LK
79. Vlastní dům Lehmannna, Fritz Lehmann, Skalecká 15, Praha-Holešovice, 1936. Foto: LK

- 80.-81. Administrativní palác pojišťovny Victoria, Fritz Lehmann, Revoluční 5, Praha-Staré Město, 1936-37. Foto: LK
82. Soubor nájemních domů, Fritz Lehmann, Nábřeží Ludvíka Svobody, Praha-Nové Město, 1936-38. Foto: LK
83. Soubor nájemních domů, Fritz Lehmann, Nábřeží Ludvíka Svobody, Praha-Nové Město, 1936-38. Foto: LK
84. - 85. Soubor nájemních domů, Fritz Lehmann, Nábřeží Ludvíka Svobody, Praha-Nové Město, 1936-38. Foto: LK
86. Na obrázku vlevo Katonův dům v Klimentské 6, Praha, vpravo úprava průčelí domu na adrese Krakovská 22, Praha. In: *Ter es Forma X*, 1937, s. 292
87. Interiér vily A. Pietschmanna, Erwin Katona, Štefánikova 14, Ústí n. Labem, 1932-34. In: *Forum IV*, 1934, s. 111-114
88. Nájemní dvojdom L., Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935-1936. Foto: LK
89. Vestibul dvojdomu L., Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935-1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
90. Plán činžovního domu č. p. 575, Erwin Katona, Veletržní 29, Praha 7, 1937. In: *Stavební archiv Prahy 7*
91. Plán činžovního domu č. p. 343 se zanesenými změnami – v poslední verzi nakonec balkóny zmizely zcela, Erwin Katona, U Studánky 1, Praha 7, 1936. In: *Stavební archiv Prahy 7*
- 92.-93. Interiéry činžovního domu, Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935-1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
94. Interiéry činžovního domu, Erwin Katona, Soukenická 11, Praha, 1935-1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
95. Půdorys činžovního domu, U Studánky 1, Praha 7, 1936. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
96. Činžovní dům, Erwin Katona, U Studánky 1, Praha 7, 1936. Foto: LK
97. Činžovní dům, Erwin Katona, Karlovo náměstí 4, Praha, 1938. Foto: LK
98. – 99. Interiéry bytu v činžovním domě, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
100. Interiér bytu v činžovním domě, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
101. Interiér bytu v činžovním domě, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
102. Činžovní dům, Erwin Katona, Veletržní 29, Praha 7, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
103. Činžovní dům – schodiště, Erwin Katona, Veletržní 29, Praha 7, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
104. Činžovní dům, Erwin Katona, U Smaltovny 16, Praha 7, 1938. Foto: LK
105. Vestibul činžovního domu, Erwin Katona, Klimentská 6, Praha, 1937. In: *Architekt Ervin Katona, Praha 1938*
106. Činžovní dům, Erwin Katona (společně s Lampl a Fuchs), Nekázanka 19, Praha, 1928-29. Foto: LK
107. Činžovní dům, Erwin Katona, Masná 21, Praha, 1936. Foto: LK
108. Pracovna B. Schwarze, Berthold Schwarz, Praha, 1929. In: *Salon 1929*
109. Vila, Berthold Schwarz, Stará Zbraslav – Praha, 20. léta 20. stol. In: *Salon 1930*
110. Vila Friedmann, Berthold Schwarz, Na Květnici 20, Praha, 1929. In: *Salon 1930*
111. Interiér bytu Dr. G., Berthold Schwarz, Praha, 30. léta 20. stol. In: *Salon 1932*
112. Interiér bytu Dr. G., Berthold Schwarz, Praha, 30. léta 20. stol. In: *Salon 1932*

113. Urbanistický plán Messrs Janda Manufacturing, Berthold Schwarz, poblíž Lahore, Indie, 1943. Zdroj: Vyšehradkej jezdec
114. Činžovní dům, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK
115. Činžovní dům – půdorys pater, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936 In: Schwarz 1932
116. Činžovní dům – detail fasády, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK
117. Činžovní dům – schodišťová šachta, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. In: Schwarz 1932
118. Činžovní dům – vestibul, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK
119. Obchodní dům Bárta, Berthold Schwarz, Národní 15, Praha, 1928. Foto: LK
120. Činžovní dům, Berthold Schwarz, Na Dolinách 1, Praha 4, 1936. Foto: LK
121. Činžovní dům – detail, Berthold Schwarz, 5. května 55,, Praha 4, 1936. Foto: LK
- 122.-123. Pasáž činžovního domu, Viktor Fürth, Petrské nám. 1, Praha 1, 1937. Foto: LK
124. Pasáž činžovního domu, Viktor Fürth, Petrské nám. 1, Praha 1, 1937. Foto: LK
125. Ukázky interiérového zařízení, Viktor Fürth, Brno, 1937. In: Tcheco-Verre I, 1937, s. 62-64
126. Domy sociálního bydlení – návrh, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Praha Hrdlořezy, 1930. In: Muhlstein –Fürth 1931
- 127.-128. Vila Schück, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Nad Kazankou 39, Praha, 1928-1929. In: Muhlstein –Fürth 1931
129. Palác Te-Ta, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Jungmannova 28, Praha, 1933. Foto: LK
130. Soutěžní návrh na palác Fénix (Phönix), Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Václavské nám. 56, Praha, 1926. In: Muhlstein –Fürth 1931
131. Návrhy regulace Náměstí Republiky, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, 1929. In: Muhlstein –Fürth 1931
132. Vila Kress, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Českomalínská 41, Praha 6, 1923. In: Muhlstein –Fürth 1931
133. Vila G. Barth, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Praha – Bubeneč, 1928. In: Muhlstein –Fürth 1931
- 134.-135. Obchodní domy Continental a Ford, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Blanická 15 a Sokolovská 96, Praha, 1926 a 1928. In: Muhlstein –Fürth 1931
136. Činžovní dům, Ernst Muhlstein – Viktor Fürth, Schnirchova 11, Praha 7, 1934. Foto: LK
137. Kresba interiéru, Karel Kohn, 1932. In: Byt a umění 1932, s. 83
138. Malířská skica domu se šikmou střechou, Karel Kohn, 1932. In: Byt a umění 1932, s. 96
139. Molochov, Karl a Otto Kohn, Milady Horákové 84-96, Praha 7, 1936-1938. Foto: LK
140. Schéma vchodů souboru Molochov. In: Josef Havlíček, Návrhy a stavby, Praha 1964
- 141.-142. Činžovní dům, Karl a Otto Kohn, Veverkova 1, Praha, 1932. Foto: LK
143. Činžovní dům, Karl a Otto Kohn, Veverkova 1, Praha, 1932. In: Architekti Ing. Otto a Karel Kohn, Bratislava 1931
144. Činžovní dům, Karl a Otto Kohn, Rybná 9, Praha, 1930-1931. Foto: LK
145. Palác Metro, Karl a Otto Kohn, Revoluční 21, Praha, 1928. Foto: LK
146. Školní kresby, Rudolf Wels, 1912. In: Der Architekt, 1912, s. 23, příloha 18, s. 66-68
147. Lázeňský dům, Rudolf Wels, Karlovy Vary, 1927. In: Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau XII, 1928, s. 286
148. Činžovní dům, Veverkova 25, Praha 7, 1938-1939. Foto: LK
149. Činžovní dům, Rudolf Wels – Quido Lagus, Řeznická 19, Praha 2, 1937. Foto: LK
150. Činžovní dům, Rudolf Wels – Quido Lagus, Dobrovského 15, Praha 7, 1935-1936. Foto: LK

151. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, U Letenského sadu 5, Praha 7, 1938. Foto: LK
152. Činžovní dům – vstup, Martin Reiner – Julius Landsmann, U Letenského sadu 5, Praha 7, 1938. Foto: LK
153. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, Nad Královskou oborou 3, Praha 7, 1938. Foto: LK
154. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, Ppl. Sochora 7, Praha 7, 1936-1937. Foto: LK
- 155.-156. Činžovní dům, Martin Reiner – Julius Landsmann, Ppl. Sochora 7, Praha 7, 1936-1937. Foto: LK

III. vrstva:

157. Schéma urbanistického rozvoje Hamburku, Fritz Schumacher, 20. léta 20. stol.
158. Typický půdorys hamburského bytu. Kresba a foto: LK
159. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Semperplatz 5, 1926-1929. Foto: LK
160. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Oberschlesische Str. 7, 1927. Foto: LK
161. Interiér činžovního domu v Dulsbergu, Hamburg, Elsässerstraße 11, 20. léta 20. století. Foto: LK
162. Činžovní dům v Bamberk-Nord, Hamburg, Grögersweg 1, 20. léta 20. století. Foto: LK
163. Činžovní dům v Bamberk-Nord, Hamburg, Otto-Speckter-Straße 17A, 20. léta 20. stol. Foto: LK
164. Nárožní činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Probsteier Str. 18, 20. léta 20. stol. Foto: LK
165. Činžovní dům, Hamburg, Hudtwalckerstraße 24-30, 1928-1929. Foto: LK
166. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Meerweinstraße 14, 1926-1929. Foto: LK
167. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Oberschlesische Str. 11, 1929-1931. Foto: LK
168. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Rambatzweg 8, 20. léta 20. stol. Foto: LK
169. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Dulsberg-Nord 13, 20. léta 20. stol. Foto: LK
170. Detail činžovního domu, Hadrianstraße 3, Frankfurt am Main, 1927-1929. Foto: LK
171. Interiér ve vzorovém domě Ernst May Haus, Im Burgfeld 136, Frankfurt am Main, 1927-1928. Foto: LK
172. Činžovní dům v Römmerstadtu, Hadrianstraße 3, Frankfurt am Main, 1927-1929. Foto: LK
173. Činžovní dům v Römmerstadtu, Raimundstraße 114, Frankfurt am Main, 1926-1929. Foto: LK
174. Vstup do činžovního domu, Unter den Buchen 8, Frankfurt am Main, 20. léta 20. stol. Foto: LK
175. Vstupy do domů v Siedlung Römerstadt, Römerstadt 22-24, Frankfurt am Main, 1927-1928. Foto: LK
176. Vstupy do domů v Siedlung Römerstadt, Römerstadt 109-115, Frankfurt am Main, 1927-1928. Foto: LK
177. Řadové domy, Römerstadt, Frankfurt am Main, 1927-1928. Foto: LK
178. Siedlung Bornheimer Hang, Wittelsbacher Allee 157-167, Frankfurt am Main, 1926-1930. Foto: LK
179. Řadové domy – sídliště Hellehof, Frankenallee, Frankfurt am Main, 1929-1932. Foto: LK
180. Řadové domy, Römerstadt, Frankfurt am Main, 1927-1928. Foto: LK
181. Řadové domy, Römerstadt, Im Burgfeld 147, Frankfurt am Main, 1927-1928. Foto: LK

182. Činžovní dům, Wittelsbacherallee 174, Frankfurt am Main, 20. léta 20. stol. Foto: LK
183. Schéma srovnání hustoty obyvatelstva v evropských metropolích ve dvacátých letech.
In: Huse 1984, s. 15
184. Schéma fungování GAHAGu. In: Huse 1984, s. 23
185. Plán sídliště Britz, Bruno Taut – Martin Wagner, Berlín, 1925-1933. In: Thorsten Scheer – Josef P. Kleihues – Paul Kahlfeldt, Stadt der Architektur, Architektur der Stadt. Berlin 1900–2000, Berlín 2000, s. 150
186. Barevná schémata oken, Bruno Taut, 1930. In: Huse 1984, s. 69
187. Detail schodiště, Bruno Taut, Sodtkestraße 33-19, Berlín, 1928-1930. Foto: LK
188. Činžovní dům, Emmentaler Str. 57, Berlín, 1928-1931. Foto: LK
189. Činžovní dům v sídlišti Siemensstadt, Hugo Häring, Jungfernheideweg, Berlín, 1929-1931. Foto: LK
190. Činžovní dům v sídlišti Siemensstadt, Hans Scharoun, Jungfernheideweg 8, Berlín, 1929-1931. Foto: LK
191. Činžovní domy, Gielower Str., Berlín, 20./30. léta 20.stol. Foto: LK
192. Sídliště Britz, Bruno Taut, Fritz-Reuter-Allee 46, Berlín, 1925-1933. Foto: LK
193. Domy v Aroser Allee, Berlín, 1928-1931. Foto: LK
194. Vchod do domu v sídliště Schillerpark, Bruno Taut, Dubliner Str. 62, Berlín, 1924. Foto: LK
195. Detail domu v sídlišti Karl-Legien, Bruno Taut, Erich Weinert Str. 100, Berlín, 1928-1930. Foto: LK
196. Sídliště Karl-Legien, Bruno Taut, Erich Weinert Str., Berlín, 1928-1930. Foto: LK
197. Sídliště Siemensstadt, Jungfernheideweg a21, Berlín, 1929-1931. Foto: LK
198. Sídliště Schillerpark, Bruno Taut, Bristolstraße 5, Berlín, 1924. Foto: LK
199. Sídliště Siemensstadt, Goebelstr. 2, Berlín, 20. léta 20. stol. Foto: LK
200. Sídliště Weiße Stadt, Romanshorner Weg 72, Berlín, 1928-1931. Foto: LK
201. Činžovní dům, Rudolf Sowa – Anton Drexler, Cervantesgasse 15, Vídeň, 1925. Foto: LK
202. Sídliště Britz, Parchimer Allee 90, Berlín, 1925-1933. Foto: LK
203. Dům v kolonii Napraforgó, József Fischer, Napraforgó utca 20, Budapešť, 1931. Foto: LK
204. Detail domu v sídlišti Karl-Legien, Bruno Taut, Erich Weinert Str. 100, Berlín, 1928-1930. Foto: LK
205. Sídliště Alte Heide, Theodor Fischer, Alte Heide, Mnichov, 1919-1928. Foto: LK
206. Pošta, Robert Vorhoelzer – Franz Holzhammer, Agnesstraße 1/3/5, 1925-1926, Mnichov. Foto: LK
207. Činžovní dům, Eduard Herbert – O.O. Kurz, Schleißheimer Str./Karl-Theodor-Straße, 1928-1929, Mnichov. Foto: LK
208. Činžovní dům, Eduard Herbert – O.O. Kurz, Schleißheimer Str./Karl-Theodor-Straße, 1928-1929, Mnichov. Foto: LK
209. Činžovní dům Moll, Theodor Fischer, Ganghoferstraße 52, 54, 56, 58, Mnichov, 1927–1928. Foto: LK
210. Svobodárna, Theodor Fischer, Bergmannstraße 35, Mnichov, 1925-1927. Foto: LK
211. Činžovní dům s poštou – jedna z mála realizací mnichovského Neues Bauen, Robert Vorhoelzer, Am Harras 2, Mnichov, 1931-1932. Foto: LK
212. Sídliště Alte Heide, Theodor Fischer, Alte Heide, Mnichov, 1919-1928. Foto: LK
213. Sídliště Alte Heide, Theodor Fischer, Alte Heide, Mnichov, 1919-1928. Foto: LK
214. Arbeiterkrankenkasse, Fritz Judtmann – Egon Riss, Strohgasse 28, Vídeň, 1927. Foto: LK
215. Paul-Speiser-Hof, Ernst Lichtblau, Franklinstraße 20, Vídeň, 1929-1932. Foto: LK

216. Bytový dům, Oskar Strnad, Loeschenkohl-gasse 30-32/ Holochergasse, Vídeň, 1931-1932. Foto: LK
217. Karl Volkert Hof, Franz Schuster – Franz Schacherl, Thaliastraße 75 / Kreitnergasse, Vídeň, 1927-1927. Foto: LK
218. Bytový dům, Walther Sobotka, Klopsteinplatz 6 / Schrottgasse, Vídeň, 1927-1928. Foto: LK
219. Winarsky Hof, Josef Hoffmann – Josef Frank – Oskar Strnad – Oskar Wlach – Franz Schuster – Adolf Loos – Margarete Lihotzky – Karl Dirnhuber – Peter Behrens, Winarskystraße 15-21, Pasettistraße 39-45, Vorgartenstraße 44, Vídeň, 1924-1926. Foto: LK
220. Bielerhof, Adolf Stöckl, Kinzerplatz 10–12, Vídeň, 1927-1927. Foto: LK
221. Matteottihof, Heinrich Schmid – Hermann Aichinger, Siebenbrunnenfeldgasse 26-30, Vídeň, 1926-1927. Foto: LK
222. Ernst-Hinterberger-Hof, Adolf Jelletz, Margaretengürtel 122-124, Vídeň, 1926-1929. Foto: LK
223. Paul-Speiser-Hof, Ernst Lichtblau – Karl Scheffel – Leopold Bauer – Hans Glaser, Franklinstraße 20, Vídeň, 1929-1932. Foto: LK
224. Reumannhof, Hubert Gessner, Margaretengürtel 100-110, Vídeň, 1924-1926. Foto: LK
225. Bytový dům, August Hauser, Weinlechnergasse 1, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK
226. Béla Somogyi Hof, Heinrich Schmid – Hermann Aichinger, Hütteldorfer Straße 150-158, Vídeň, 1927-1929. Foto: LK
227. Dittes-Hof, Döblinger Gürtel 196, Vídeň, 1920-1926. Foto: LK
228. Bytový dům, Franz Wiesmann, Mollgasse 3-5, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK
229. Bebelhof, Karl Ehn, Steinbauergasse 36, Aßmayergasse 13-21, Klährgasse 1, Längenfeldgasse 20, Vídeň, 1925-1926. Foto: LK
230. Bytový dům – jeden z mála vídeňských příkladů funkcionalismu 30. let, Siegfried Drach, Neulinggasse 52, Vídeň, 1935-1938. Foto: LK
231. Friedrich-Engels-Platz, Rudolf Perco, Friedrich-Engels-Platz 1, Vídeň, 1930-1933. Foto: LK
232. Činžovní dům, Hollán Ernő u. 8, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
233. Detail bytového domu, Szilágyi Erzsébet fasor 5, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
234. Bytový dům, Szilágyi Erzsébet fasor 5, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
235. Pohled do ulice, Pannónia u. 44, Ujlipotváros, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
236. Schodiště bytového domu, Margit krt. 55, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
237. Bytový dům, Hollán Ernő u. 8, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
238. Bytový dům, B. Nándor – G. Hugó – G. Hermann – W. Géza – G. Dénes, Móricz Zsigmond körtér 6, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
239. Obytný dům, Ferenc Domány – Béla Hofstätter, Margit körút 15–17, Budapešť, 1938. Foto: LK
240. Bytový dům, Vásárhelyi Pál utca 7, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
241. – 242. Bytové domy, Szent István Park, Pozsonyi út 38 a 51, Budapešť, 30./40. léta 20. stol. Foto: LK
243. Dům v kolonii Napraforgó, Róbert K. Kertész, Napraforgó utca 9, Budapešť, 1931. Foto: LK
244. Bytový dům, Rumszauer György, Szalay u. 5, Budapešť, 1937. Foto: LK
245. Bytový dům, Gerlóczy Gedeon, Petőfi Sándor u. 12, Budapešť, 1942. Foto: LK
246. Dům v kolonii Napraforgó, Lajos Kozma, Napraforgó utca 5, Budapešť, 1931. Foto: LK
247. Obytný dům, Pannónia u. 51, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK

248. Jachtařské kluby – (zleva) maďarský, německý a slovenský na archivní fotografii z fondu A. Szönyiho, 1932. In: Archiv SNG Bratislava
249. Obchodní a obytný dům, Drevená 10, Bratislava, 1937-1938. In: Archív mesta Bratislavy, Zbierka fotografií a negatívov, AMB_5895_015
250. Obchodní a bytový dům Feher, Desider Quastler, Bratislava, 1937, Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny). Foto: Lenka Kerdová, foto originálu: Joseph Hoffer
251. Kancelářský a obytný dům Orion, Desider Quastler, Hurbanovo nám. 8, Bratislava, 1931. In: Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny)
252. Pojišťovna Phönix, Friedrich Weinwurm, Ignác Vécsei, Grösslingova ulice, Bratislava, 1929. In: Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny)
253. Obytný dům, Oskar Gross, Senné nám. 22, Bratislava. In: Archiv SNG Bratislava (fond A. Szöny) – katalog „Baumeister Josef Erdély“
254. Domov Charitas, František Florians – Gabriel Schreiber, Heydukova ulice, Bratislava, 1932-1935. In: Szalay 2015
255. Bytový komplex Unitas, Friedrich Weinwurm – Ignác Vécsei, Šancová ulice, Bratislava, 1931-1932. In: Szalay 2015
256. Bytové domy, Hanssensweg 1, Hamburg, 20. léta 20. stol. Foto: LK
257. Bytové domy „Malý Berlín“, Adolf Foehr – Franz Hruschka, Veletržní/ U Smaltovny, Praha, 30- léta 20. stol. Foto: LK
258. Franz Domes Hof, Peter Behrens, Margaretengürtel 126/134, Vídeň, 1929-1930. Foto: LK
259. Svobodárna, Theodor Fischer, Bergmannstraße 35, Mnichov, 1925-1927. Foto: LK
260. Činžovní dům, Bubenská 37, Praha, 20. léta 20. stol. Foto: LK
261. Činžovní dům, Hamburg, Hudtwalckerstraße 24-30, 1928-1929. Foto: LK
262. Činžovní dům, Brüßlgasse 34, Vídeň, 20. léta 20. stol. Foto: LK
263. -264. Professor-Jodl-Hof, Rudolf Perco – Karl Dorfmeister – Rudolf FrassDöblinger Gürtel 21-23, Vídeň, 1925-1926. Foto: LK
265. Bytový dům, Sebastian-Kelch-Gasse 4-6, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK
266. Bytový dům, Bubenská 35, Praha, 20. léta 20. stol. Foto: LK
267. Siedlung Bornheimer Hang, Pestalozzistraße 9, Frankfurt am Main, 1926-1930. Foto: LK
268. Činžovní dům v Römmerstadtu, Hadrianstraße 3, Frankfurt am Main, 1927-1929. Foto: LK
269. Obytný dům, Ferenc Domány – Béla Hofstätter, Margit körút 15–17, Budapešť, 1938. Foto: LK
270. Činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Oberschlesischestr. 11, 1929-1931. Foto: LK
271. Veverkova/ Veletržní, Erwin Katona, Praha, 30. léta 20. stol. Foto: LK
272. Bytový dům, Pozsonyi út. 30, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
273. Haydn-Hof, August Hauser, Gaudenzdorfer Gürtel 15 / Arndtstraße, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK
274. Činžovní dům, Erwin Katona, Křišťanova 15, Praha, 30. léta 20. stol. In: maps.google.com
275. Bytové domy, Honvéd u. 1, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK
276. Bytový dům, Siebenbrunnenfeldgasse 7, Vídeň, 1926-1927. Foto: LK
277. Činžovní dům v Jarrestadt, Hamburg, Lorenzengasse 19, 1926-1929. Foto: LK
278. Činžovní dům, Rudolf Wels, Dobrovského 15, Praha, 1935-1936. Foto: LK
279. Nárožní činžovní dům v Dulsbergu, Hamburg, Probsteier Str. 18, 20. léta 20. stol. Foto: LK
280. Bytový dům, Budai Nagy Antal u.8, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK

281. Bytový dům, Josef Frank, Sebastian-Kelch-Gasse 1-3, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK
282. Činžovní dům, Martin Reiner, Farského 4, Praha, 30. léta 20. stol. Foto: LK
283. Činžovní dům, Berthold Schwarz, Na Dolinách 47, Praha, 1936. Foto: LK
284. Paul-Speiser-Hof, Ernst Lichtblau, Franklinstraße 20, Vídeň, 1929-1932. Foto: LK
285. Bytový dům, Franz Wiesmann, Mollgasse 3-5, Vídeň, 1928-1929. Foto: LK
286. Činžovní dům, Adolf Foehr, Veverkova 9, Praha 7, 1932. Foto: LK
287. Pasáž činžovního domu, Viktor Fürth, Petřské nám. 1, Praha 1, 1937. Foto: LK
288. Bytový dům, Margit krt. 55, Budapešť, 30. léta 20. stol. Foto: LK

závěr:

289. Strašnický německý evangelický hřbitov, Praha 2020. Foto: LK
290. Pohled na domy z poloviny třicátých let 20. století do ulice Veletržní na Praze 7 (Bubny). Foto: LK
291. Hřbitovní kaple – detail, Strašnický evangelický hřbitov, Praha, 2020. Foto: LK